

Ю. ЛИПА

КОЗАКИ В МОСКОВІЇ

БІБЛІОТЕКА ІСТОРИЧНИХ ПОВІСТЕЙ Ч. 5.

ЮРІЙ ЛИПА

КОЗАКИ В МОСКОВІЇ

РОМАН ІЗ XVII-го СТОЛІТТЯ

КРАКІВ

УКРАЇНСЬКЕ ВИДАВНИЦТВО

1942

Накладом Українського Видавництва, Краків, Райхсштрассе 34.
Verlag: Ukrainischer Verlag, Krakau, Reichsstrasse 34.
З друкарні »Поспішної«, Краків, Райхсштрассе 34. Тел. 147-86
Buchdruckerei »Pospieschna«, Krakau, Reichsstrasse 34.

I.

З фортеці над устям Висли було видко ввесь старий Данциг.

Над різнобарвним раковинням камінних палат і домів височилася й грава дзвонами стрілиста Марійська катедра. Шкууни, барки й кораблі заповнювали брудну Мотлаву, а кремязна Кранова Брама приймала з них незчислені вантажі.

В північній Венеції двоє велетів застигло в напруженні: один молився, другий працював.

Над тим усім хвилювалася весіння синь небозводу.

Вона вхлинала, тремтячи, і фортецю, і недалеке місто, і галас порту й каналів, і скиг чайок, і невмовкний легіт моря.

— Чи ж я їх знайду, пане команданте? — питався Кирш.

— Знайдеш, вашмость! — кивав зимно капелюх комandanта.

— Чи ж я їх пізнаю?..

— Пізнаєш, ляйтенаunte.

— Чи ж я...

Начальник Кирша зблід із пересердя. Він поправив непотрібно портупею шпади, він виструнчився.

— Це, маєш виконати, Кирш! Але поспішай поки вони ще не покинули міста. Памятай! Миця твоя делікатна. Так.

По цих словах пан командант дозволив собі піднести значучо палець, застиг, потім раптом обернувся на п'ятах і відійшов високий, випростуваний і надутий.

Грубенький ляйтнант Юстус Кирш задумливо похитуючися на кривеньких ніжках, попростував з фортеці до берега.

— От тобі, чоловіче, й неділя! — сказав голосно сам до себе й зідхнув.

Завданням фортеці Мінде, вибудованої коло самого входу до данцигської гафи, було не тільки контролювати і давати перепустки кораблям, що прибували й відходили, але залога фортеці мала обовязок помагати бурмістрів й поліції Данцигу в усіх важніших справах.

Сидячи в човні, Кирш роздумував, його червоні щоки роздулися, кругле лице спохмурніло: доручення, яке він дістав, не належало до приемних.

Човен влетів на прибережний пісок, і от Кирш у супроводі двох найманіх гемайнів увіходив до рибацького передмістя.

Проти ранішнього майового сонця блищали осмолені боки човнів, шалюп і баркасів. Запах вуджених угрів змішувався із солоним подувом моря.

Але ляйтнант Кирш не мав справи до рибацької громади, — обережно переступаючи багри й сіті, і притримуючи довгу шпаду, він приспішав кроку. Коли ж вийшов на вали міста, лице його під зеленим капелюхом було румяне, як яблуко під зеленим листом. Кирш зійшов наділ прудко, аж поли його сірого каптана залипотіли.

Якби пірнув у різногоспісий гамір і стугоніння портового міста.

З вікон ратуша розлягався виспівливий гейнал, що його щодня в місяці маю вигравали чотири міські сурмачі.

Коло церкви св. Бартломія зустрів спішливий ляйтнант більшу групу людей. Стояли там і статечні купці в оксамитних каптанах і широких плюндрах,

і мідяні від вітру й моря рибаки у шкуряних куртках, і чужинці в дивних уборах.

Всі вони слухали дженджуриста у помаранчевім береті і жовтій у червоні паси опанчі. Чужинець чорний і малпорухий, певне з півдня, продавав вязки сухого зілля.

— Послухайте, високодостойні панове, про чудові наслідки моого чародійського мистецтва. Ремедія мої можуть укарати ворога, виказати мислі друга, уконтувати незгоду подружжя, присилити до любови не-вірну особу, яко теж і викрити найтаемніше злодійство. Ось жовч риби змішана із слиною Асмодея, що помогає на всі хворості жіночі, ось смола сосон, що ростуть коло славетної печери чарівниць Ветер у Готії, смола помогає від пухлини і болю зубів. Тут є амулет із словами, писаними рукою славного Альберта Великого, — цей амулет допроваджує високо стежкою влади. О, гідні й мудрі слухачі, що може вчинити одна наука світська проти тільки наук магічних? Вилічу вам їх тільки: аксиломантія, пиромантія, онихо- і цефалециомантія, ксиломантія, аеромантія, а також криштало-, амніо- і гідромантія...

Тут грекуватий пан перервав свою гарячу промову, бо, скоса зирнувши, завважив мовчазного ляйтнанта з живнірами. В цій хвилині пірнув він у юрбу і зник, певне, за допомогою одної із своїх магічних наук.

— Hi, — сказав ляйтнант Кирш, обливши всіх холодним поглядом, — тут нема того, кого я шукаю.

І знов кинувся вперед, не думаючи цілком про тяжко караний випадок чарівництва.

2.

Юстус Кирш, уважно і швидко оглядаючи зустрічних, минув Високу Браму з трьома гербами: Прус, Польщі й Данцігу, що якби вязала в символічний вузол

впливи цих трьох сил, минув вежу вязниці з високим бароковим дахом, перейшов коло недавно вибудованого Арсеналу, пишного ренесансового будинку у золоті й червоні, і пішов Довгою вулицею, що кінчалася костелом св. Марії з її пятдесятма каплицями і площею перед ратушем. Доми вузькі й високі стояли, якби попліч привітливі сенатори. Іхні біло й золоторямні вікна світилися чистістю, і, якби здоровям, на тлі червоних, бурштинових і рожевих стін. На багатьох виблискувала химерна позолота прикрас, грифів, сирен і героїв. Перед блискучим Двором Артуса, цілим філіграновим, у білі й золоті, грала фонтана з гречним і сильним королем Нептуном.

Обіч, перед брамою барокового ратуша по правім і лівім боці стояли дві великі клітки з залізних штаб.

В одній лежала на соломі зловлена на прийманню грошей повія. Волоокий синій погляд повії не укривався перед прохожими; жінка певне роздумувала над реєстром своїх гріхів, вписаних на дощечці в достойнім і осуджуючім тоні.

В другій клітці, яку також омивав людський потік, сидів за здирання високих процентів старий лихвар. Худий і довгий, він зібгався, як хорт, у своїм бурім убраниню, а очі його світилися над закандзюбленим носом.

Але й серед юрби, що оточувала обидві клітки, Кирш не знайшов того, кого шукав. З пересердя на його щоках виступили червоні плями.

Він покидав головні вулиці, де можна було зустрінути райців і патриціїв міста в тяжких уборах з отласу, шкарлату і злотоглавів, в кабатах із соболевим хутром, підперезаними пасами із срібних клямер. Над цими вежами з багатих сукон блищали їхні очі холодні, допитливі і певні себе, як два альбатроси над морем. В похитливих палянкінах сиділи пані в оксамитних сукнях, у чепцях, тканіх золотом і перлами.

Вкінці потік східних жупанів, західних каптанів, контушів і ферезій почав тратити свою барвиштість. Кирш прийшов в околицю моряцьких шиночків. З напів одчинених дверей виходили, кленучи, пяні матроси Ляйтнант увіходив до кожного шинку і придивлявся до людей, вбраних часом просто тільки в засмальцюваній плащ, або і в степову бурку, що сиділи коло столів, потягуючи петерцименти і міцні меди. Але по оглядинах усіх темних куточків і сплетінь, де часто під сволоком висіли, як знак приналежності до Ганзи, невеличкі моделі бригів або й фрегатів, Юстус Кирш незадоволений простував далі.

Це було певно по кільканадцятьох таких ревізіях, коли ляйтнант переступив поріг веселого шиночку „Під Морським Львом”.

Господар шинку, сам на підпитку, зустрів ляйтнанта низькими уклонами. Нині були його уродини: заля була прикрашена клечанням; з малого подвіря, що було за шинком, чути було звуки скрипок і галас забави. Принявши з рук господаря великий келих вина, Кирш підбочився і, волочучи шпаду, вийшов до тих, що бавилися серед зелених альтан під тріпотливими осиками.

Господар урядив на потіху гостей кілька розваг: над одною власне зійшлися всі і з цікавістю придивлялися до тих, хто змагався за нагороду. Треба було великий грубий паль забити цілком у землю трьома ударами молота з дерева. Змагуни підносили, крекчучи, великий молот, ударяли в паль, але ніхто досі не потрапив забити паль і до половини в землю. Незадоволені відходили вони, покріпляючися кухлем вина, а їхні товариші, що стояли, обнявши, довкола захлипувалися від гучного реготу.

Навіть сам Кирш на хвилину змінив свою урядову міну на приязний добродушний усміх, дивлячися на те,

як господар закликав усе нових охотників до вбивання паля, але ніхто не зголошувався більше до нього.

Господар шинку хотів уже, важучи в руці, віддати молот служниці, коли задзвенів голос:

— Почекай, мосьпане!

Хтось у широчених шараварах пересягнув пліт одним скоком і став перед потішеною товариствою. Не гаючи й хвилини, взяв у правицю тяжкий молот, оглянув його, а потім обвів смішливим поглядом карих очей і присутніх, а під його чорним вусом бліснули білі зуби. Він випростувався на весь свій неабиякий зріст, відсунув криву козацьку шаблю, щоб не заваджала, на бік, а малинові вильоти пурхнули коло стрункої постаті юнака. Молодістю і силою віяло від нього.

Лейтенант, побачивши юнака, мов причаївся. Навіть трохи хвилювання було на його лиці.

— Не спускайте з очей цього козацького шляхтича, — шепнув він обом гемайнам, що зблизилися слухняно до нього. — це один з тих козацьких шляхтичів, кого я шукаю.

Гемайни присунулися до козака.

3.

Молодий козак, не перестаючи усміхатися, узяв молот і почав крутити ним млинка в повітрі. Галас і сміх утихли, чути було тільки свист молата. Раптом шляхтич вгратив ним паль, що ввійшов у землю до половини, а земля глухо застугонала.

Господар несамохіль звів руки догори, а крики здивування наповнили подвір'я. Хтось із тих, що дрімали, зірвався від свого стола і, перекинувши його, підбіг до гурту. Служничка принесла, примилюючись і присідаючи, юakovі кухоль вина, але він відсунув її недбалим рухом руки і знов замірився на паль.

Засвистів молот у шаленому млинці і впав удруге на паль. Тепер ледве є цаль стирчав він над поверхнею землі.

— Пане, — звернувся один з гемайнів, розсудливий сухий саксонець до ляйтнанта, — ми будемо мати його на оці, цього чорта, але не хочемо ставати близько коло нього.

Третій удар забив паль глибоко в землю і на тім місці повстала яма від сильного пригнету.

Відкинувши молот на бік, козак оглянувся, в очах присутніх був подив, — всі дивилися на місце, звідки стільки відійшло з неславою, а двох морців клепало козака по плечах.

Господар шинку з усміхом, до якого був домішаний жаль, поставив на стіл бочілку з медом і звернувся до шляхтича з промовою, попередивши її уклоном.

— Вельмидостойний Пане! Зробив ти мені немалу прислугу і шанобу склав еси, показавши на мою честь незвичайну силу. Але чи не схотів би ти часом спробувати своєї сили і зручности і на іншій штуці, якої ще досі ніхто з моїх гостей доказати не зміг? За першу належиться тобі доброго меду скільки захочеш, за другу скоштувати зволити можеш найкращої малмазії з моїх лъюхів.

І, коли під його поглядом присутні розсунулися, показав господар на велику постать із глини, що стояла недалеко. В неї, що представляла в своїй бридоті певне духа Асмодея, або може й якого ворожого Данцигові короля, були посічені сильно карк і плечі ударами шабель.

— Коли здіймеш, високодостойний пане, голову з пліч нашому найзлішому ворогові, — сказав, хитро підморгуючи, товстий господар, — знайдеш внутрі її добрий лик малмазії, потіхи мужніх сердець.

І на знак господаря скрипки вдарили модну фран-

цузьку паванну, а цікаві гості з'юрмилися довкола. Майже кожний з них пробував коротким морським тесаком, або палащем стяти голову, що ховала так солдкий зміст, але надаремно.

Дехто з морців на голос радів, що тепер навіжено чужинця можна буде висміяти.

— Приймаю твоє запрошення, господарю, — сказав мішаниною всіх німецьких наріч козак, менше дбаючи про добре вислови, а більше про голосність. По цих словах витягнув шаблю з піхви.

— Пане ляйтнанте, — сказав другий гемайн, одсугаючися від козака, — ці люди з Козацької Нації, я чув, шаленці найбільші в світі.

В цій хвилині свиснула шабля, козак рубнув, і голова потвори з застиглим страшним усміхом похилася і, якби дивуючися, скотилася з плечей і впала на траву подвіря.

Козак не дав опамятатися присутнім, а швидко сягнув рукою в глибину отвору, що повстав на місці шиї, і, тріумфуючи, витягнув звідти велику бочілку.

Одеревіння німців минуло і замінилося на оклики здивування й похвали.

Шляхтич махнув рукою, — все стихло.

А тоді підваживши бочілки з вином та медом, — піdnіc їх і гукнув:

— Добре люди! Випиймо на здоровя і довголіття нашого господаря! Ходіть ближче, кожному вистачить по повному кухлю!

Морці не дали собі повторювати запросин і тиснулися до столу з бочілками. Хто ж не міг підійти через тимчасовий безрух у ногах, — того брали під руки добродушні сусіди.

Господар став сам наливати вино в кухлі, а молодий козак подавав їх спрагненим. Зоглядівшись, побачив ляйтнанта Кирша, що, нерухомий серед обох гемайнів, роздумував над своїм положенням.

Наливши кухоль з вином, він підійшов до ляйтнанта.

— Бачу з одежі, — сказав, — що ти шляхтич, — то ж чи гербуеш мною і доброго вина не хочеш зо мною випити? Чуєте, хлопці, — звернувся козак до цілого товариства, — є ще такий, що нашого товариства призвати не хоче.

— Не жартуй з нами, пане, — сказав один з матросів, кудлатий і з сивиною в бороді, — не жартуй з нами і випий!

Дехто обернувся і ляйтнант прочитав погрозу в їхніх очах.

Тоді, не кажучи ні слова, Кирш узяв із рук шляхтича кухоль і напився солодкої й запашної малмазії.

Тимчасом козак обернувся до морців, забувши про Кирша:

— Прощайте, добрі люди! — сказав він гучно, — лише кілька днів був я в цьому місті, але добре погулялося. А ця остання гулянка, то була найкраща.

І вирвавшися з обіймів, пересягнув пліт і пішов широкими кроками під вигуки своїх горілчаних братів.

Кущі під плотом зашелестіли, хтось інший пересягнув пліт, і пішов услід за молодим шляхтичем.

То був Кирш і його двоє гемайнів.

— Чи то ти був, вашмость, учора в Дворі Артуса і розважався у високодостойних нобілів наших? — запитався Кирш.

— Ні — сказав шляхтич, усе прискорюючи кроку і дивлячися скоса на малого прусака: — ні, то був мій вуй, його милость пан Григорій Трембецький, а я є, вашмость, Петро Соколець-Вяжевич, сестріонок його, коли ласка вашости.

І кинувся бігти просто до моря.

4.

Кирш, хоч ограйдний, але завзятий, не хотів випустити пташини з рук і біг поруч, а вельми розсудливі гемайни слідували за ними на віддалі кільканадцяти кроків.

— Зажди, Вашмость, — кричав Кирш, до шляхтича, що летів що дужу: — але ж, коли не був еси на забавах нобілів, то чому зволиш утікати?

— Бо спішуся, вашмость, до корабля „Тойтше Юнгфер”, де власне чекає на мене мій вуй, щоб разом із Данціга одплинути. А вуй мій гнівливий вельми.

І припустив ще скорше, бо вже був недалеко від устя Висли, звідки відпливали кораблі в подорож.

Здалеку побачив Кирш, як прискочив молодий шляхтич до одного з кораблів, що стояв між двома тяжкими купецькими шмагами при бульварку. Дебела, з виразистими грудьми, позолочена різьба дівиці на букшприті оправдувала назву „Німецька Діва”.

На вантах корабля метушилося кілька матросів, капітан віддавав накази, може вже останні, бо й на березі стояло кілька вантажників, які видко, саме скінчили навантажувати бригантину.

Кирш підбіг, тяжко дихаючи, і заговорив до капітана, але той, пізнавши офіцера з фортеці, відбуркнув щось і обернувся спиною до Кирша, — моряки не любили лейтенантів з Мінде.

Чорний дим валив із бульварку — то рибалки на торфі варили собі вечерю.

Кирш, ставши на найвищому камені бульварку, почав з різними інтонаціями викликати „Його Милості Пана Трембецького”.

Ніхто не відповідав службистому урядовцеві, і його невисока постать тряслася в бажанню викликати незнаного шляхтича, який, як Кирш був перевонаний, певне вже був із своїм небожем на кораблі.

Раптом він почув за своєю спиною глибокий бас.

— Чого, ваша милості, від мене потребуєш?

Швидко обернувшись, побачив Кирш постать, якої досі не помітив. Просто на землі сидів, підігравши ноги і щільно закривши чорною буркою, оглядний чорновусий шляхтич і, попакуючи люльку, спокійно дивився на ляйтнанта.

Сидів, не рухався, і дивився так гостро, ніби от-от скочить на рівні ноги.

— Ваша милості, — сказав, дуже низько уклонивши, ляйтнант (він боявся цього таємничого шляхтича й торгового нобіля), — дозволь, що з тобою по говорю про вчорашнє твоє вельми замітне поступування.

— Приїхав ти, вашмость, до міста нашого перед двома днями з нобілями нашими, Даніелем Рикою і Генриком Марквартом і вельми всім сенаторам та райцям до густу припав еси. Отож учора зібралися всі нобілі міста в Дворі Артуса і там тебе, вашмость, до свого братства, яко братчика, з усіми привілеями прийняли...

Лице Григорія Трембецького не змінилося ані на хвилину.

З-під лисячої шапки кари насмішкуваті очі його дивилися уже десь поза офіцера.

— Отож, — провадив далі Юстус Кирш, — при вступі для привіту пе кожний братчик із золотого пугара, в який цілий жбан вина влити можна. І каже звичай, що хто той пугарувесь до dna випе, — забрати його з собою може додому. І ти перший, вашмость, — уклонившися Кирш — на велике здивування учинив тое і пугар з собою забрав еси. Чи так мовлю, достойний пане?

На це Трембецький нічого не сказав, лишень перевів свій зір на ляйтнанта і брови трохи нахмарив.

— Отож, Ваша Милості, можна взяти пугар,

каже звичай, але не каже, що затримувати в себе можна. Тому, порішили ми, зробиш добре, коли мені його віддаси тепер, вашмость. Оцей наказ отримав я сьогодні від команданта фортеці Мінде.

— Чи скінчив еси своє говорити? — запитався гучно Трембецький і, не знати чи сміх, чи гнів туркотів у його голосі. Коли ж шляхтич став на рівні ноги, Кирш мимоволі сахнувся від нього — той був високий вельми і плечистий.

— Чого ж чекаєш, — бери, вашмость? — гремів шляхтич далі, наступаючи на малого ляйтнанта, і потім, раптом розкривши бурку, вийняв великий різьблений пугар, піdnіс його перед очима і, попестивши правого вуса, промовив: — Ні, пане, силою в мене не відбереш того пугара. А коли Данциг хоче мати те, що мені дав, — нехай же дістане його назад!

І з цими словами штурнув пугар у Вислу. Той завертівся в повітрі, блиснув востаннє і зник у хвилях.

Ляйтнант розвів руками.

— Поступив еси, ваша милость, необережно.

Козацька бута випростувала шляхтича ще більше.

— Чому ж то? — спітав він, кладучи руку на держално масивного мультана. — Чому ж то? — і усміхнувся зимно.

— А тому, ваша милость, що золото кидати в ріку не годиться: ані міста воно не збагатило, ані тебе, вашмость.

— Данциг дістав своє, — відповів шляхтич з криовою усмішкою — а я, — і тут Григорій Трембецький піdnіс правицю, якби запрошуючи панну до танцю, — а я козацькій фортуні вірю, вона більший скарб дастъ мені в руки.

І заставивши Юстуса роздумувати над значінням тих слів, почав спинатися по дощі на поміст „Німецької Діви”.

5.

Де ж є наш філософ, його милості пан Латка? — запитався він свого небожа, що стривожено никав по помості.

— Лишень через неприсутність цього нашого кумпана капітан Йоргенсен у дорогу не вибуває. Вітер добрий і було б час брасувати вітрила.

В цю хвилину крики на бульварку звернули їх увагу. Небіж і вуй стали на краю облавків.

По камінних плитах бульварку, притримуючи розлогий капелюх, бігла постать у довгім убраниню, що нагадувало чернече. Морська бриза, що все міцнішала, несла перед тою постаттю звої паперу, розкотивши їх на всі боки.

Довкола наголос сміялися рибалки, узявши під боки.

Сивавий цей, ніби домініканин, старався позбирати їх, раз-у-раз спотикаючись об каміння. Врешті недалеко від корабля вдалося йому позбирати всі пергамени, лиш один знявся легко і пурхнув у ріку.

Не зупиняючися довго, дивна сухорлява постать приклала камінцем зібрані звої, перехристилася і кинулася й собі в хвилі річки.

Порскаючи і пливучи по-песячи, піймав дивний добродій пергаменти і, сковавши за пазуху, підплів до корабля. Звідти, кинувши йому линву, витягли нещасливого на поміст.

— Ось і я, мосціланове! От, совиної душі, вітер! — сказав він, обтрушуєчися з води ненависно, як кіт, і одночасно усміхаючися великими сірими очима — Приборкує тіло чоловіческое якби пеленами!

— Це і є мій учитель і кумпан, пан Симеон Латка, — можемо відплівати! — сказав задоволено капітанові, білявому і високому шведові, небіж Трембецького.

Тимчасом перше слово Трембецького, поривчасте і гнівливе, було звернене до самохітного потопельника.

— А листа до Москви не згубив еси, філософе!

— Сількіс! — відповів той з-полтавська. — При серці своїм ношу і самим диханіем жизненим оберігаю! Яко ж там єсть ціль і мета чесної виправи нашої. — I при цих словах долоню на груди, на самім серці поклав.

„Тойтше Юнгфер” одплivala.

Витягнено якір.

— Гайд авф! — крикнув капітан.

— Льос! — відповів шкіпер.

Морці гісували вітрила, що легко видималися і опадали, флягеруючи.

Потім море підхопило „Німецьку Діву”, бриза напнняла вітрила, — і корабель стрепенувся, як жива істота.

Не сичали великі хвилі-валуни, жалісних зойків чайок не було чути, — данцігська затока ледве дрижала в сотках тисяч бганок.

Сутеніло.

Капітан казав запалити червону ліхтарню, і вивісити прапор Данцигу із знаком оленя.

Так пропливала „Дойтше Юнгфер” коло мовчазливої Мінде, що дивилася на бриг десятками гирел своїх гармат.

Пан Григорій вийняв люльку і поглядав у відкрите море; йому, купцеві, далека дорога була в невдивовижу, а його небіж, зідхнувши й позіхнувши разом, став над бортом корабля, дивлячися на гру дельфінів, що бігли за бригом.

Білі животики їх раз-у-раз блискали в повітрі; вони майже вискакували з води чорні, як полякеровані, і звинні звинністю оглядних жінок.

Хтось поклав руку на плече Петра Сокольця.

— Гей, хлопче, — сказав філософ, пан Латка, що

вже встиг переодягнутися в каюті, — запамятай, що foetor maris і вшелякії вапори морські викликають вельми прикру хворість морськую. Про теє байбардзо добре повідає Понтан у книзі своїй „Bellaria Attica“. Тож ліпше одійти од фетору морського, щоб хвороби тієї не набавитися.

Соколець мав відповідати, коли з сутені загримів голос його вуя:

— Де ж ви, приятелі і кумпани? Може ти, філософе велемудрий, покажеш, чого еси навчився нового про той край, куди пливемо? Ходіть-но до каюти!

6.

Світло лойової свічки тримтіло в низькій, чорній каюті.

Філософ, з довгою сивавою борідкою і гострими сухими рисами, видавався дядькові й небожеві чорно-книжником. Витягаючи й розгортаючи звій за звоем, Симеон Латка говорив тягучим голосом, як то звик до своїх учнів говорити:

— Отож, панове мої милостиві, приятелі і братове в мандруванню, єсть то край моцности, а лютости, на-віть, неабиякої. Про теє говорить книга Герберштайна барона, „Regum Moscovitarum Commentarii“. Єсть тут перед нами карта, споражона в Данцигу самому перед кількома літами през Ніколаяса, мандровцю значного і купця.

Вуй і небіж побачили на розстеленій Латкою мапі старанно викреслені граници сходу і півночі Европи з символічними малюнками.

Далеко-далеко були дзвіниці і міньятурова Лавра з Kiovia, на границях, де була Liuonia, якіс бородаті дядьки боролися з медведями, з самого Mare Balticum виглядали довгошиї морські потвори і роззявляли пащу, повну гострих зубів. В краю, що нэсиз

нувши і побачивши високу постать капітана Йоргенсена з птахом на плечі, промовив до приятелів урочисто:

— *Fortis imaginatio generat causam!* Есть то, панове милостивії, тільки сова освоеная.

Потім відкашлявся філософ і при свічці запаленій далі річ провадив:

— Александра Гванінія вельми цікавая книжка „*Descriptio Moschoviae*“ про лютость гіперборейського народу того говоритьъ. Але найбільше, панове і приятелі ласкавії, пишеть про тое шляхтич Данський Яков у „*Hodoeporicon Ruthenicum*“, которую книжку, у Франкфорти печатаную сорок літ тому, набувем за два таляри.

Отож той посол кроля Фридерикуса Данського ознаймуєть: „Москвитини суть люди хитрі, спритні, затяті, неповстримані, немилостиві, розпусні і щоб не повідати — безсоромні, до вшелякого зла схильні, ставлячи силу на місце права — і повірте мені, од чеснот ущеляких одмовляючіся“. Оповідант той не сам есть, — додав борзо філософ, помітивши рух нетерплячий Трембецького, — тілько есть і другий такий сам, Олеаріуш Адамус.

— Годі! — сказав гучно пан Григорій, — облиш, вашмость, такове читати і нам, тут притомним, викладати. Есть то нарід побожний вельми і церкви люблячий і до нашої благочестивої віри горнушийся. Знають про тое монастири Лубенський, Полтавський, та й наш Мгарський. Крізь степи татарські вони багаті ризи до ікон посилають і церкви наші щедротами своїми здоблять. Хай мало про них знаємо, а знаємо, — же нарід то боголюбивий.

На слова тії кілька разів поривався філософ відповісти, але лице його все блідло, аж пожовкло дуже, і філософ почав стогони видавати жалібні. З зачудованням дивився на нього молодий Соколець.

Раптом із криком: — O morbe maris! — вискочив Латка з каюти.

Дядько ж і небіж, на котрих усе сильніші сколихи „Німецької Діви” не впливали, сміялися гучно почали.

Диспута про таємничий край, Московію, не закінчена була і не судилося їй бути закінченою, бо філософ Латка, міцно тримаючися борти корабля, цілу ніч вивчав ділання фетору морського і вапорів водних, не уникаючи їх більше.

7.

Цілу ніч море було неспокійне.

Тимчасом Петро Соколець, уклавши біля вуя свого, сон снів неабиякий.

...Спочатку це був якби бряск шабель немовкнуний, що то зближувався, то віддалявся. Потім то були блиски кинджалів у замірянню, промені схрещених палашів, виблиск панцирів і сліпуче миготіння у вістрях довгих списів. Далі почав розрізняти Соколець окремі лиця й події...

...Се день над хутором його Петра Сокольця-Вяжевича. Сам він стоїть і дивиться - любується на білий млинок над річкою-срібнотечою, на луки, де попасають добре коні, на заховані в зелені саду обори, сажі, клуні і комори, на різникользорові рушники городів, на поля, що блищають яриною проти веселого сонця, на далекі гаї ліщини. Пазя й Палазя увихаються по подвірю між курниками, голубниками, колодязем із журавлем, і ясними та пахущими світлицями козацького дому. Нараз велика тінь, як тінь птаха, далі, як тінь хмари, далі, як пів неба захмарилось і, — летить сокіл над хутором Сокольця, летить, росте, в аері веснянім перевертється, в самі очі молодого козака зорі.

— Гей, брате! — промовляє сокіл людським го-

лосом — гей, брате — доматоре, лиш відвага мед пе, — не плисти ж доброму молодцеві за водою. Треба раз і проти води. Кличе тебе слава і козацький гонір у далекі мандри.

...І хоче сказати щось Петро Соколець-Вяжевич, аж бачить, замість очей у сокола — два вогні жевріють, і замість серця — полумяний язик...

...Потім сидить князь московський, таємничий на хуторі в дядька Трембецького. Сидить похилений, з хитрою усмішкою над столом; між палахкотливими двома свічками гостро зарисовується його руденька борідка і закандзюблений ніс. Поволі зводить він очі, вельми підхмелений, каламутні очі свої зводить він просто на лиця оточення і гугняво говорить: „Тоє діло наше світ сколихне, панове милостиві”. І знов сіріє, западається десь, лиш хвилинку, тремтить у сірості сильвета з піднесеною значуче рукою самохітного вязня монастиря Мгарського під Лубнями. А в руці тій лист.

...Потім хтось у подорожньому жупані притискає листа до своїх грудей, і скриплять колеса обозу, що тягнеться через усю Україну Козакоруську із сходу на захід. Шляхтич Трембецький — один із багатьох, що творили багатство козацького народу, провадить обоз. Багаті села зустрічаються їм на дорозі із великими школами, із чистими шпиталями, із простодушним, широкогрудим людом.

— Неспокійні — ці хлібороби, що не знали панщини, що кожний із них думав про шаблю, про завзятого Острянина, і про тяжкий Маслів Став. Часом із замків українських лунає заблуканий голос шляхти старої, дивно відданої справі народу рицарського, славного в усіх країнах европських од самого Святослава князя. Край цей терпить від неситості і жадоби чужої поразку за поразкою, на край цей усе більше накидається урядовської, комісарської дичі, а він однак

якби не усвідомлює собі того, що він тратить, а він якби був у панцирі непробивному віри в себе, в будучість.

...Понад тим краєм стуготіння і гуд великий, що знявся з оскаженілих порогів. Чи то шалені вали і вири Дніпрові гудуть у скелях, чи то чиясь потуга людська бе в моря цілої Європи?

...А вози з товарами крамними скриплять і скриплять, мажі переходять уже й Луцько саме. Тут за Холмом інший край починається, завжди неспокійний зачепливий, наскочний, влади державної, як корони загубленої, шукаючий. Леберизанти і просто жаки ходять розбоем по дорогах того краю, шарпаючи поспільство і подорожніх...

— Стій! Шаблі з піхов! Мушкети лаштуй! — чути викрик шляхтича, що веде обоз. Його висока постать видається страшною на тлі розпалених багать. Він обзирається довкола, шукаючи, де ворог. Полумя спалахує — і тоді Соколець бачить грізне обличчя свого дядька Григорія. Бачить і себе, і пана Латку, і челядь на віддалених возах, готових до бою. І полуумя спалахує страшно, розгоряється, заповнює все...

...І в брязкоті шабель, у виблисках зброї, в ту поті копит і скреготі кінської збрюї обуджується молодий козак, і минає сон про дорогу близкучим видивом...

Петро Соколець розплющів очі.

Море розгулялося.

„Німецького Дівою” кидало з гребеня хвиль аж ген глибоко так, що видавалося, мов у провалля. Хвилі заливали поміст, і чути було дзюркотіння течійок морської води, що спливали.

Рядком із Сокольцем сидів пан Григорій і попакував люлечку. Дивна міць і спокій були в його великій сильветі. Часом підчас затягування люлечка шкварчала, і тоді було видно, мов витесане з каменя,

лице, зухвалі вуси і глузливі блискучі очі в холоднім роздумі.

Такі, певні себе лица українських купців і завадіяк можна було тоді побачити і в веселій Франції, і в соняшній Італії, і в гордовитій Еспанії, і серед турецьких та арабських пишних королівств.

— Цей, не дасть нас у поглум, — думав молодий козак, дивлючися знизу на лицє Трембецького. — Цей подбає про все, це — розумаха...

І, не вважаючи на скиг вітру і хлюпоти і стугоніння на кораблі, він заснув одразу тихо й спокійно, як молоде левча коло старого льва.

8.

Після кількаденної подорожі всі, хто їхав на „Німецькій Діві” познайомилися з собою. Серед них усіх пан Григорій найчастіше ставав на речі із Бамбіном, купцем таким, як і він сам.

Паольо Бамбіно перейшов із своїми валками цілу Україну, Польщу, Семигород і Пруси. Тепер погладжуючи чорну бороду, він розпитував Трембецького про спільніх знайомих із сильного і жвавого купецтва козакоруського.

Трембецький усе зводив річ на Московію.

— В Московії, вашмость, — сказав Бамбіно, скривившись, — уста замикай, кишеню одчиняй, а нікому віри зволь не давати.

— Хіба мало таких, що до того краю самохіть, як я, їдуть, — засмутився Трембецький.

Бамбіно змовк і дивився хвилину на вечірне проміння сонця, що ударило широкими мечами на води.

— А скажи, любий друже мій і дорогий серцю приятелю, кого, як гадаеш, везе корабель наш? — раптом прудко обернувся, хитро усміхаючись, італієць, і глянув просто на пана Григорія.

— А чейже хіба ваших ревельських міщан, вашмость? — одрік ізнехостя шляхтич.

— Що ж про ціль подорожі своєї говорять?

— Ано з кожним слово перемовив був я, — провадив Трембецький. — Ото тесля Крузе, що їздив на шлюб дочки в Данцігу, ото жид Гузман, що бурштинами гандлює, есть і молодий *scriba castrensis* учений вельми, котрого тяжко хорий вуй до себе взиває, є ще два шляхтичі англійські, що полови риб тутейших...

— І всі до Ревалії ідуть, кажеш, добродію мій і друже? — перепинив його, виблискуючи чорними, як оливки, очима Бамбіно.

— А куди ж?

— Одвертий еси приятелю, — загадково сказав Генуенець. — І другі тоді одвертими видаються.

Тінь перебігла на лиці пана Григорія.

Коли „Німецька Діва” зближалася до міста Ревалії, було тихо й лагідно, над морем сутеніло, а місто ціле було в сонці.

Суворі були високі стіни замку й вежа, Довгий Герман, присадкувата й тяжка хмурилася понад пакгавзами й церквами Ревалії.

Тимчасом пасажири корабля не всі приглядалися до міста. Половина з тих кільканадцяти грали в турму і флюса. Особливо цікавили карти рудого теслю Крузе, — цей майстро сидів спиною до міста і величного заходу сонця, без пардону кленучи все на світі.

— Не клени так, — напучував його лагідно філософ Латка, — обербенишся так колись без ласки Божої!

В гафі Ревалії авізовано про прибуття „Німецької Діви”. Капітан Йоргенсен не дивився в свою перспективу в той бік, — його гострі очі й так завважили велику шмагу із Швеції, котра була в прийняттю перед „Німецької Діви”.

Кілька годин минуло, поки кумпани з Бамбіном, що їх запросив, покинули бригантину.

Лиш пізно вночі, ледве й неожоче мійською вартою перепущені, дісталися приятелі, всі чотири на чолі з ревальським купцем до домівки його.

Два старі велиki пси довго гавкали на подвір'ю. Дзвеніли галябардами міські патрулі.

Трембецький, Соколець і Латка спали без снів.

9.

На рано сказав їм купець Бамбіно: — Перепочиньте, мосціпанове, у моєму дімку. і скромним почастунком не погербуйте. А позавтра, — слюбую правду чисту держати, — троє коней як змії чекатимуть на вас на подвір'ю цьому, а слуги мої відпровадять вас до самої границі московської.

На тое пан Григорий ізгодився й на речі пішов із господарем і іншими купцями ревальськими, між якими були й ольдермени. Місто значне, Ревалія, утримувало в Великім Новгороді свою колегію разом із ганзейськими містами, і мало віддавна свою *jus stapulae*, *jus sistenti mercatus*, а таких міст було мало.

Сам пан філософ вибрався на руїни монастиря св. Бригіди, де були колись монахи такі побожні, що між собою розмовляли тільки на миги, а то все молились.

Молодий Соколець не задумувався, куди йти на спацір. Сади в Ревалії цвіли і були повні щебету пташок, а вулицями серед поспільства траплялася не одна гарна шляхтанка у довгім кольоровім плащі і високім кількаповерховім головнім уборі з коронок і шовку.

На одній із площ зацікавила молодого козака буда з нашвидку збитих дошок, звідки чутно було пронизуваті голоси акторів і гамір слухачів.

За два шведські гроші його впустити до мандрівного театру.

Видно, що не довго бували театри на постою в Ревалії, бо повно було серед глядачів не лише простих людей, а й добірних ревалян, що сиділи попереду всуміш із панями своїми, не здіймаючи широких із перами капелюхів.

Драма на освітленій лойовими свічками сцені тривала не першу годину, і реваляни витягнувши, хто печеною, хто вужену рибу, а хто просто хліб із цибулею, поживлялися, бо зголодніли вельми.

В півсутні буди було щось таємничого, і глядачі, голосно пережовуючи, не відривали однак ненаситних очей від сцени. Там довжелезний маруда у мавританському вборі, витягнувши кривого ятагана, замірявся на високочесного воєводу царгородського Велизарія. Велизарій, утративши військо і довірю свого імператора й трапивши тепер до полону, мало переймався своєю долею, але в прекраснім силябічнім вірші звертався до Бога, щоб Той змилосердився над його, Велизарія, дочкою. Дочка полководця не повинна була б дізнатись ніколи про ганебну і страшну смерть батька.

Серце Петра стиснулося від співчуття і розболі.

Коли ж слова Велизарія почули присутні жінки, то почали плакати ревне, а найревніше сусідка молодого козака, як видно з тонкого голосу, — панна.

— Не плач, пані, — з прихильністю і гаряче звернувся до неї якнайстаранніше Соколець, — коли б старому той, — показав він на мавра — нелюда, — хотів би зле щось учинити, оцею шаблею. вір мені, йому я пальці повтинаю.

— Не тому я плачу, пане мій, що його вбить, — відповіла панна, — я на цій песі вже втретє. Я тому плачу — сказала вона, витираючи слізози, — що він так гарно деклямує.

— А зрештою, мій пане, — додала вона і відсунула свою сукню трохи від Сокольця, — довідайся, що я з не-знайомими, хоч би добрими людьми, без дозволу батька не розмовляю.

— То правдива панна! — подумав Соколець.

Тимчасом турок, роздумавши забивати Велизарія, уявя палаючу головешку з наміром осліпити нещасливого героя, і полководець упав навколішки.

Обурені крики залунали з лавок. Тоді Велизарій, уставши з колін, відсунув рухом руки мавра на бік, поклонився грешненько публичності і, промовивши кілька слів про підтримку грошеву для вбогих мандрівних акторів, уявя капелюха в руку, і пішов поміж рядами збирати датки, дешевою ціною, очевидно, не згоджуючися на осліplення.

Мідяки щедро сипалися в капелюх. А щоб не було якого обману, служник театру впустив світла до буди, повідслонювавши вікна.

Першим чином Сокольця було заглянути в лице сусідки, — і здивування й захоплення засяяли в його погляді.

Тоє побачивши, панна встала, швиденько сукні в руки взявши, боком посеред лав перейшла і висунулася на вулицю.

— Дозволь, ваша милостъ, хоч погляд один очей своїх мені подарувати, — лепетів до панни Соколець, пригноблений долею свою не менш як Велизарієвою, і йшов за панною. Як же на імя тобі?

— Мій пане, милишся вельми, що я говорити з тобою буду, — сказала панна, гніваючися на нього, але все ж трохи знепевна. — Тепер шукаю я свою служницю Амалію, щоб із нею вернутися додому. А на імя мені — Марія.

— Тож і пташкам вільно щебетати, і панни їх слухають, — показував Соколець на блакитне небо, де по-

над садами висіли в повітрі жайворонки, — а ти своєю відмовою разиш серце вкрай.

— Повір, мій пане, — сказала панна, скоса зирнувши на тонкий, чорний вус козацький, — повір, що коли б пташки в небі мали такі чорні вуси, (а мабуть і чорну вдачу!) як ти маєш, то їх панни не слухали б нізащо в світі.

І тут, за нетакт розгніавшися страшно на покірного, як вода, хлопця, — тупнула панна ніжкою об землю й обернулася цілком до козака

— Цур тобі — крикнула, — лиши мене, прудиусе, в спокою! Не зачіпай мене, не дивись на мене, не йди за мною! Даремно вуса свого влещуєш, — ти для мене чванько й недоріка, котрого я знати не хочу!

А великі сірі очі її сипнули таким гнівом на Сокольця, що світ йому порохном іздався, а він сам собі порошинкою.

Став Соколець, як укопаний у роздумі великім і в обриді, навіть до пташок, що весело співали в небі.

Тимчасом гнівлива панна швидко зникла за рогом.

— То правдива панна, шкода, що не для мене! — сказав стиха Соколець і поволікся шукати дороги до дому купця Бамбіна.

10.

Не швидко він знайшов той дім, бо час від часу приставав коло обгорожених садків, звідки чутно було голоси жіночі, або заглядав у вікна, де, бачилося, блимнули чиєсь коси, чиєсь сукні, чиєсь погляди...

Коли ж прийшов до одноповерхового дімку Бамбіна, що блищається червоними мурами в зелені садку, — не застав нікого довкола.

Нікого не було і в покоях.

Молодий козак хотів вже йти знову на спацір,

коли двері відчинилися і до покою ввійшла висока, оглядна, чорнява пані.

— Пробач, милостивий пане, — сказала вона, уважно глядячи на Сокольця, а очі її жевріли, — прощач мого брата Паоля, що зник разом із твоїми двома приятелями. Десь пішла забавитися і моя братаниця. Але поки вони будуть на гутірках, то дозволь, що прийматиму тебе як господиня. —

І, кивнувши ласково на уклін дуже низький молодого хлопця, почастувала його пишним обідом.

Була це сестра Бамбіна, Люція, котрої чоловік, морець, теж цього дня не був дома. Тому вдвое обід споживалося.

По обіді, сяючи здоровям і запalom жіночим та й опустивши трохи погляд круглих усміхнених очей своїх, промовила пані Люція:

— Певне, пане мій, захочеш тепер, щоб я показала тобі розмаїті брязкальця і дивниці заморські, котрі понавозив чоловік мій, голяндець, кораблем до далеких Індій подорожуючи.

А коли Соколець зрадів немало такій оказії, повела його пані Люція до своєї кімнати, де барвистість завішених килимів і сорокатість річей, попід стінами поставлених, око людське у клопіт уводили, утруднюючи вельми вибір крацього.

В вікні висіла позолочена клітка з малою сірою папужкою, що тоненько почала белькотіти — виспівувати голянську пісоньку про милу жіночку, на якій грає чоловік, як на скрипочці.

Показавши божків із кости і глини та дивні мушлі, поодчиняла дбайлива господиня шкатули з венеційськими пацьорками, з золотими спиначками, перстенцями і пуздерками із шклиці.

— Чи гарне? — питалася Сокольця, а цей, дивлячися в круглі карі очі господині, на її довгий мясистий

ніс і червоні уста, казав задоволено й охоче, що добре має речі.

Тимчасом те, що папуга виводила, витовкмачити можна було так:

„Благодарствую, іж мілесь ти силу

Мене стискати, яко скрипку милу”.

Тоді статечна господиня поодчиняла дверцята найбільшої шафи - альмарії, схилилася і показала, червоніючися, звої альтембасу, блискучих лям і валенсів.

— Чи ж і то гарне? — спиталася, дивлячися на козака знизу, а очі її були вогкі. Поглянувши на її плечі, опустив козак руки і промовив, що такого багатства ще не бачив. Сказав би Соколець не одну недорічність, бо турбувало його велими белькотіння голляндське папуги, та й голову запоморочували паощі з розкритих бальзамок, але пані Люція говорила багато і жваво, тому думати не треба було.

— Зволь сісти, молодий лицарю, — казала вона, — і скоштуй, коли ласкав, моїх солодких наливок і настоящонок.

І тут почулися чиєсь кроки, а пані Люція вибігла, давши йому знак, щоб лишився. Соколець сидів, повний солодкого неспокою і прислухувався до папуги.

На хвилю пригадав сірі очі в театрі, та й забулося.

— Це нічого! — сказала пані Люція — це лише чоловік мій, якого я на піддашшя на випочинок післала. Йому, як хоровитому, спокій потрібен.

І почала із срібного пугарчика молодого Петра чистувати.

— Чи добре? — питалася.

Чуючи близько гаряче дихання її, ледве міг він анижівку від тернівки відрізнати. Жужмом ставали мислі його, коли кругле плече господині торкалося його власного.

— Ой, пані милостива... — сказав істиха Соколець і не докінчив — обернувся. То неспокійна папуга, роз-

чинивши дверцята клітки, вилетіла на волю, стріпуючи крилами. Літати певне відзвічайлась, бо скакала з місця на місце, перевертаючи костяніх божків і спишаючи порцеляну на підлогу.

Гнів блиснув в очах італійки.

11.

Мала, кольориста пташина літала з галасом несамовитим. Вкінці склавши, мабуть усе на одчай Божий, і пригадавши собі, певне, свій колишній побут на кораблі, зачала папуга сипати виразами нечистими, наслідуючи боцмана.

— Ви бісові діти, — кричав птах перескакуючи з шафи на шафу, — ви може думаете що я, сто хрінів вам у печінку, не дам вам ради, — ви недолюдки, ви піяки, ви ненажери? Чекайте, кожний ще своє дістане по заслугах!

Тут, трохи образившися, устав пан Петро і питанько на господиню глянув, але та вже сиділа маніжна і спокійна.

— Чи скажете, милостива пані, тую пташку у клітку всадити?

— Коли потрапите на тоє кураж мати, не вагайтесь! — дивним голосом сказала пані і усміхнулася зальотно.

— На ванти, діти диявола! — скричала папуга.

Не вагаючись ні хвилини, кинувся Соколець ловити малого летючого нехриста.

То не було легко.

Вкінці птах, наляканий вимахами козацькими, метнувся прожогом на своє старе місце, а туди не трапивши, до шиби віконної.

Одним скоком був пан Петро коло папуги, а ще хвилина, стративши рівновагу і виваживши мимоволі

вікно, упав на траву під вікнами дому, тримаючи золочену клітку в руках.

Недалеко коло нього белькотіла безпомічна папуга, налякана безмежно. Срібний, веселий сміх задзвенів у повітрі, і звівши здивовані очі вгору, побачив козак у вікні над партером зухвале і гарне личко панни, що її стрінув у мандрівному театрі.

— Бачу, — сказала панна Марія, а її ярі великі очі кепкували з під чорних брів, — бачу, що ти, вашостъ, вельми неспокійний єси, що було вже зрештою мені відомо.

— Отікуюся, пані, папугою, — сказав молодий чоловік зніяковілий, а руки його схопили стороپілу папугу і вкинули до клітки.

Папуга принишкла на дні її.

— Папуга моєї тітки Люції вельми злісна і розпусна птаха. Тож собі й опікуйся і ставай до розмови з папугами! — сказала сердито панна, замкнула вікно і відійшла від нього. Лиш на півпрозорчастому полотні вікон зеленіли два зелені серця, фарбою із швайн-фурту вимальовані.

— Гм! — сказав козак, вимахуючи немилосердно кліткою в повітрі.

— Гей ви! — тимчасом почув він, і звівши очі ще вище, побачив у віконці на піддашшю жовте маляричне лице маленького чоловіка. Лице робило страшні гри-mаси і кривилося. — Почекайте лиш на мене, я зайду вниз і порахуюся з вами, — сказало лице. — Мій птах...

— Беріть собі вашого птаха, — крикнув Петро, розмахнувся і шпурнув клітку в самісіньке віконце. Гнів і жаль обхопив серце козака, — він одразу забув про всі брязкальця і принади світлиці пані Люції і вельми досадував сам на себе.

Постоявши під вікнами і, послухавши мовчанки

вікон пані Люції і вікон її небоги, смутно побрів козак у малий присадок Бамбіна.

Не знати, чи довго сидів він між кущами молодої ліщини, коли лопотіння крил хмари голубів, що знялися, обудили його від тяжких роздумувань.

І раптом голос тої, про яку так уперто сьогодні думав, надлинув до його ушей.

Скрадаючися, як у степових чагарниках, зблишився Петро до місця, де спурхнули голуби.

Вони вже сідали на землю.

Білі, брунатні, сиві, волохаті, з розчепреними хвостами голуби оточували струнку постать панни, що годувала їх пшеницею.

Соколець став недалеко за спиною панни.

Голуби все сміливішли.

Кілька з них сахнулося вгору і сіло на раменах дівчини, — птахи почали дзьобати зерно з пригорщів.

Соколець став іще ближче, і раптом, налякавши лагідних птахів, що як пучок білих квітів, розлетілися на всі боки, схопив панну в обійми. Вона перестала підспівувати.

— Іди від мене, — сказала сердито, однак не скидаючи його рук з плечей, і не лякаючися.

— Палить мене вогонь, забути тебе не можу. Хіба є така сила, щоб мене від тебе прогнала. Не жени мене! — промовив козак.

— А папуга? — спитала панна.

Нічого доброго козак не сказав ані про папугу, ані про клітку з папугою, ані вікно, котре сам виважив.

Тут обое почали розмову, яка більше до пісні надається, аніж до простої оповіді.

Розмова та не була знана нікому, хіба тільки тихомирним голубам, що відпроваджуючи молоду пару, туркотали голосно, раз-у-раз спорхуючи і кружляючи довкола неї.

Тимчасом Трембецький і Латка, запроваджені гостинним господарем до глибокого льоху, сиділи при дубовому столі і теж раділи з життя людського.

Світло знадвору ледве блистало в вузьке закратоване віконце, тому груба свічка до церковної подібна, освітлювала їхні румяні і смаглі лиця.

— Понеже не знати, чи день єсть, чи ніч темна, роз'яснююмо самі собі, панове браття, години життя нашого, — казав господар, підтримаючи добру славу генуенців, найбільше гостинних, веселих і до гутірки охочих людей у землі італійській.

Дванадцять великих грубих бочок стояло попід стінами, боками своїми вепрів великих одгодованих нагадуючи.

— Ото єсть дванадцять годин наших на цю пору! — приговорював господар і частував з кожної бочки.

Коли ж приятелів трійка завважила, що стопи їхні до камінної підлоги прилипли, тим більшу волю дали язикам своїм, велерічно промовляючи.

Тільки Латка Симеон, філософії доктор і теології магістер, сидів проти свого звичаю німовно.

Не говорив він нічого, коли приятелі згадували про Париж і безбожних парижан, що для моди волосся на голові рудували, щоб до рудого убивці короля Генрикуса IV. подібними бути. Не слухав він і про театр герцога Мекленбурзького, в котрому дивовижні потвори блювали людьми, у штучках і жартах знаючимися. Мало, або й цілком нічого не додав він до розмови про семигородського князя Ракоція, воїтеля неабиякого.

А мали приятелі восьмий час, бо з восьмої бочки собі, наточували.

— Гей, гей, приятелю, незадовго зачнемо з тобою тільки на миги розмовляти, як ченці з монастиря свя-

тої Бригіди! — сказав пан Григорій, уражений тою небесідливістю вченого.

А пан Бамбіно запитався, чи не думають пан філософ про науку Аристотелесову, або які інші субтельності діялектики.

Тоді відкашлявся пан Латка, перестав спиратися на лікті і промовив:

— Не є то ані жаліб, ані покай, тільки спогад, що йому зволилася душа моя, коли зачали ви, господарю мицій, і ти, пане Григорію, говорити про ті країни, де я, ще тоді молодим курчам бувши, на старого півня виріс. Одного особливо забути не можу.

На налягання приятелів, оповів філософ дрижачим і смутним голосом свою пригоду.

13.

Ще як мандрівний студент, подорожуючи, прибув він до тихого монастиря Сальвіяті в рівнинах Льомбардії. За копіювання старих пергаменів годували його монахи й убирали. Жив як братчик. Час минав у читанню Вергілія, св. Августина, Дантея і св. Бернарда. В своїй мрії стати тим, кого звати „*doctor mellifluus*“, часто блукав бурсіюс Симеон далеко за мурами монастиря.

Свободомовні монахи давали велику волю молодому клерикові, а навіть проповідям його не перешкоджали.

„Нераз маючи утуження вельми велике душі своєї, а монастирського спокою не зносячи, виходив я з казаннями, до сусідньої церкви, проти розпусти щоденної і семи гріхів смертних.

І от саме тоді, як річ свою я провадив проти припад, лестощів, гордости, пихи і пестощів жіночих — почув я голос недалеко від місця святого і казальниці.

Голос той пісню виспіував так дзвінко й любашно, що вельми слухателів моїх ізворушив.

Тоє уздрівши, піdnіс я високо руки свої із затисненими пястуками і в запалі казнодійськім ударив об дерево казальниці так міцно, що кров бризнула з-під нігтів моїх. І овечки мої піднесені голови знову похилили. Ба, і сама грішниця, що співала плоху пісню, увійшла покірно й похилилася на коліно коло казальниці моєї”.

— Дев'ятий час! — сказали пан Григорій і пан Паольо, підносячи келихи, повні вина з нової бочки, вгору.

Коли ж усі, посмакувавши, випили, продовжував філософ.

„Голос мій іншої моци і принади набрав тоді. Не грозив я більше нікому, і вдоволений не кидав прокльонів на нікого. Зачав говорити я про любов вищу і сади райські, що люди наслідують, як брами небесні перед ними за чисте життя отверзаються.

Гай гай! Срібно височилися і гаї тоді перед моїми очима, золоті пташки перепурхували з гілки на гілку і співали предивно, а сто місяців і стільки ж сонць сходило довкола тих садів.

І ще заговорив я про запашні фонтани і джерела текучі, а глянувши на уста дівчини, що прибула, побачив, що вони були вогкі.

Тоді всі сто сонць, сто місяців і тисячі зірок райських замерехтили довкола мене, бо побожна і скромна була її постава, а привітна над міру.

І від того часу приходила та дівчина на всі мої казання, а вогкі уста її без перестану шепотіли молитви. Тоді ж так сталося, що слава пішла по цілій Льомбардії про молодого ченця, і люди ці всі, аж до найдикіших пастухів, що відомі із дикости й розпусти, юрбами приходили слухати мене. Я ж не міг починати казання, не глипнувши, чи сидить та дивна дівчина на своєму звичайному місці.

Але несподіванки чекали на мене. Одного вечора спав я, як звичайно, в монастирському саді на простій, дерев'яній лаві, коли сон мій струсонула з віч незнайома рука. Хтось закутаний у плащ стояв наді мною. Коли здивований зірвався я на рівні ноги, то незнайомий відкрився, і я побачив, що то була моя дівчина з казань, але в блискотливому вборі мандрівних танцюристок.

В руці її виблискував штилет.

— Я прийшла вбити тебе, сказала вона, знемагаючи від ненависті. Відколи чую твої проповіді, щось залізне стиснуло мене своїми обручами, і я не можу більше безжурно танцювати, ані віддаватися моїм коханням. Вони сміються з мене і кажуть, що мої білі коліна загрубіли від стояння навколошках, а солодкість лиця присипало попелом нудьги, якої вони не розуміють. Довго блукала я по нетрях і долинах, аж поки не дійшла до думки, що рятунок мій у твоїй смерті. Тільки твоя смерть поверне мені давню приналгівість тіла і безжурність життя. — Тут танцюристка зблізилася до мене і я почув вістря штилета на грудях.

— Женщино, — сказав я, а мене охопила та дивна радість і гарячий порив, який почував я під час своїх казань, женщино, забий мене, але я знаю, що однако я переміг твоє давнішнє недобре життя, і тому спокійно вмру.

Тоді, як зломана, відкинула вона штилет, упала до моїх стіп і почала цілавати їх і скорплювати сльозами.

А потім звелася і зникла так само несподівано, як і з'явилась”.

— На честь нашого доброго приятеля і його казань, чи не вдарити б нам у десятий час? — запирався Бамбіно та й наточив вина з десятої бочки. Приятелі випили.

— Після того говорив я казання тільки для неї, хоч слухали мене сотні. Велику лагоду наукі Божої старався я вкладати в її вуха, дивлячись в її широко розплющені очі, бачучи побожний стиск її пальців. І що наухненіший і примильніший був мій голос, то більше, бачив я, заломлювалися її руки, глибше западали очі і все блідіші були лиця. З дня на день мізерніща вона і хода її стала легка і повільна вельми.

Одного дня помітив я, що її не було на звичному місці. Тоді слова мої зазвучали глухо, як краплі дощу по дахах порожніх хат. Днів за кілька потому, світанком прийшли до мене люди із звісткою, що захопувала тяжко колишня мандрівна танцюристка Beata, а тепер великої побожності жінка і просить мене її сповідь прийняти.

„Мабуть умерла, — сказав отяжілий Трембецький, звільна обертаючися до Симеона Латки, а обернувшись до одинадцятої бочки додав: випемо ж за її здоров'я!”

Від глибокого зворушення мовчазливий, налив пан Бамбіно вина до келихів. Зідхнув тоді і пан Григорій, а пан Латка був неспокійний і говорив далі:

„На тое поспішив я до її ложа. Вельми була вона змучена і неземний вогонь жеврів у її очах.

— Не можу я тобі, молодий ченче, сповідатися, сказала вона, — стільки я витерпіла за останні часи, що жовч наповнює віщерь мою непокірну душу, і уста замок смутку замкнув. А все ж, чую я, що недовго мені лишилось жити.

Змилосердившися над її пригнобленням, запитався я тривожно — чим би міг облегшити її болі тіла і жалі душі?

— Тіла моого не жалій, незадовго буде гнити в землі, — сказала танцюристка, а очі її наповнилися сльоза-

ми, — подбай про душу. Обіцяй, що зробиш, як я тобі скажу.

У великім горі присягнув я їй, що все зроблю, що лих ісхоче.

— Тож візьми мене на човен, сам веслуй і попровадь човен у глиб Великого озера. Може там, де буде тільки вода, небо й сонце, звільниться душа моя від найгіршого тягару і промовить до тебе.

Тоді спираючися на мене, ввійшла Беата до човна, і я довго веславав у світанку.

Береги озер італійських є такі привітні, що з кожного куща здається лине пісня, а кожна билина каже тобі „добрідень”.

Потів завважив я, що співмандрівиця моя зиркає крадьки на мене і віддихає радісно.

А коли зійшло сонце, — були ми на середині озера. І лице Беати зашарілося.

— Я — вільна! Веслуй далі, ченче, — сказала вона не відриваючи очей від моого лиця.

І тужно мені було й незвично, а я то своїй по-божності приписував.

Хвилі озер італійських такі ласкаві і шептіливі, а небо таке лунке, що найменше ласкаве слово летить у ньому, співаючи.

— Веслуй далі, любий ченче, — сказала танцюристка і сперлася на лікті, не відриваючи очей від моого лица.

Тоді показався нам великий острів.

Пізніше лих довідався я про його називу: Isola Bella. Урочиста музика гарф і тимпанів лине з нього і здіймається до неба, і солодкі пахощі доносить до нас ранішній вітрець. Але острів — ще укритий блакитною імлою. Ось показалися дерева й кущі, що дванадцятьма сходами знижуються до води. Серед камелій, померанців, магнолій і ливанських кедрів стоять білі мармурові постumentи. Біліють колони палати. То все є таке

нове, незнане мені в своїй чарівності, що я обертаю очі до вмираючої Беати.

О, чудо! Очі її — повні життя, повні пристрасті, киноброзві уста її напіврозкриті вимовляють любовні закляття, з-під тяжкого блискучого волосся вона звільнєє свої руки і простягає до мене:

— Кохай мене, — каже вона, — коли не хочеш моєї смерти. Я гину з туги за тобою.

Трудно чоловікові оминути вад чоловічеських. мішаються бо в ньому вогонь небесний із вогнем тілесним.

Вогнем тим останнім усі членки тіла моого понялися.

І тоді, панове браття, змінив я рясу ченця на вінок розкоші і змислів, змінив я сади райські на сади земні і лишився в пана Юліоша Цезаря Борромея цілий рік за флетиста при його дворі „Isola Bella“.

Скінчивши оповідати, замовк філософ, але ніхто не слухав його, обидва кумпани спали міцним сном, не дочекавшися дванадцятої години їхнього пиру.

А пан Латка похилився над своїм столом, певне згадуючи собі неодно з юнацьких літ, а може все пристрасну свою коханку думаючи.

Раптом двері до льоху поволі піднеслися.

— Ось вони! задзвенів дівочий голос і ласкавий, і трохи розгніаний: то на сходах стала гарна донька Бамбіна, а з-за неї виглядав Петро Соколець. — Ось вони, — казала дівчина з тріумфом, — а не мало ж ми їх нашукалися...

— Коні окульбачені, мосціпанове! — казав Соколець, стоячи за нею.

Пан Латка звівся на ноги і довго дивився на дівчину, ні слова не кажучи. Він не бачив ще досі доньки Бамбіна, і лице його зблідло, він сплеснув у долоні.

— Беато!? — сказав він дрижачим голосом, — ні, це не Беата. Звідки ж це Беати такі сірі очі?

Минув четвертий день, як троє мандрівників у супроводі слуг виїхало з Ревалії. Дороги булі лихі, — нераз доводилося, не знаючи броду, вплив пересягати сповенілі ріки.

Хмари комарів тяли без милосердя.

Що далі то більше зустрічалося їм спалених сіл, свідків недавнього наступу пана де ля Гарда. Відступаючи, москвини палили села.

Селяни похмурі у звіриних шкурах, мали вигляд чаклунів. Серед них багато було із страшними шрамами на лиці. На питання „від кого це?” були відповіді: „цар”, або „Москва”, зрідка „ведмідь”.

Пан Григорій їхав ступою за старим білявим слугою естом. Ест аж до землі з сідла нахилявся, щоб із лісових доріжок не зблудити на сліди вовчі. Трембецький спокійно люльку попакував.

— Ось вона, земля московська, — гадав собі — ліси, болота, ріки без мостів, нечасті села, негусті міста. Пішов еси сюди вашмость, пане Григорію, за свої гроші і по свій клопіт. Бо сюди йдеться, як на кінець світа. Сире мясо їдять тут люди, усього бояться. За цею Москвою хінський нарід усякий, може Індії, край і панства барбарські таки зовсім.

Петро Соколець не міг аніяк забути близькости зухвалої і веселої панни італійської. Йому ввижалося її лице повне туги й остання їхня розмова, коли він лишив їй перстень на памятку.

— Я б до того свого персня другий прилютувала! — сказала дівчина.

— Як вернуся — прилютуєш! — відповів козак.

— Вертайся швидче, бс життя мені без тебе не життя... Ні, ні, ти не вернешся! — сказала вона і задумалася, не слухаючи присяг закоханого...

Кілька разів у лісах показувалися вовки.

— Совиної душі — ліси, казав Латка трясучися на конику за Трембецьким, — совиної душі — безлюддя! Галузка до галузки шепче, а ти чоловіче, не маєш до кого й слова перемовити.

Та пан Трембецький мовчав на ці його слова, клубидиму тютюнового пускаючи. Неспокій закублився в його мислях, усе йому здавалося голоси говорять істиха, кущі тріщать під кінськими копитами.

Слуга ест теж був неспокійний.

— Пане, — сказав він нарешті, а його худе лице зібгалося в жорстокі зморшки, — три дні ми їхали спокійно. Тепер хтось слідкує за нами, хтось кружляє довкола нас.

Він зіщулив очі, пригнувся і вказав на ледве слідні відтиски копита.

Якби на ці його слова раптом обізвалося з гущавини лісу іржання кінське. Подорожні замовкли.

Пан Григорій ударив свого коня і пігнав навмання. Ест скочив конем з другого боку. Зелену стіну лісу, високої трави й кущів розтинав їх розгін на два заори.

— Стій! — скрикнув пан Григорій, осаджуочи коня, а тимчасом тверда рука еста скинула переляканого чоловіка з його низького кудлатого верхівця.

Упавши на землю, незнайомий корчився і хапав руками траву, врешті піdnіс руду голову і глянув на своїх напасників.

Каптан мав німецький з великими мідяними гудзами.

— Хто ти і пощо їдеш, нас слідиш? — запитався гостро пан Григорій.

— Я — голяндець, купець ван де Меер з Вологди, де хліб зсишаю, а сам до Ревалії простую. Заблудив я, — з-підлоба дивився незнайомий, а зеленкаві очі його поблискували лякливо.

— Заблудив я, — майже плачуши, додав вкінці, — і путі шукав за вашими слідами.

Важно дихав і звівся на ноги як пяний.

— З Вологди московської? Голяндець? — перевиптувався пан Григорій, басуючи конем. Глянув на слугу. Старий ест сидів на коні зимний як з чавуну вилитий. Він чекав.

Пан Григорій завагався з піднесеним гарапником. Пригадував собі розмови з купцями в Ревалії. Він міг перевірити.

— Скільки таємних амбарів маєш у Вологді? Скажеш правду — добре тобі буде. А скажеш зле... і тут урвав мову.

— Шість, пане милостивий, — вибелькотів вкінці.

— Лжа — твоє слово! Є два лишені і то не голяндців.

І в цю ж хвилину гарапник Грембецького оперезав шпига. Той побіг, виючи і проклинаючи. Раптом на плаз упавши, пірнув він у зарослину тернову.

Пан Григорій обернувся до еста. Лице слуги мстою дихало:

— Пане, — сказав він, чому не забив ти його? Шпигунів тут московських повно в цім kraю, Москві недавно відібрали. І всі вони згуби чесних людей шукають.

16.

Виїхавши на один із горбів, зарослих ліщиною, побачили подорожні високі вежі фортеці і міста Нарви, останнього шведського міста, де бурграffом був його милостъ пан Філіп фон Круzenштерн, гофрат його величности короля шведського.

А одночасно був пан Круzenштерн генерал-директором цілої шведської комерції на Естонію і Інгерманляндію.

Торговля і її цілі були в цім kraю мало відділені від військових і адміністративних справ, а й керували усім.

Тисячі купецьких грамоток і цидулок завязували вузли відносин, що з них родилися десятки дипломатичних паперів.

Брабантці, голландці, гамбурці, англійці і данці недрімливими очима оточили знесилену литовським лихом Московію. Вони тягнули із своїх факторій із хлібом, хутрами і лоєм велетенські зиски. Архангельск, Нарва й Реваль змагалися між собою за право торговлі з москвинами.

Туди висилали і німецький ганзейський союз, і англійський Muscaw Company, і голландські торговельні фірми своїх найвідважніших, найзручніших, наймудріших агентів. Хитрощами і зброєю переходили ті ослаблену Московію для здобуття більших зисків, для відкриття ширших доріг до Персії, Бухарі, Тибету й Хін самих. Од центрів торговельних і їх керманичів залежало все.

Тож не диво, що пан Григорій на свої купецькі цидули від ганзейського союзу покладав велими велику надію.

По нічлігу, на другий день, сказав Трембецький до кумпанів:

— Ідіть, приятелі милі, Нарву пізнавати. Знайду я вас.

Сказавши те, попростував до дому генерал - директора комерції, що за тяжкими мурами фортеці склався.

Слуг естонських з кіньми відправили кумпани. Тільки Петро Соколець забарився прощаючись із своїм коником, що вірно його з самої наймилішої Ревалії ніс. Здавалося Петрові, що кінь комусь перекаже те, що він, Соколець, йому до вуха шепнув.

Потім пішов пан Латка і молодий козак оглядати місто. Минули замок і високі вали міста.

За валами розпросторилися деревяні халупи похilenі, нечисті. Інші люди тут жили.

Однаке щось приємно зворушило філософа.

— А ось і церква святая, — сказав він.

Не була то церква подібна до струнких козацьких церков, — її копула видималася над міцно стесаним кадовбом, як пухирчасте пуздерко.

Коли приятелі підійшли близче, — звідти стали чутними гугняві голоси.

— Службу Божу правлять! — сказав Соколець і, повний побожності, побіг наперед.

Вийшов на ганок і перехристившися, хотів у церкву ввійти, та й назад схнувся.

— Та то щось не наше, — сказав до філософа, що надходив. У церкві — і в шапках стоять.

— *Tartari sunt*, — мовив із дивом філософ. — То, певне, з-татарська звичай.

Увійшов однак побожно, а за ним Соколець.

Вельми некунштовні і страшні були мальовила в цій церкві і понурі. Тут не було веселих козацьких образів святих. Купи сміття лежали попід вологими стінами. Парохіяни стояли в шапках і дивилися на попа. Мало хто з них хрестився. Піп величезного росту, гугнявлячи і харкотячи, кадив навколо, а ка-дячи кланявся. Раптом один із найстарших парохіян нахмарився:

— А мені що ж не кланяєшся? — загудів.

— І тобі буде, — сказав із повагою обреклий піп. Підожди.

Службу Божу служив він дивно — не з книги і не з доброї памяті.

Тож філософ зідхав тяженько, не пізнаючи ані псалмів, ані письма святого.

Вкінці виголосив піп проповідь із книжки.

— А цей їхній панотець так і читати не вміє, — сказав Соколець стиха до філософа. Тільки книгу перегортає Златоусту.

Тимчасом філософ, що пізнав духовних осіб багатьох країв, здумав і тут диспуту почати: от коли почали люди з церкви виходити, — станув збоку на ганку, а що проповідь була „О смерти і тих, що ввійдуть у царство небесное” так почав:

— О сліпото, што о животі многих літ піклуюешся, того не знаєш, што тоеї ночі душі твоєї упоминатися будуть у тебе...

Москвини мовчки стали довкола. Ще більше тоді запалився філософ і вимовою пишною блищаучи, далі по павзі прорікав:

— Гді суть княжата тогосвітні, котрі скарбять золото і срібро? Гді ті, котрі ігри птахами повітрними отправують? Гді бовім можность і великоє панство Александра оного, котрий пановав над стома двадцятьма і седма провінціями?

Тут віддихнувши трохи, почув філософ таку лайку, що станув, як укопаний, навіть уст не замкнувши.

То кричав на порозі великий, рудий піп у баранячій шапці і в лаптях.

— Пощо лаєшся гидко? — сказав тоді філософ. Чи ж наша віра не одна; чи ж ми не старожитної, благочестивої віри грецької діти?

— Брешеш, проклятий литвине, обливанче! Ми не греки, наша віра православна, ми люде царські! Чого прийшов мутити моїх людей? Пашол вон!

— Щастя твоє що тут тепер — шведи, черкасине, — сказав один із парохіян, і виразно вимахнув костуром.

Інші теж говорили, але не все можна було зрозуміти у їхній дивній акаючій мові.

— Не диспутуй із попом, ваша милость, — сказав Соколець до оставлого філософа, він же ж і читати не вміє, невчений бо есть.

— Невіжеством учу і смиренісем, а не так, як ви, нехристи! — гукнув москвин і знову закляв тяжко.

— Так ви ж у Троїцю, в Отця і Сина, і Святого Духа вірите? — запитався філософ, сходячи з ганку. Запитався і станув.

— Віримо, — закляв ще міцніш піп московський, — так у нашу Троїцю віримо із святым преподобним Миколою на чолі, а не в вашу литвинську!

І, щоб показати свою огиду підійшов і плюнув під ноги Симеонові Латці. Плюнув і пішов додому. Інші з криком і вереском розходилися, але кожен старався подорозі хоч чимсь надокучити філософові і молодому козакові. Одні плювали, другі лаялися, треті гучно випускали вітри, а один, показавши скованого в рукаві довгого ножа, сказав:

— Немає гріха вас і вбити, бо ви не наші, пра-вославні, а обливанці! Плюю я на тебе і на твою одіж німецьку!

І, сплюнувши так як і всі, пішов додому.

— Ба! — сказав гірко Симеон Латка, високий, худий, а вітерець розвіював його сиві кучері. — Барбарський народ, — з ним диспути не можна почати.

17.

А минувши кілька гонів по довгій мовчанці, пан Симеон руками розвів:

— Ба! Не те в що вірять, а те як вірять, ересники тії, дивне єсть.

Прорікши так і заспокоївшись, став на придорожні хати московські і предобрих людей царських уважніш споглядати.

Та й самі москвичини з-під кучем хижими вирвами на обох дивилися.

— Тягота, приятелю, в людях цих, — говорив Латка, що не любив мовчати, із очей їх жаліб і обрид визиває. Ото бoso йдуть усі, однакі в баранячих шапках, у овечих, кізлячих шкурах, підпоясаних мотуз-

ками. Не гонитель я за розкошами, а однак розмаїтості життя людського люблю.

— Чи то в нас не краще? Нашими дорогами побачиш і лектики, і кінних, і піших, і прочан. Побачиш приятелю, як козак лейстровий конем виграває, як шляхтич ридваном поспішає, як побожні процесії канти співають, як убогі студенти з Пресвітлої Академії Київської орації перед подвірями міщанськими виголошують, як поштильйон із Києва чи Прилук у трубу трубить, щоб розступилися, як сільський люд згорда виспівує премногі і пресолодкі пісні... Ба, кого на нашій землі не спіткаєш: литвин смолу і дьоготь на продаж везе, цигани горнци вшелякі вихвалюють і ворожать, греків немало із Святої Землі на продаж усякії святощі несуть, заїжджий шляхтич із джурами у великім близку народ гонить, бійся теж і німецьких райтар або венгрів, котрі з худими животами вельми до рабунку схильні суть. А тимчасом глянь на цих людей царських, що їх певне іще тиран лютий із-під Москви сюди переселив: однакі всі, однако хмарні...

— І плють однако, ваша милості! — вкинув Соколець, — глянь лишень!

Бо тепер почалися шинки московські, як то звичайно коло церкви. На порозі одного з'явилася постать цілком голого москаля. Пожитуючися і лаючи всіх довкола поганою лайкою, вийшов він на дорогу і зірвав пучок материнки і тим свій стид заслонував, хоч і не дуже.

— Збережнику! — сказав філософ жахнувшись. Сказано в письмі святім, у першій книзі Мойсея стойте: „І насадив Ной виноград і упився”, але Пан Біг зіслав на нього сон і наготу казав прикрити. Ти ж вшетенче те маєтне, що мавесь, віддав, і наготою своєю похвалишся.

Бачучи, що литвин або й німець незнайомий докоряє йому, озлився москвин непомірно. А що орація

не вразила його і до каяття не привела, почав він збирати каміння і влучати казнодію.

Був то хлоп плечистий і сильний, тому філософ закінчив раптом орацію у підстрибах і присідах мимовольних.

— Е, ваша милостъ, — сказав до нього Петро Соколець-Вяжевич — знаєш ти добре латину, укладаєш вірші римовані, пізнав еси біг звізд і землі, скомпонувати можеж не одну лицедію, а тут бачу, треба мені взятися за діло, і свою запорозьку школу показати цьому барбарові.

З цими словами рушив на москаля.

Вельми не довга була їх розмова: хоч довгий був москаль, — він умить уклався на землю, стогнучи.

— Почекай, не стогни, — казав Соколець, — бо я ще не скінчив.

І гатив його далі під ребра.

— Помилуй, пане, — сказав москаль, — люто бешся і видно, що не впервину тобі бити, — пусти мене, я більше не буду.

— Ні, — сказав Соколець, сидячи на ньому охляп, — може ти іще захочеш кидати камінням і пана філософа Латку.

Тоді той із плачем присягнув, що й дітям і сусідам закаже.

Устав Соколець, устав і довготелесний москвин. Хміль, видно, вилятів йому з голови. Все в ньому було розтріпане, біла кучма волосся, білі дуже довгі вії, куца біла борідка сторчма стала, а його блакитні малі очі з подивом дивилися на молодого шляхтича.

— Ніхто мене так швидко не зборов і ніхто досі так не бив, як ти, пане... Хочеш, — раптом сказав він щиро, — хочеш я буду твоїм слугою, бо бачу, що ти пан, хоч і битливий, але справедливий. А за сьогоднішню науку — дякую.

І з цими словами поклонився пану Петрові до землі.

— Візьми його, — сказав пан філософ, — слуги естонські нас покидають, а в дорозі слугу мати треба. Це чоловік недурний, бач як швидко переконала його моя орація з цитатами.

— Як же ж звуть тебе? — спитався Соколець.

— Алдоким.

— Ходи ж, Алдокиме, за нами, служи нам вірно. А як що зле зробиш — то будеш битий.

— З Божим страхом попробую, — сказав той, зворушений дуже.

І прикривши свою наготу Сокольцевим капелюхом із перами, — почимчикував здаля за приятелями.

18.

Латка і Соколець ішли все далі, на речах бувши милих, коли і дзявк піску під кінськими копитами змусили їх звести очі.

На своєму чорному коні тюпцем підїздив пан Григорій Трембецький.

Його лице було незадоволене.

— Чи що сталося, приятелю милив? — запитався філософ Латка.

Пан Григорій, ні слова не вронивши, зсів із коня і підійшов ближче.

Оглянувши всіх і міну прибравши байдужу, — прорік:

Його милостъ пан фон Крузенштерн ніякої помочі дати мені не може, з посольствами ніхто до Москви не йде, а прокрадатися через кордони добре стережені і не велів і заказав твердо. Що ж скажете, кумпани любі?

Трохи насутилися приятелі Трембецького.

— А вельми край той на вшелякі незвичні чуда

богатий, щоб я мав подорожі зректися, — сказав пан Латка.

— І неєдну пригоду яко ж і потребу воєнну мати можна, — вкинув гаряче Соколець-Вяжевич.

— То ж мандруванням прокрадатися треба, — докинув роздумливо філософ.

— Любо силком! — розпружив рамена Вяжевич.

— Альбо фортелем купецьким, приятелі милі, — вдарив звеселій пан Григорій.

Того ж дня філософ Латка, людина світова, стоячи на порозі Наровського заїзду, поправляв капоту подорожню та повчав Соколця, що має робити в подорожі мандрівній:

— На самім початку поручи душу Пресвятій Діві Почаївській і всім святым та памятай, коли треба, шапку здійми, коли треба, дукатом дзенькни, а коли то й на шаблю гостру зіприся. А до того чи ж ти все взяв у дорогу, приятелю мій? Чи взяв бурку од дощі ховаючу, чи чоботи широкі з острогами насмальцювавесь, чи торбинку з ножем, видельцем, ложкою і ліхтарем подорожнім маєш?

— Та вважай, — обережний будъ, до потреб і сутичок не рвися, — вкинув пан Григорій переходом. — Не одного шпигуна і пертурбатора ще зустрінем.

Філософ, сховавши до своєї торби олівець із червоного гематиту і зошит, далі казав:

— Усюди говори латиною, — мене ж по всьому світі розуміли.

Будеш при столі де їсти, — не лай сусідів, не бий посуди, не наливай на обrus, перед тим, як із-за стола вставати, спитай господаря звичайненько три рази, чи можна? Коли обід не готовий, не нетерпелився, бо принесуть зле зварений. Як спатимеш, то гроші й одежу під голову клади, попід килими заглянь, чи потайних дверей нема? Жебракові ялмужну дай,

хто знає чи то тобі на небі, чи може ще й на землі придається. А завше памятай: Ede, bibe, lude et disce!

Всі вже були на конях — коли прибіг Алдоким у кізлячій шкурі.

Груди його якось вельми напнулися.

— А ти що взяв, смерде, в дорогу? — спитався пан Григорій.

— Ніколку, — сказав хрипливо Алдоким, із-за пазухи виймаючи почорнілий образ. — Він поможе, — додав гаряче і перехристився, ікаючи.

19.

Взявшись кількох слуг московських із Нарви на провідників до Новгороду, кумпани йшли обережно і ширші шляхи обминали. Воліли йти лісовими стежинами.

Кого зустріли — той утікав. Та й подорожні самі часто оглядалися на кожний хруст галузки. Усе більше натрапляли вони на попалені села, що їхні пожарища чорніли, як чорні більма на живій зелені лісів.

Чорний віддих то був незнаної країни.

Позаду всіх ішов філософ Латка. Жадний клопіт його не налигав, ані поспіх ніякий. Сосни були йому, якби колони премудрої Академії Київської, або й просто з оної залею для отправління диспутів; дрібні щиглики, сороки, білизці й іншая звірина в тій залі вижпонеменій диспути отправовали про юга *naturalia*.

— Гді єсть можноть, і ницьть гді пребиваєть? Хто тут у дебрах сих піклується о тім? — промовив голосно, як на казнодію доброго пристало, Симеон Латка. Воїстину світ Божий рівний єсть у створіннях своїх, що однакові радості мають і фрасунки, і небезпеченства, і клопоти. Пощо ж люде того знати не хотуть, же „*omnia sunt communia omnibus*“ з самого права прирожденого?

І так себе на духу покріпляючи, ішов філософ. Раз зривав квітку, — чи не сцілюща, раз тонкого голосу ятлика слухав, чи далеко, а раз про рах *universalis hominum* з душі самої говорив.

Ідучи одначе від своїх, одбився і стежку загубив.

Подав голос філософ, — ніхто не відгукнувся, — і направо була зелена стіна лісу, і наліво вищився ліс стіною. Тож постановив філософ на голос людський іти.

Недовго йшов, аж зраділій раптом таки голоси почув: один був голос тонкий невісти, другий — товстий мужній, а що голоси в суперечку вдалися, рік Латка: певне, „подружжя!” — і поспішив їм назустріч.

На прогальвину вийшов і назирцем між кущами чимчикував. Стояв віз драбинястий із великою бочкою в однокінь запряжений, тільки нікого не видно було. Голос же тонкий ішов, якби із-під землі. Вельми то здивувало філософа, він, підійшовши, побачив, що під самим возом у траві лежав кметь московський і тонко заводив.

— Мовчи ти, — сказав грубий голос, що йшов теж із трави коло воза, і потім запитався: — Чи ми, смерди, мід-вино для батюшки боярина везли?

— Ой, везли, — сказав тонкий голос.

— А чи з тої бочки мід-вино не почало цюрком ллятись? — питався грубий.

— Ой, ллеться, — скліпнув тонкий.

— А чи ми за це животішки свої не стратимо? — запитався грубий і съорбнув чогось.

— Ой, стратимо животішки, — заплакав тонкий і теж съорбнув.

— Чи ж не краще напитися перед смертю? — сказав грубий голос, але глухо, бо видно про інше дбати почав.

І нагнувшись, уздрів філософ попід возом двох слуг боярських обідраних, що на животі лежали, почни з калюжі, а їм просто на голову рідина лилася з бочки.

— Що п'єте, філістимяне? — запитався філософ і нагнувся, нюхом пробуючи міць і рід напитку. — Не єсть то мед, як то сут *conservatione* поваги говорите.

— Що ж то бути можеть? — запитався філософ пробуючи далі вже на смак незнайомий трунок. Потім мовив: — Як звав, так звав, а добре п'ється. Чи ж не краще брагу тую *sine clamore* з цього просіку до правдивого господаря ретельно завезти? Гей, слуги, уставайте та в дорогу рушайте! — скрикнув голосно пан Латка.

Але обидва слуги до видимої чи близької смерті так приготовилися старанно, що жоден з них і оком на той поклик не кліпнув.

Тільки коник мохнастий, учувши галас, а трудовитої натури бувши, напружився і поспішно з копита рушив. Та бо й бочка по надпіттю хіба легша була.

За ним рушив філософ, голосу лісового слухаючи. Віз із бочкою скрипів, а трава висока хвилями розбігалася.

У тій траві лісовій, здавалося — румяний хміль вився.

20.

Тимчасом пан Григорій ішов спокійно, від часу до часу обертаючись і на слуг спроста покрикуючи. Слуги йшли, як то слуги, потиху всякий поспіх кленучи.

Коло купця ступав Петро Соколець-Вяжевич, як молодий хорт, у кожній кущовині і пучку трави пригоди шукаючи. Видавалося йому, що бура спина ведмедя отерлася об стовбур сусідньої сосни, або, що за ліщиною причайвся дикий тубилець із сокирою. Кілька впалих від старости й бурі велетенських дерев уважав Соколець, чи не за прикрит розбійницького барлогу. Що хвилини брав він у пригорщ галузки лісовії, роз-

сував зненароку і зиркав, у своїй шаблі молодецьку надію маючи.

Він перший почув спів нерівний і тупіт багатьох ніг людських. Стовпі куряви повставали високо, хоч іще самої юрби не було видно.

Підійшовши ближче, Трембецький дав знак зупинитися і з-за дерев усі приглядалися процесії.

Попереду бігли несамовиті обідрані люди, деякі з них зовсім голі у синцях, прищах із довгим до пояса волоссям. Усі вони були оповиті залізними ланцюгами, що ім понатирали рани та вереди на руках і ногах. Біжуучи й перекидаючися, вони ані на хвилину не перев stavали трястися, щоб дзвін заліз не вмовкав. Дехто з них побивався, кличуучи святу П'ятницю, котра їх, „юродивих”, ніби провадила

— Ми є потвори Христа ради! — кричали інші, покрутivши на місці; вони падали непритомні один по одному на землю, а піна текла з їх ротів, і виривалися загикувані закляття.

Далі в тіні високих чудернацьких хрестів, що несли процесіяни, ішло трьох попів московських. Одим ще потрапив сам іти, двох других ішло дуже нетвердо, хоч їх кожного з обох боків підтримували, певне, побожні парохіяни, що лаялися на ціле горло, коли піп спотикався, і треба було йому поправляти високу переврілену попівську шапку.

Не диво, що попи впилися, — вони ще й тепер зрідка вихиляли збан у дорозі. Всі, хто за ними йшов, були немало на підпитку, одні танцювали, другі співали сороміцьких пісень, треті перегукувалися.

Серед юрби помітив з перестрахом Трембецький кілька жінок напівголих, або в самих сорочках. Бородаті, нечасані голови процесіян були червоні від крику, залищають, браги й лайки.

Пан Григорій сплюнув, дивлячись на таке безезенство.

Слуги московські сказали приятелям, що то прочани, що вони з околиці йшли до новгородського монастиря св. Антонія, а потім і до самого Устюга. Сказавши те, побігли під благословенство до найбільш пяного, але найстаршого попа.

Раптом крики несамовиті пронизали повітря.

— А чей чиесь життя шляхетне у небезпеченстві, вую любий! — промовив Соколець істонка і рукою на щось показував.

То, що Трембецький і Латка побачили, не було справою щоденною.

По другім боці дороги шляхтич у каптані блакитнім стояв, опершився плечима об придорожню сосну. Потрібно то було йому для того, що легше так було вимахувати довгим буком. Довкола кричали і замірювалися пяні процесіяни.

— Которі заміряються багато, утнуть не гаразд, — сказав Соколець, притглядаючися напасникам, які скаженіли щораз більше, а однак гудячого бука вирвати ворогові з рук не могли. Помогти йому можна б було?

— Шляхтич то доброї крові, — стиха сказав пан Григорій, приглядаячися до поставного самотника, — може галанець, а може й шкот який. Але станьмо збоку! Не наша то річ.

Юрба пяних процесіян почала відступати, т'але на подив тільки, — виступив із неї хлоп плечистий у драніх штанях і босий, продер очі, перехристився і вельми гучним голосом сказав:

— Православний люде! Сорок літ лежав я, на сухії ноги терплючи, і явився мені сам праведний і святий Евстафій. Востань Кірюха, — сказав, — іди і слав мое імено. Потому ж велике сіяніє пішло від нього. Грішний я чоловік, а сподобившися видіння такого, — з печі зліз і пішов славити імя його.

Вельми тоді всі процесіяни крикати почали, бо то в людей звичай є чуда подивляти.

— Але як я грішний ім'я його, Евстафія, славити потраплю? — невчений же я... Ні варити, ні співати, ні дрова рубати...

— Знаємо, Кірюxo, — кричали процесіяни. Невчений ти; а славити ім'я його, святого Евстафія, треба. А ти от... ні варити, ні рубати...

— Одно можу, — пiti i на руку тяжкий я. То ж i пiшов я...

— Слав, Кірюxo, свого святого, — він же тебе на ноги поставив, — кричали процесіяни, скоса зиркаючи на шляхтича пiд сосною, що сперся трохи стомлений на свого бука, а блакитним поглядом обводив своїх неприятелів.

— Тож i пiшов я, — тягнув, аж стогнучи Кірюха, а його червоні очi дивились, нiби крiзь шляхтича, на сосну, — чим можу тим i славлю, напися добре i бешкети роблю, бю руками, ліктями приштовхую, ногами притоптую i кричу, — i тут Кірюха заревiв дико, — моого святого знайте ви... Я увесь свiт пройду отак, його святее, спiлителя, дiло голощучи. Не я бю ногами, а сам святий Евстафiй через мене вас топче...

І скрикнувши страшно, штанi скинув, що йому ленко було зробити, i дужi волохатi ноги усiм показав, аж гвалт здiйнявся тодi у процесiян.

— Шокажи, покажи йому, Кірюxo, чудо, — кричали побожнi люди i додавали, бачучи такi мiцнi ноги, — потопчи поганого чужинця!

Тодi Кірюха зiдхнув перед добrим учiнком, гiкнув, засукав рукави, сплюнув на руки, перехристився i рушив на чужоземця.

Ступав тяжко, ступив кiлька крокiв i тiльки, — i далi анi руш, а йому кiльканадцять до сосни лишилось йти було. Роздумував, стоючи на мiсцi.

Соколець вiдвiв очi вiд богоносного Кірюхи на шляхтича i скрикнув iз дива:

— Та ж я того шляхтича знаю. Чи не їхав він із нами на „Тойтше Юнгфер”?

— Гони, гони, Кірюха — кричали тимчасом прочани.

— А це бик великий! — промовив Соколець, із утіхою на такого великого москаля дивлячися. — Як то тая бійка стане? І на чому?

„Побожний” Кірюха ступив іще крок, коли метко свиснув бук і вдарив у розпатлану голову, велетень швидко сів на землю, дивлючися здивовано на землю перед собою. Удар у голову був такий раптовний, що він і не стямився, як тес диво з ним сталося, хоч ніби до чуда був звичаєн.

— То дурний бик, — сказав тоді пан Григорій, вуса пестячи.

— Агов, панове, — сказав він, — а що тії гультяї вчинити тепер хочуть.

— Голота... — сказав молодий козак, від військового духа трясучися, — згнобити барбари за своє хотять.

— Не даваймо нашого святого на поталу! — кричала юрба, — і от одні зайшли збоку, другі, падаючи під ударами бука, перли наперед, то ж і голова відважного шляхтича почала ховатися серед рук і голів черні.

— Не можна, дядьку, потерпіти, щоб одного та ще й шляхту юрба потоптала! — скипів Соколець, метнувся і шаблю з піхов вирвав.

Пану Трембецькому теж рицера шкода зробилася, — він мовчки вийняв шаблю і пішов на тих, що криком злобу свою оливяним небесам вістували. Вийшов високий просто на шлях, за ним Соколець.

— А бий їх добре, псявіру!

Так і рушили вони обое з шаблями, за ними тяжкий Алдоким у пересердю великім, над травою схиляючися за дрюком якимсь грубим.

Кумпани тоді собі забави не жалували, і потребу воєнну мали коротку.

Тільки шаблі виблиснули.

Завили процесіяни на рукометва воєнного чини. Побачивши ж, що голова процесії із хрестами далеко вже за лісом, побігли доганяти своїх і зоставили шляхтича і його оборонців.

Сам Кірюха, чудопрославитель, ще очманілий від удару буком, почувши, що непереливки, що куреним пахне, на чотирьох у кущі рушив помалу і зник.

На шляху нікого з прочан не лишилось.

Молодий шкот тяжко дихав, на одно коліно впавши: із кількох глибоких ран ножових на правиці його і грудях текла кров.

Поволі звівся він на ноги, обтрущуючись. Він житався.

— Яка приемна зустріч, — сказав, стараючись усміхнутися, — яка приемна зустріч — після подорожі на морю зустрітися на спокійному суходолі. І знов упав, кривавлючись, на суху траву.

21.

І тоді свист гаспідський, свист анатемський залунав. А потім свист другий ще гірший, голосніший.

На тії свисти повипадали з усіх боків люди піші і на конях, із зброєю і без зброї. Хоч було тихо перед тим у лісі, а тут відразу якби заклекотіло все довкола. Якби чекали на кінець сутички.

— Заходь із боку, — кричали одні, на спінених бауматах низько сидючи і гарапником над головою вивішаючи.

— Ставай один коло одного стіною, — кричали смерди в шкурах і ряднах, гіллясті ломаки й палі в руці важучи.

А все лайка татарська, захлипування і свисти сповнювали.

Глянути ліворуч — вони, глянути праворуч — вони: в саку були подорожні козацькі.

Перший схаменувся Соколець. За ним — Алдоким.

— Не дамося на поталу! — кричав козак, меткою шаблею собі дорогу пробиваючи. Уже він був коло дерев, уже до ліса простував, кличуки дядька за собою.

Уже був оглянувся, — коли раптом оглушив його тяжкий удар в голову.

Молодий козак зімлів, падаючи на руки слуги. Він і не бачив, що його вуй не кинувся навіть до бійки. Скрізь пана Григорія око зустріло вістря списів, що смерть йому певну віщували.

Тоді зволив його милості пан Григорій подумати, що і в московськім дикім краю треба свое лице мати і просто стояти.

І ставши просто, сперся на шаблю, підбочився і очима згорда пас голоту, що його оточила і все тісніше в собі замикала. Та шаблі не видобував, а що хтось старший назирі ці за стовбурами дерев ходив — промовив гучно: — Слухай!

А коли ще не все втихло, тоді як у дзвін ударив і очима блискавки метнув: — Слухай, що я скажу.

І всі втихли, і сам Соколець з Алдокимом, що здалеку з хащів ледве притомні дивилися — прининішки. Тільки очі того старшого з-за кущів дивилися, глузливо вибліскуючи.

— Чия рука до мене витягнеться, тому — зась, тому руку утну. А чия голова мені в дорозі завадить, тому голову з пліч. Чого єсьте стали, як вовки з очима жевріючими? Учиню вам одсіч козацьку — яку самі побачите, а й пожалуєте велими свого віку.

— Ідіть собі звідки ви прийшли, — я ж вам не неприятель, — і нам у посварі бути не потреба. Віри я однакої з вами християнської, ба! грецької, і жити нам, як братам.

Коли ж пан Григорій оглянувся — жовті, руді, чорні „армяки”, шкури і каптани стиснулися ще більше. Ще більше руць простягнулося до нього з плітьми й нагаями. Де жто тятиву луків напинаю, очей з козака не спускаючи, яко ж людська увага найбільше готових до смерти вподобала. Глянув поперед себе, а зблизилися до нього, як голодні пси, спіхочені райтари московські.

— Хто ж над вами голова? Хто вам лад дає? — із простими людьми битися не хотічи, запитався пан Григорій. І тоді з гущавини, ламаючи віття і спотикаючися об пеньки, виніс чорний кінь попа, що його лиця під капюшом не було видно.

Особу духовну побачивши, кинувся пан Григорій, шапкою війнувши, поперед нього. Знав він своїх віри грецької панотців, що вольність любили і козацтво у поход благословляли. І цей був певне шляхотної вольності і благочестя ревнитель.

— Отче духовний, — говорив шляхтич, — не дай у зневагу благочестивого козака, стримай своїх людей. Не на те я до братів своїх сюди прибув, щоб від ломак марно згинути. Дзвони церков московських і побожний полос того народу внувиши, прийшов я до цього краю. Жоч не однакової крові, але однакової віри ми — нація козацька — і ви, люди царські. Персами своїми ми татар у наш край не пускаєм, до турків сягаємо, та й ви, чувъ я, проти нежристів боронитеся. Чи ж не є ми братерсько битвами охрещені? Чи ж один у одному не пізнаємо брата із шаблі і хреста?

— Братом мене звеш, собако зизовата? Бачу, що не пізнав ти мене, — скрикнув під і вдарив коня, а коли той з напітими кровю очима навзаводи став, — одхилилася капа ряси попівської. Тоді пан Григорій пізвав у лиці, перетягім червоними пругами чоловіка нещennого, що під Шарвою за купця-голандця себе подавав.

То коротко було! Ось упали копита кінські на пляхтича українського, той у бік сажнувся, — не встиг і покотився копитом копнений.

Припавши за кущем, із своєї криївки слідкував Соколець за тим, що діється, усе до бйки рвучись.

— Не попущу, — важко дихав, — не попущу голоті рідного дядька. — І проклинов, як несповна розуму людина.

— Не наша сила, — шепотів над його вухом Алдоким, трясучись од страху, — цеж губного старости відувач присяглий. І ніякий з нього піп, — тільки мучитель людський, що на границі чужоземців ловить.

22.

Тимчасом коник московський трудовитий, головою киваючи і хвостом вертячи, вивіз бочку з вином та філософа із хащ і нетрів. Здрімнувся був філософ, але гамір обудив його. Віз рипів уже на дорозі, а недалеко на сугорбі люди військові гукали і в роги сурмили. За сугорбом було видно деревяні domi майже без вікон.

На самім сугорбі верхи спинився чоловік оглядний, сопун, правдивий всеїда; його червоний убір червонів здалека з-під опанчі, а велика лисяча шапка з зеленим верхом спадала аж на самі брови. Ані гикнув той чоловік, ані устами зарослими бородою і вусами не рушив, — тільки чорними плямками очей поперед себе дивився. А перед ним спішений із шапкою в руці кланявся дивний піп, що то полював на людей.

— Раб твій, боярине, таможенний галава, пад'ячий Афонька Авдеєф низько тобі чолом бе і довголіття зичить...

На поклони Афоньки боярин воєвода і не поворухнувся.

— Ловлю я, сам знаєш, і маклаків чужоземних і „корельських дітей”, і всяких гультаїв, що нашому

государю, — знов упав на землю ниць Авдееф, — великому князю московському, злодійство і розпусту хижацьку чинять. Тяжка моя робота і небезпечна. Не один раз лісаки — злодії, піймавши мене, пораненого заставляли на призволяще, — гадаючи, смерть мені завдали. Та св. Прокопій Устюзький і св. Сергій Московський, опікуни наші, — знов упав ниць Авдееф, — рятували мене досі. І я, боярине мій милостивий...

— Бреши, бреши псе, — сказав спокійно боярин, а голос його був затонкий, із так грубого живота виходячи, — бреши більше! А скільки хабарів, скільки окупів поздирав ти із хультаїв, людей лісових і чужинців?

А коли почав клястися Афонька, відпекуючись і цураючися, просто запитав його боярин: — Чого хочеш, псе?

— Неприятеля самого государя нашого зустрів я; чув я, як — показав Афонька на безпритомного зомлілого Трембецького, — як він, — страшно вимовити, злорічив на саму віру і на маєстат великого князя нашого, хай його тяжкі тортури не минуть, цього лиходія! Ось він, ось він, — тягнув шпигун московський тіло шляхтича козацького під самі копита коня боярського, — ось він душогуб литовський, що тайно границю перейшов, — слідив я його — що на саме життя государя нашого умишляє. Ось він — привіз я його!

Тут боярин підвів звішену на груди голову, і подивився на Трембецького, а потім на його винувателя.

— А звідки ж ти, слуго, про тое знаєш? — спитався тонко із скреготом.

— Бачив я, боярине, його торбу.

— І що? Покажи, — кругле лице боярина напружилося і налилося кровю: він дивився в очі холопа.

Нічого нема в торбі, — кланявся низько, білий як крейда, Авдееф.

— Тож, чого мені, бояринові, придабашками своїми

голову у клопіт водиш? — іще тоншим, страшним голосом крикнув боярин.

— Чого смерде хочеш?

— Смерти його хочу і на його погибель присягаю, — стиха і помалу сказав Афонька і раптом упав на коліна.

— То в тобі є свідок і обвинуватель разом? Та ще й у такій справі, як безчещення імені його царського величества? — при останніх словах піdnіс трохи шапку свою боярин. — А знаєш ти, що то значить?

— Знаю, — зігнувся ще нижче Афонька. — Слово і дело! — ледве чутно додав.

— Слово і дело! — крикнув боярин верескливо і поклав руку на шаблю.

— Візьміть обох, — показав він на півживого ко-зака і на подячого, — скуйте їх ланцюгами і женіть батогами аж до самої Москви білокамяної. Буде правда, Афонько, по твоїй стороні, — замучать його, а тебе випустять; не буде правди по твоїй стороні, замучать вас обох.

Райтари почали заковувати дрижачого від страху і жадоби помсти Авдеєва, а боярин поволі обертає коня, простуючи в дальшу дорогу — по учиненню справедливості.

Саме на нього віхав пан Латка, сидячи на бочці, з усміхом лагідним до москвинів. Трунок, котрого зажив небагато, однак багато веселости і козацької фантазії у філософі обудив. Здавалося йому, що в ридвані ректорському вїздить він у юрби риторів, авдиторів, філософів і інших бурсаків Пресвітлої Академії Київської. Іржання коней видавалося йому клекотом молодого сміху, а гамір московської лайки — словами пристойного привітання.

— Vox faucibus hoesit! — сказав до воеводи Симеон Латка — Vox faucibus hoesit, пане милостивий, який твої авдитори галас ізняли, побачивши мене, магістра і доктора Латку... і з цими словами, звертаючись

до боярина, мало не впав із бочки, бо недобре дистанцію собі облічив.

Але слуги підхопили приятеля Бахусового і до боярина принесли. Вельми московський дигнітар йому приглядався, чи то не є страшний який чоловік, або може несповна розуму?

А пан Латка-Старушич, не міцно тримаючися на ногах, ірвався сердечно до боярина, його за якогось свого приятеля взявши: — Ізвідки ж ти тут із Білої Церкви, отче Паликопе? А памятаєш київські часи молодості облесної? — вигукував, веселощів повний, і почав деклямувати, підморгуючи, вірші з інтермедії:

— Зрадливая юна,
Козацька фортуно,
Служиши чоловіку
Лиш в молодім віку, —
Нас старших забувши,
Втікаєш во глупши...

— Чи й цього, боярине, скажеш закувати? — спіталася якась добра райтарська душа похмурого боярина.

— Цього теж пішліть у Москву, але не сковуйте. Мій опікун і покровитель боярин Ртішев давно збирає таких комедіянтів, і з цього буде задоволений. А бочку — до моого двору.

І оглянувши ще раз дивно белькотливого Латку від голови до стіп, ступою рушив далі в путь, певне на лови винищувати зраду лісову і чужоземного духа викорювати.

Лиш кілька московських жовнірів на чолі з приставом оточило обох скованих і вже спячого Латку-Старушича на возі та й вирушили проз саме місто Новгород аж до далекої Москви.

Коли вірний Алдоким прийшов до раненого Сокольця з вістями, що обох кумпанів москвини хоч на різно, але однако до Москви забрали, пан Петро не вагався. Рушив разом із вірним слугою через болота і ліси, що високою стіною як стали коло Новгорода так кінчалися аж коло самої столиці царської.

Його милості пан Петро у молодості своїй, ще й прихильної до життя вдачі бувши, вірив міцно, що коли вуй його пан Григорій до чого взявся, то тое довершить хочби всі царі московські були тому наперекір. Од часу побуту в Ревалії вельми спішилося однак йому віправу докінчити, а тепер він поспіх подвоїв, про рятунок вуя і зустріч із філософом гадаючи.

Ішли пішки, іхали возами, дорогами водними линули, а приставали тільки де ззісти та й трохи переспати.

— То запорозький марш, — казав Соколець, оброслий бородою, до Алдокима, що терпеливо ніс клунок на плечах. — Як меч Божий, Запорожці йдуть. Сьогодні ще сплять турки спокійно, а завтра степ чорноморський куриться, бо то полки рицерські до чайок шикуються. А ще чотири дні і — дрижить найбільше в світі панство турецьке.

Бо триста чайок по сто людей впадає на Синоп, а чотириста Кілію вогнем палить. Запорозький марш на увесь світ славний! Того ж року, — додав з гордістю козак, — як той славний поход на Кілію був, то я вродився. Тому й Марс мені помагати має і фортуна козацька, що рицерам світ субмітє.

І знову шарпав Алдокима в путь.

До сіл хочби й найглуших не вступали часто, — Алдоким змайстрував лука і бив звірину, потім патрав і варив їстовне на кілька днів. Бив білизні, вепри, оленіці, раз навіть оленя забив великого.

Лишень, коли по забитті скочив із засідки, до здобичі із другого боку плигнув малий „лесак” у шапці з телячої шкури — і ножем хотів собі відтяті кавалок мяса від здихаючої звірини. Був миршавий з майже невидними очицями і не говорив нічого.

— Ов, — сказав Алдоким, — ов, теляча шапко, може б ти попросив у мене мяса?

Маленький чоловік став і жалібно дивився на високого Алдокима і на Сокольця, що надійшов.

— Чого не здіймаєш шапки? — спишинів раптом Алдоким і рванувся до „лесака”, — той відскочив, белькочучи перелякано.

— Що він каже? — спитав зацікавлений український шляхтич.

— Ет, — пробачливо махнув рукою Алдоким, — од попа йде додому, своїй дитині ім'я несе, та мяса на христини просить.

— Та чого ж шапки не здійняв?

— Бо піп йому в шапку молитву відмолитував ще й ім'я немовляті дав, тепер біжить із тим додому, щоб витрясти на дитину чим скоріше.

В хащах лісових зустрічав Соколець оселі цілком диких людей, які хоч і називалися христіянами, не знали хреститися і вміли лиш одної молитви „Золотий Боже, Мати й Батьку, пошли нам звіра”, а Великденъ називали раз Великденъ, а раз Гусячий День.

Від великої держави Комів не лишилося й сліду. Витягні в пень миролюбиві племена ці не висилали більше багатих караванів.

Траплялися й не погани, то були самі сектярі, що не узнавали цілої Москви й царя, за те, що ті пальці на молитву складали інакше від них. Часом виття і тріск вогнища доходило до вух наших мандрівників: то ересіярхи провадили своїх людей на самоспалення, напоївши парафію напитком із північної пяної ягоди, яка людей сама пхала до смерти.

В болотнистих „тайболах” ховалися найтемніші оселі, де панував кам, жрець із сорокато вимальованим бубном. Саме кінчалися ведмежі свята, і скреготливі співи під голос бубна заповнювали ліс. То тубільці, або й наново навернуті на поганську віру москвини, обівшися кисілю з вівса й горохової затирки, лягали на землю, оберталися тяжко і славили свого бога — ведмедя.

В лісах не натрапляв козак із слугою жодної влади; частіші тут були висвисти злодійських вартових, як урядових батогів. Тільки, коли зблізитися було до немногих доріг, — чутний був невмовкний скрип коліс, болісні голоси і тупіт ніг. То йшов один по другім „вивод” московський; щоб закріпити якийсь край за собою, або по повстанню, Москва переганяла цілі села за сотні миль на інше місце.

Якось удосвіта пан Петро з невідлучним Алдокидом вийшов на дорогу — побачити хто ѹде? Ішли смерди, найубожіші селяни московські, молоді й старі, підпоясані ликом, босі, в баранячих шапках і без шапок. На возі сиділи скулені, попритуловані до себе їхні жінки і діти, хоронячи свій мізерний скарб — посуду. Ішли здалека, без силі були вельми й заболочені. Попереду далеко маячили постаті кількох стрільців на конях, що вказували путь переселенцям.

— Ізвідки ви? — питався пан Петро, ставши на узлісці, сам огорнений їхнім смутком.

Ніхто не відповідав.

— Звідки вас вигнали? — питався Алдоким, заглядаючи в їхні понурені лиця. Один по однім їхали вози, крок за кроком ступали люди.

Вкінці якийсь дід підніс голову і глянув на козака, а жовті лагідні його очі світилися від болю:

— Звідки ми, куди ми йдемо? — гірко вихарчав він з себе. — Хто ми такі? — додав із півбожевільним

усміхом. — От — блудяги ми, без дому, без нічого. От ідемо, аж упадемо.

От — блудяги ми, женуть нас, а куди?.. — і показав на небо з жахом, — Йому тільки відомо.

І пішов далі, моргаючи слъзово й перелякано, — чи не сказав забагато?

По війнах із шведами й поляками, по тім, що чинили українці, литвини і таки свої люди, здавалося, — двигтіла Московія.

— А це хто? — запитався здивовано пан Петро, уздрівши велику громаду людей, що з палицями й сокирами, стіснившись, обережно йшли вперед: — чи то не на влови, на полювання?

— Ні, пане, — промимрив Алдоким, з одного позирка пізнавши, хто то був. — Це не мисливі.

— Волоцюги, „піщ”?

— Ні, то чесні люди, — образився слуга. Вони з села на роботу вийшли. На літню.

— Яка ж то робота?

— Це волость на волость іде. Улітку завжди так виходять. Діти, жінки поховають, а самі йдуть попробувати, чи нема чого в сусіда пограбувати? Заробіток такий, промисел, можна сказати. Ні, то люди чесні.

Що далі, то все густіше лежали села. Укривалися в байраках, ярах, бо ще було памятне недавнє татарське панування, бо ще вчора наскакували убивці царя Івана Лютого.

Близько було місто Гнилих Вод — Москва.

24.

Пан Григорій Трембецький чув, що не стає йому віддиху у тому безнастannому ганянню, як сікли його плечі батогом посіпаки конвоїри.

Лютъ — furor ukrainensis — його обхоплювала так, — що все нутро, йому здавалось, палилося в нім. Очима пропалив би він і патлатих своїх мучителів,

і жалібні білі берези, і каламутне небо і в самій кривій дорозі яри зорав би зором. Не то, що вели його як пса ланцюгового і давали їсти кілька шкоринок хліба на день, не то мучило його, що невільником став, але то, — що так легко дався взяти, без ума вірячи москалям. Залізну натуру маючи і проводирську натуру, не боявся нічого пан Григорій, але тяжкі мислі його трудне серце стискували, коли думав він, що із смертю його впаде замір великий. Тяжко змучений, битий із кривавлячими стопами, метикував пан Григорій над долею своїх кумпанів і мислі свої їм назdogін пускав. Чи не згубив листа Латка-Старушич? Чи довезе його до Москви, і чи він сам, Трембецький, дійде до Москви? Чи попровадить своїх далі залізною рукою до мети?

З ненавистю дивився він на, здавалося йому, найдикіший у світі народ московський. Зустрічав очима виголоднілі села, спалені халупи, „виводи” переселенців, і частішибениці, де москалі вішали своїм улюбленим способом — догори ногами. Часом і на білих, лагідних березах, зігнувши їх своїм тягарем, висіли з виваленими чорними язиками покарані люди.

Часто стрельці - конвоїри уряджували забави з Трембецьким. Вони насміхалися з його мови, з його певної себе ходи. Вони били його палицями по ногах, щоб навчився плентатися, як вязень. Його поставність козацька була для них обидлива, — хотілося їм, щоб він скулився і згорбився, і штовхали його умисне до баюра, щоб умити болотом. Але найбільше їх дразнила його мовчаливість і нехотіння відповідати, — в цьому вони вбачали найбільшу вину цього чужинця, що так, чи інакше мусів у Москві згинути. В люті своїй за його погірдливу мовчанку били його так, що коли б не страх перед царським судом у Москві, вони б затовкли впертого шляхтича на смерть. Вони душили б його всі своїми задами й удушили б хоч би за те, що він віддихав вишістю.

Але вночі мав пан Григорій найтяжче: вязень притутий до нього, Афонька, ані хвилини не забував про свою помсту. Змучений, як і його паристий товариш, він умисне не спав, був чуйний і раптом — Трембецький зривався, облитий нечистотами москаля, і чув регіт Афоньки.

Той мстився плюванням, пусканням вітрів у лице, найдикішими вигадками, які насунула йому його лісова фантазія.

— Брат я твій, кажеш? — хихотів він. — Ти — націє козацька, побожна, ти, шляхетносте, ти, зичливосте? Як ти посмів мені ласково життя дарувати, ти?..

— Брат я твій із шаблі й хреста? Чекай, побачиш як будуть тебе колесувати, розпинати, тортурувати в Москві. О, будеш із вилупленими очима лизати руку ката, щоб тебе тільки вбив швидше, ти шляхотносте, доброто ходяча! На чотири частини розрубають твоє тіло. Відрubaють руку, потім ногу, потім знов руку й ногу, а як будеш ще белькотіти, вирвутъ язика і собакам, твоїм братам, на пожертя кинуть.

І вони обое — один балакучий, запінений і другий мовчазний, із затисненими устами, боролися скажено, кидалися, кусали один одного і завмирали, змучені до вичерпання в тісному якби братерському стиску, обіймах.

Пан Григорій чув, що всі сили людські його відступили, земля здавалася йому з заліза, а вітер з міді, — і почував, що лиш одне йому лишилося — втікти, поки ще єдиний слуга його характерності, — його власне тіло могло йому служити. Кожна крапля крові звала його до втечі, кожний ковток повітря підбадьорював його: „Втікай, поки ще не впав ти на силах, і поки Москва далеко”. Пан Григорій заплющував очі і на людей не дивився, щоб ніхто не пізнав з очей, про що він думає.

Ішов усе більш мертволицій і німий.

Та скоїлося так, що один із „виводів” московських збунтувався. Були то вигнанці з далеких десь аж з-над Оки татарських сіл. Московські наїздці вирізали всю їхню шляхту і священство, погвалтували жінки, попалили оселі і вигнали сумирних із оголеними головами татар у супроводі кільканадцяти верхівців у „вивод” на північ. Однак, непізнаний ніким із чужинців, перебував серед понурих мусулман молодий мулла, і це було вночі, коли збунтувався за його проводом московський „вивод”.

Конвоїри і пан Григорій зірвалися на ноги, а їх спячих оточили страшні ревучі постаті, що вимахували запаленими кілками і гилляками з вогнищ. Запізно — стрільці почали падати один по однім під ударами визвірених татар, що пізнали в них своїх катів. Пан Григорій зрозумів, що сталося. Одним скоком був він на плечах свого співзакутого, в темній траві рука купця відгрібла камінь, і за кілька хвилин сонний Афонька, битий без пощади, безтямно — перестав здригатися під ударами українця. Ще хвилина і, піdnісши по дорозі сокиру, козак був далеко від місця битви. Тим разом він був певний, що падячий царської величності Авдееff більше не встане із своїм „Слово і дело”.

Окривавлений, обшарпаний і блідий біг пан Григорій, здушуючи в собі крик.

Біг поперед себе; одною думкою його було, — відійти якнайдаліше; перескачував через потоки й ями, продирається крізь хащі, аж вкінці змучений заліз глибоко у кущі дернини й відразу заснув.

— Овва, — почув раптом над вухом, — а куди ж то, пане-брате, вибрався?

Вже сіріло, і в світанку побачив пан Григорій постать височенну в козацькому жупані. Був то певне один із кавалерів фортуни, що тоді їх не один відділ блукав по Московії. Велетень не був страшний і до козацького убору купця усміхався.

— Бачу з одежі, що ти нашої крові.

— Я — Клим козак, нетяга, на Русь, на Україну вертаюсь. — проказав він удруге. — а куди ж ти, пане брате?

Шан Григорій згадав Україну, що як сон йому за-снітилася. Він тяжко дихав. Він ледве встав — побитий, виполоднілий. На його тілі не було неболючого місця, а сліди від батогів кривавили. З давнього Трембецького тінь липилася. Він підійшов до Кліма, зів трохи припасу, що ним козак почастував. Мовчав, бо голос йому не йшов.

— Шо ж, брате, — показував козак, — куди? Одею дорогою на Литву, а там і до дому, а тою другою, — то до Москви.

Трембецькому очі блиснули.

— Тою другою волію йши, пане брате, — сказав і пішов поперед себе, не озираючись, дорогою на Москву.

25.

Трембецький мандрував більше вночі, а в день крився в хащах і спав. Ішов і нутро його палилося від сумнівів і нетерпеливості. Багато було вже й сіл по дорогах, ніхто його не зачіпав.

Часом ішов не сам, але з іншими ще більш маломовними людьми, як він.

Коли одної ночі ішов так пан Григорій, — великі клуби димного заражу попливали йому назустріч.

Все гостріший, пронизливіший, терпкіший оточував заховані в нічнім тумані доми. То був солодковий зараж шарканого мяса і юхти.

Коли розвиднілось, — Москва випирнула відразу широка, душна й дерев'яна.

Коли в товаристві двох обідранців пан Григорій ужче зближався до міста, здавалося, — вийшло йому на зустріч стадо рудих московських церков, а отарі сірих домів виліяли під проміння сонця.

А до двох обідранців вийшов із найближчої землянки малий кульгавий чоловічок без ніздер і запитався гостро:

— А Міхалка де?

— У воду посадили Міхалку.

— „Шут яво бярі”, — сказав холоднокровно чоловічок, — я тут іще двох маю, що мені допоможуть. І всі троє зникли так швидко, як тіні.

Шляхтич лишився на вулиці сам. Та вулиця була глибока, як барліг, і в жовтому болоті її, що, затинене, ніколи не висихало, — ходили худі завжди вискалені пси і згорблені люди.

Страшний смрід панував над цим передмістям, де не було ані одного дому огороженого. Це не був звичайний смрід, яким виливані з дверей помиї і нечистоти пахтіли, але інший — уїдливий пах юхти.

— Певне тут тую московську шкуру виробляють. — подумав пан Григорій, та й відійшов спішно на бік і тісно притулився до дерев'яної стіни дому. Всі перехожі зробили те саме.

Серединою вулиці їхав швидко віз із монахами, що били нещасливі спінені коні.

— Д'ех, — кричали монахи весело, — ех... давай дорогу, — а то вбємо, — і гупали пянісенькі з возом од одної баюри до другої.

— Де ж отець Ферапонт? — сказав сам до себе, побожно кланяючись, уважний дідок, що видно знав монахів, — де ж отець Ферапонт, що з ними, голубчицами, їздив усе, що так добре про тверезість і самовтримання говорив?

— А ти, дурню старий, не знаєш, де отець Ферапонт? — буркнув коло нього насмішкуватий гостроносий хлопець: — отець Ферапонт позавчора у слободі пляний у винниці в котел впав і зварився.

Пан Григорій, не слухаючи сварки, що почалась, пішов далі.

Поза людьми простими, що все ж коло якогось діла крутились, — найбільше було тут духовних осіб московських. Чимчикували собі потихеньку по грязі, благословляючи перехожих час од часу. Дехто з них ніс під пахами пляшку пива кардамонового, а не один знав добре смак меду білого й вишневого, або й самої боярської романеї. Якийсь піп, певне змучений духовною бесідою, уклався спати просто в грязі. Коли ж його збудив перехожий, сказав сердито, підводячи червонолицю голову: — Чого зачіпаєш? Таж сьогодні — свято.

— От козел, — сказав на це перехожий доброзичливо і пішов далі.

Пан Григорій мав на думці одно — Латку-Старушевича зустрінути; певне десь буде диспутів слухати, — гадав Трембецький, тому й потягнув за громадкою старих попів, що кудись спішили вельми.

— До Митрополичого Двору, — говорили між собою.

— Певне якого славного казнодію послухати йдуть, — подумав і дав ходу за ними шляхтич, але питати боявся, щоб у ньому черкасина не пізнали.

Попи йшли довго, а вкінці, взявши в жменю полиряси, так швидко йшли, що пан Григорій ледве встигав дивитися подорозі на великі церкви, що їм подібних не бачив, ані в себе, в Україні, ані в Польщі, ані в Молдаві, так рясно розмальованих, так бундючно повипинаних і сорокатих.

Та й юрби, що він зустрічав, були сорокаті хоч обідрані. Великих бояр московських по останньому бунті, де головніших стрельці московські скатували, не видко було. Зате ходили в уборах аж по пяти в гострих суконних шоломах якісь розстеби, розхити і нечоси з галлябардами або й з топірцями. То й були царські стрельці, що недавно бунти вчиняли і бояр пограбували. Всі цьому неохайному війську ретельно дорогу давали.

Коло самого осередка Москви, де тиснулися весело й дико розмальовані вежі, на переляк та подив людям поставлені, інші величайки військові купами сунули. Були то угорці з карабелями й топірцями при боці, німецька драгонія у високих чоботях, голянська і французька піхота в широких капелюхах. Багато було й старшин: що п'ятий, що десятий жовнір. Одного такого мушкетера з високо і тонко закрученими вусами обступили нетерпеливі провансальці і кричали, замахуючись пістуками:

— Ти, полковнику, береш двісті п'ятдесят рублів місячно, а коли ми за свої рани хоч гріш дістанем?

— Мені самому від півроку цар не платить, — виправдувався полковник. Тоді хтось збив йому з голови капелюха і крізь розтріпане волосся на чолі в нього пан Григорій прочитав випалену літеру „Г”, що на певну знайомість із французькими галерами злочинців вказувала.

— Світовий офіцер, — подумав Трембецький, та зустрівши іншого з літерою „М” (мордерця) на щоці, перестав на тое зважати.

Попи станули громадкою під Тіунською ізбою в дворі Митрополичім. Там були сотні їх, бо то була біржа попівська, „Крестцами” звана.

Сюди приходили парафіяни з усіх церков Москви іще вдосвіта і наймали їх до себе на Богослужбу.

Дехто з попів уже тонко або й грубо заводив, щоб свій голос наймачам показати, тим своє прізвище коzilla оправдуючи. Дехто стояв з колачем у руках і тортугувався. Коли ж мало такому давали за відправу Богослужби, — підносив колач до уст і кричав: — Не тортуйся, а то закущу.

А такий піп, що рано зів булку і поскоромився, як відомо, до відправи навіть панахиди не надавався.

— Не хочеш, — казав один високий, чорний піп до миряніна, — не хочеш дати чотири деньгі за похо-

рон, так я підожду, аж тіло розложиться, — сам прийдеш до мене.

— А скажи, — іспитував другого попа один із найманчів, — скажи, чи Ілля пророк був перед Різдвом, чи після?

— Не мое діло знати, — загуркотів басом піп, — я з голоса обідню служжу.

Але тільки вибраних наймали до церков, а багато попів заздрісною стіною стояли здалека і тільки приговорювали та кляли. Була то гірша порода осіб духовних, заболочена, в уборі простолюдників, що тільки хрести на персах та часом шапки мали попівські. Такі власники коня і воза більше в супряги ходили та крам возили.

Його милості пан Григорій даремно шукав високої постаті Симеона Латки серед цих людей.

Дні минали за днями, під брамами усіх церков спинявся Трембецький, заглядав через поріг усіх шинків Москви — і не знайшов своїх кумпанів. Почав думати про вязниці, поля тортур, і цвінтари. Тих в Москві усіх одразу звідати не можна було.

Голод і рани докучали пану Григорієві, — а ще більше смуток душевний. Ідучи понад сморідливими водами Москви-ріки, такими словами до себе говорив:

— О, Москва, Москва, чи зогнило в тобі так, як усі в тобі гниють? Стільки нещастя в тобі, стільки сліз і горя, що й у цілому світі тільки немає. Найбідніший чабан козацький щасливіший від твоїх князів. Скрізь гниль у тебе і потоптання віри й любови, і скрізь безнадії знак.

— О, Москва, Москва, певне тому жорстока еси, що свої нещастя світові несеш, як віру.

— Ти не знаєш, що то вільне й живе, потоптати мусиш усе веселе, — задухою світ Божий зробити хочеш.

І тяжко стомлений біг поперед себе пан Григорій, чуючи за собою стогони, лайку і ляскання бичів — одвічну пісню Москви.

Біг і впав так, і віддихав тяжко, в глинястий беріг скорченими пальцями впившись.

І почув, що став над ним хтось. Розплющив очі, — а то Афонька великий і мертвий став над ним і сміявся жовтими устами. — Вздиблю тебе! — кричав звисока московський крик одвічний. — Вздиблю тебе! — простиагав довгі руки, щоб душити, — і сміявся.

— Не вздибиш, маро! — зірвався козак, і мерлець розплинувся, як трійливий дим на вітрі.

І чув Трембецький, що сили покидають його, і що сон йому очі застилає.

27.

А тиждень тому почав шукати філософа інший шляхтич з Полтавщини, — румяний, чорновусий пан Петро Соколець-Вяжевич із довготелесим Алдокимом, що випочивши добре в заїзді, — вирушили до Китай-городу, де в новім Гостиннім Дворі були і склади товарів і сама біржа. От, таке місце, де люди несплющи ще й ретельні зустрічалися.

Шаблю свою мусів Соколець приховати, бо чужоземців дуже боялися москалі і зброї їхньої не любили, певне маючи непогану пам'ять.

Вельми все цікавило Сокольця — і високі чорні шапки перських купців, і гордовиті постаті англійських, голяндських і данських морців, і довжелезні бороди й грубі животи купців московських.

— Що ширша борода і що важче черево, то баттший у нас купець, — казав Алдоким. — Дуже вони таких шанують, бо, кажуть: до широкої бороди — затребуща рука. А найбільше купці тутешні шанують тих, хто обманює добре. Одного голяндця, що їх усіх колись у шори вбрали, собі за старшого поставили.

Дивувався пан Соколець-Вяжевич і жінкам, на яких зиркав із духом молодим. Що котра була не стара, — то мальовані вельми уста мала і щоки на буряк червоний, і очі вуглем підведені.

Фльорок між ними було багато, як то завжди біля місця торгового. Стояли в дверях і в вікнах сиділи, як горобці на галузках, на сонці.

Одного дня на перехрестю двох вулиць близько Нового Двору почув Соколець музику, здрігнувся, і сам учинився німий і глухий.

Не те, що музики грали, коли по бунті все місто принишкло, але те, що то бандури грали козацькі, пана Петра вразило вкрай.

Предерзостно, публично і в веселості духа невелике товариство козацьке йшло і на бандурах походних вигравало. Попереду в кармазинах ішов молодий завадіяка гостроносий, чорновусий і, не маючи певне жоломійки, до граня стулив долоні і присвистував хвацько до запорозького маршу. Ішло собі козацтво так, якби світ до них належав.

Соколець дивився на них з утіхою і зближився до свистуна-паливоди.

— Агов Негребицький, як ся маєш, пане брате? — сказав весело і вхопив за рукав.

— Відчепися, бородатий, — вирвався Негрибицький досадливо. — Чого хочеш від мене ти, павпре московський?

— Ей, братчику, чи давно ти став своїми людьми гербувати? Чи ж забув ти, як ще сам у брацькій школі ішов до лісу по лозу разом із павпрами бурсіюсами?

— Петро! І ти тут! — пізнав Сокольця козак і нум обіймати.

— О, було, було, — сказав він наобіймавшися, — нераз нас Василіяни *ad virgatum* провадили. Довкільна шляхта зізджалася дивитись, як то нас *rector magnificus et profesores* не з книгами, тільки з сокирами

проводили, і не до муз взвивати казали, а ону ще стрункую лозу нравоучительную на нашу ж спину стинати. О, гладні і хладні школи! І володимирська і менська і ти, київська *alma mater*! Дай же, тебе ще раз обійму, брате, уже як син Марса, а не внук худорлявої Атени-Палади! — і, нахилившись ближче, додав тихо: вельми добрий шиночок тут близько. Вельми добре я з товариством там собі хмелем серця і голови зогрілисъмо. Ходімо туди ще раз, мосці панове, привітаймо мого побратима, — сказав до всіх Негребицький.

І розганяючи злих псів і москвинів понурих, прийшло ціле товариство до малого шинку (як то їх було багато у Стрелецькому пригороді) — низького, без підлог, зачаділого. Господар виніс із бічних дверей суплю вина і миску кислої московської юшки. Порожній шинок відразу по береги сповнився козацького гамору.

— Чи по волі, чи по неволі, брате, ти тут опинився? — запитався Негребицький.

— По волі та ще й твердій! — і оповів Соколець про те, як він Лубенщину покинув, як подорожував, і як дядька й філософа згубив, а з ними й те, за чим мандрував.

— Обох знайдемо, — бадьоро поклепав його по плечі Негребицький, — якем зі Самбора, знайдемо обох, пане-брате.

І взявши недбало бандуру з рук сусіда, вдарив по струнах, приспівуючи.

— Пане, — підійшов шинкар із запухлими очима до нього, — пане, не грай так голосно, бо заберуть твою музику слуги на віз. Тепер по всій Москві з наказу отця нашого патріярха їздять вони і, щоб грішних веселощів назавжди не було чути, забирають і палять усе що струни має і грати може...

Вельми посміявся з того Негребицький і всі з ним.

— Овва, — кричали, — чи давно в Москві гріхів

забракло, що їх аж у цимбалах шукають? Ми інше думаемо.

І один по однім навипередки почали молоді Січовики оповідати, як то легко беруться до кохання москвянки.

Не один вуса тонкого закручував догори, а на нім серця боярських дочок, як пацьорки розвішував.

Галас учинився в шинку великий. Вояки, як то вояки, на поглумки цілий світ узяли, а вино гріло їх щораз більше.

Інші мислі, повні неспокою, опанували Сокольця.

Зрозумів його пан Негребицький, — обое вичакнули з шинку непостережено.

За ними, допиваючи кварту, посунув Алдоким.

28.

— А що ж ти тут робиш, брате? — спитався Соколець Негребицького, коли місили вони глину вулиць, простуючи до річки Москви.

— Я тут у сторожі прибочній царя, — Іван Черкасин нам голова. А є більше людей в тій сторожі — не лиш наші люди, є й німці, шкоти і трохи поляків. Тут кажуть москалі: — „нас краще чужий берегтиме, як свій”.

Потім, підморгуючи, почав Негребицький оповідати про свої любоці тутешні, та Соколець мало що й слухав — стратив охоту до кавалерських розмов, серця до того не маючи.

Смрід, що йшов з ріки, оправдував татарську назву Москва, — що значить Гнила Вода. Жовтава течія неслася через ціле місто той смрід. В одному місці заважив Соколець купу костей, що стирчали з води, не знати, чи людські чи звірячі.

Коли знайомці перейшли коло Царського Саду і стали на мості, небо було повне жовтої полуденної

мли і проміння сонця ледве прошивали каламутні хмари.

На тім тлі виріс перед ними за потрійним муром церковних купул князівського замку, Кремль. Висока вежа Івана Великого, подібна в своїй яскравості фарб до перської святині, церква Єрусалимська, інші церкви.

Негребицький знов і називав: Троїцька, св. Миколи, св. Михайла, де ховають князів, двір патріархи, Вошива площа, де стрижуть москвинів, гамазеї із збіжжям...

Соколець і Негребицький були вже на другім березі Москви-ріки. Перше, що їх вразило, то двое побитих батогами так, що в них на спині не зсталося й клаптя шкури. Кілька, певне, приятелів побитих довершували дивної операції: патрали свіжо забитих баранів і їх ще паруючі, криваві й теплі шкури прикладали до непорушних тіл побитих. Жінки вили і плакали коло тіл, ховаючи лице в заскорузлих долонях.

Коли ж глянув Соколець із Негребицьким ліворуч, то побачили ніби жнива, і женців, що снопи звязували. Не були то женці, були то брудні кати в засмальцюваних шкуряних фартухах, або довгих куртах. Інші сонні очі приглядалися до одного, то до другого із катованих і поправляли свою роботу, коли їм здавалося, що катований відпочиває.

Найближчі від берега були слуги боярські й піддані. На карку й на ногах кожного сиділи помічники катів, бючи тонким ремінням слугу по голій спині. Тоє було звичне в Московії, і часом слуга, навіть, не кричав при цьому. Часами ж скривавлені лиця битих біліли раптом, тоді сумлінні кати поливали його водою. То були „батоги”.

Далі курилися вогнища.

Кати з кліщами і з розпаленими штабами стояли там задумливі і змучені працею од самісінького ранку.

Бо виrivати й припалювати ніздрі й губи тим, що нюхають або палять тютюн, то була праця борза, а тому й томлива. Люди з вирваними ніздрями скupчилися тісно і дивилися, як худі пси гризлися за їхні кавалки тіла.

Одному привязали тяжку колоду до ніг і підвісили його за звязані руки на ніби шибеничній перекладині, розтягаючи йому члени. „Чи ти ще будеш блузнірствувати на царське імя”? — питався його високий згорблений кат, заглядаючи йому в лицце зеленими очима. Але злочинець не відповідав, звісив голову і з лиця його капав піт і кров. „Він заспокійно вмре”, — сказав кат, — помічник його розпалив під ногами злочинця маленьке вогнище, і густий дим змусив катованого захрипіти і закашляти.

— Ні, це не лице мою вуя, — сказав до себе Соколець, дивлячися в його чорне лице і криваві очі, і пішов далі.

Від диму й тягару оглядин цих уста в обох козаків смаглі стали.

Не одного тут били страшим татарським „кнутом” із жил волячих, — по кожнім ударі биті показували чорний язик і вибалущені очі, а кат припікав рану розпеченим залізом.

Кілька жінок, що продавали горілку без дозволу царського, напів збожеволіли. Слуги ката тримали їх, поклавши на своїй спині, ноги звязані мотузками тягнули інші, а жіночі випростовані тіла, відступивши три кроки, — бив кат „кнутом” із лосевих ремінців, гострих як ножі. Жінки не кричали і не вили, бо втрастили голос, але їх тіла робили гидкі і дивні рухи.

— Полна! — крикнув борзописець московський, що лічив удари. Тоді слуги поскидали на купу тіла жіночі, подібні до опатраних, обідраніх із шкури звірят. Коли одна з них очманіла підвелася і нетогосвітній

зір свій звела на катів, хтось із них кинувся і привісив їй на шию пляшку з горілкою і написом повчальним.

І кожну з них тим обдарували і повязали по двоє, щоб так перегнати через місто.

Один із розбійників чорнобородих із виголеним тім'ям сидів спокійно і мов сміявся в бороду, а на тім'я йому крапали льодовою водою. „Хоч би раз завив, сукин син, — скрикнув кат і, відштовхнувши слугу, почав довгим ножем колоти в голову, — розбійник сидів спокійно; розлючений кат ударив його під бік, той тяжко, і одночасно якби сміючись, упав на бік. Він був мертвий.

Хтось із-заду струсонув Сокольця за плечі, сполошений козак відскочив і озирнувся. Той, хто його вхопив за рамена, лежав уже на землі, з його чорних очних заглиблень пливла кров, — то був свіжко осліплений.

— Ходім звідси, пане-брате, — гукнув стрівоженому Сокольцеві його товариш.

— Ні, я кожного вид бачити мушу, — а чей пізнаю вуя або хоч навчителя мого, філософа Латку-Старушича, — одрік молодий козак завзято.

Довго шукали оба. Невідступний Алдоким помогав їм.

Повно було заборгованих, котрих випроваджувано, бито грубими палицями по літках і знову вкидано до вязничих веж, багато було злодіїв, що їм утинали одно або й обидва вуха, обіч гнано по кільканадцять людей на Сибір, „на ловлю соболів” — на биття до кінця життя; мучено гультяїв при вогні, щоб казали, де закопані скарби, — ба! не вистачало катів, — царський наказ вислав того дня кільканадцять різників із міста катам на поміч.

Перед двома колесованими зупинився пан Петро — вельми був змушеній сонцем, що пригрівало крізь тумани пилу, виттям псів, зойками катованих, а ще

більше шуканням за рідним дядьком. Та й Негребицький трохи підтоптався і витирає лицьо китайковою хусткою. Алдоким же згорбився вельми.

Обидва колесовані вже вмерли. Їхні чорні лиця нічого не висловлювали, як кусник мяса, а тіло випяте висіло на виламаних руках і ногах.

Нараз виття з-під землі здійнялося: — Браття мої, браття!

Це був третій закопаний по шию в землю і звернений лицем до колесованих. Лице його висохло і понепалось, від болю, якби камінь придорожній.

Петро Соколець мало не натоптав на цю людську голову. Поволі відступив козак від неї, аж спіткнувся об тіло людське лежаче.

Глянувши на лицьо спячого, пізнав молодий козак знайомі риси, але змінені, сухі, поливою біди поляті. Спочатку здалося йому, що то може неживе тіло, і Соколець струсонув лежальника.

Той звів голову, а потім сів, слабий бувши, і дивився поглядом каламутним перед собою.

Серце Сокольця розболою взялося.

— Гей, дядечку, чи не достали ви болісти якої? — запитався.

Вогники давнього Трембецького засвітилися в очах обшарпанця. З помічю Алдокима й небожа звівся він на ноги.

А тоді відповів уривчасто:

— Риски не брав я в уста, хлопче, за вами обома шукаючи тут.

Потім похапцем докинув: — Де ж філософ? Де ж лист до пана Грамена, медикуса?

І відіпхнув поміч, стараючися йти просто. За ним ішов Соколець, усе товкмачучи, і Алдоким, усміхаючись широко і заспокоено.

Крізь амбразуру вікна було видко, як перший боярин на коні замахнувся і оперізав пліттю другого у зеленім каптані і в невисокій лисячій кучмі. Той стягнув узду, чорний кінь його обернувся, як змія, і присів на задні ноги, а їздець ударив в лицезрі першого своїм канчуком.

Кривавлючи, з синцями на лицах вони смагали один одного, танцюючи і пригинаючися на конях. Врешті боярин у зеленому впав із коня, — тоді, хроплючи і ржучи, чорний кінь помчав до царських стаєн під мурами. Тільки гоготіння і крики слуг, що збіглися на це видовище, вказували на те, що щось сталося тут, бо й переможець, низько склонивши до луки, затяг коня і зник, чуючи свою провину.

Пан філософ уже другий тиждень перебував у боярина Ртіщева в хорі. На Москву хіба з вікна дивився, своїми мислями заклопотаний.

Так і тепер dominus Латка-Старушич, що грав чорні дамки на варцабах, здобув зручним посуненням дві білі, виглянув на кремлівське подвіря і заявив співграчеві:

— Скінчилося duellum боярське.

Його суперник — старий, високий, костистий, ще худіший од Латки, в чернечій священичій рясі нічого на це не сказав.

А потім раптом посунув свою дамку. Симеон Латка-Старушич, не надумуючися довго, відповів йому посуненням. Тоді настали тяжкі хвилини для чорних. Білі перескачували, брали їх, як лускали горіхи.

Вкінці філософ тільки здивгнув раменами:

— Гм, отче Епіфаній, — пробурмотів сердито, — прийшла моя коза до твоєго воза.

І відсунувши незадоволено варцаби, запитався:

— Чи й тебе тут москалі хрестили?

Епіфаній Славинецький боком звів лобату голову з чорними, як вуглики, очима. Потім, надумавши, сказав лагідним і приемним голосом:

— Що ж, — не про чужії слухи кажучи, — христили. Христили, *domine*.

А потім розвів руками дуже довгими й сухими.

— І кого тут, братіку мій, не христя? Усіх наших христя, що до Москви потраплять. Є тут наші — і вчені люди, і двораки царські і іншії браття bogolюбиві. І гречан, сербян і волошан і угрян і мультян христя з грецької на свою, на московську віру. *Odium theologicum* москалі мають. Транквіліона Ставровецького Євангелію тут повним лжі і яда змія адського названо. Що з *occidens'у* — хоч беруть, а ганьблять.

Та й нашим, братіку мій, однаково, — усміхнувся нишечком Славинецький, — приїхавши до Москви, о европейській вольності приятельській не мислять. Все трудолюбствіє їхнее і кондиція сладкосласная на роздобуток блиснення фортуни повстало есть. Лакузи бо, величайки, а над усе хапуги. Москви однак не люблять і несталі суть. Но, а братіку мій, відома річ: хто вітрові служить, тому димом платять. України нестаток одвернув од нас московської ласки остаток.

Многі наші, що по монастирях і службах пробувавуть, з козацької землі сюди прилетіли, як бджоли на воню приемную. Многі теж за своє свавільство і предерзость чимдуж в Україну з Московії втікали, а чому ж так?

Bo, nemo illum amat, qui „da, da mihi“ clamat!*)

— Я, братіку мій, сиджу в келії, св. Письмо тлумачу, а не вилітаю, як бджола на мороз. Три роки тому сюди прибувши, не мів я ні од кого порятунку і вспертя домового, то й сам нікому такого не даю.

*) Слови листа С. Полоцького з Москви.

— Овва, — сказав зненацька утраплений внутрною думкою філософ, — чи ж би нікому, отче, не даеш?

Добрі очіці Славинецького якби заметушилися.

— Чи маєш кого на мислі, братіку мій? — запитався жалібно, і став дивитися на подвір'я митрополичого дому, де в тім домі обое на той час перебували.

Його ж милості пан Латка голосом зворушеним зачав оповідати про те, як приятелі його найлюбіші, старший, його милості пан Трембецький, і молодший, його милості пан Соколець-Вяжевич, по клопотах і перешкодах до Москви прибули і його, Симеона Латку, в домі митрополичому в Кремлі віднайшли. І вельми справу поважну з собою мають.

Запанувала мовчанка.

З вікна видко було: на самім потрійнім мурі стояла жінка і продавала перстень туркусовий. Щоб їй того перстня силою не забрали, — в устах його держала. Веселі голландці питалися в неї, чи не має ще інших річей на продаж, і як то жовніри часто роблять, тих річей жваво по ній шукали.

— Якая ж то справа, братіку мій? — відвERTAЮЧИСЯ поволі від вікна, запитався Епіфаній Славинецький. Пан Латка присувався до старого вченого, але німuvav. Лиш борідку теребив.

— Якая?

— Змилуйся, поможи, мій брате святоблизвий, — майже скрикнув філософ і почав бігати, сахатися по келії. — Не з нестатечности говорю, здавна мене знаеш. З великої, характерної голови тая справа виточилася.

Славинецький високо звів кудлаті брови.

— Не посполитое діло фортуни козацької, не привата, не живота людського клопоти мізернії — *pro patria*, за народ рицерський, козакоруський зачати мущу... За рід Святославів.

Славинецький понурився нежданно.

— За рід Святославів, рід Святославів, — бився смішно, якби підтятими руками об габіт свій чернечий, — з серця слово береш, братіку! Дай мені віку спокійно дожити. Не блиснуть мисюрки, геми руські, як за Святослава. З того і втік я, — нікому не говорив. Я знаю, я вичитав, я чув — а іншим комуколвек не скажу. Нема, братіку, нема слави Святославової. Гоненіє, братіку, гоненіє, уничиженіє, посрамленіє, полоненіє...

Замахав руками млинком і сів у куточку сірий, звялений, тільки очиці блищали. І слухав далі.

— Ей, друже любий, зволиться ще фортуна нам, роду старожитному. Дільноть і побожність серця ко-зачі сповняють. Не гоненія нас гнітять, а розбрат. Братом будь, отче милий і друже, поможи!

Отоді філософ розповів про те, що багато від того листа очікують їх милості Трембецький і Вяжевич.

— Хто ж послав вас? І з ким, панове, посполе голову підносите? — запитався спокійніше Славинецький.

Пан Латка не відповів, оббіг довкола келію, відчинив двері, вибіг прожогом — чи не підслухує хто, вернувся і принищк до вуха Славинецького:

— Син його царської милости.

— Чий? — здивувався старий.

— Шуйського Василя, його царської милости син у нас в Україні перебуваєний.

Тепер і Славинецький притих і озирнувся довкола.

— Чув я, — прошепотів він перелякано, — говорилося тут, у Москві, про теє, братіку мій. Проти царя це, і велими велике небезпеченство вишукав ти собі, братіку мій, братіку мій... За тоє одно імя його — четвертують тут.

І знову сів, зідхнувши, в куточку, а очиці його під навислими бровами виблискували неспокійно. Старий

учений якби вагався, помовчував, але потім лице його засніло. Він питався жадібно, пошепки, озираючись, виглядаючи то крізь вікно, то крізь двері, — і знову сідав, і знову питався.

І вкінці замовк, схилив низько голову, Латка стояв над ним у вичікуванні й тривозі.

— Присягни — чи правду кажеш, брате?

— На чесний хрест Ісусів, — поклавши хрест на себе присягнув філософ.

— Добре, — ледве чутно промовив старий учений, дивлячися просто в занепокоєні очі філософа, — добре, помогу вам, мосціпанове. Трудним моїм серцем помогу. Для роду Святославового.

— Для роду Святославового, — проказав за ним Симеон Латка урочисто.

І обое одночасно виглянули з вікна. Через подвір'я кремлівське їхали парами машталіри на конях, а за ними колихався тяжкий опудловатий ридван царський; віконця ридвану були завішені, тільки чорніли на жовтих дверцях велиki чорні грецькі орли, емблеми царські.

За ридваном на конях скакали стрельці на мохнатих кониках.

30.

То було на другий день по цій розмові, як його мілостъ пан Соколець вулицями Москви плентався. Співати в хорі митрополичім, де його взяли за хориста, надокучило козакові, пан Латка і вуй чекати наказали, — тож нудився пан Петро вельми.

Пройшов рибний ринок у Білгороді, минув гамазеї англійської кампанії, і вже був до Іконного ринку в Китайгороді зблишився. Вельми досадував молодий козак і на тісні вулиці, і на людей обапліч, і на світ савий. Тільки ж не надовго.

— Оцей, оцей, — почув він за собою тонкий голос підлітка, — оцей у блакитному жупанці з жовтими вильотами, оцей хорист черкаський не давав мені жити вчора у господі Губера при пиві. Бив мене, штовхав, по лиці бив і насмівався з наших звичаїв і одежі.

На теє Соколець здивовано озирнувся.

— Так — то ти, — кричав на нього якийсь джура німецький у зеленім береті, насуненім аж на сам його задиркуватий ніс. Не вдавай здивованого. Це ти насмівася і то не тільки з мене і з моого пана, його пресвітлої милости Альберта фон Гена, посла його високості, але й з усіх нас трабантів і джур посольства.

— Ого, — кричало кількох хлопчаків у ліберіях зелено-білих. — Ого, він навіть із нас, великих мандрівців, сміявся.

— Казав, що ви всі, — присяйбі, — усі є нужденними шарпаками...

— Ого, шарпаками!

— ...що й заячого хвоста бояться.

— Ого, хвоста боїмся, — кричали ображені, все тісніше обступаючи Сокольця, аж той зупинитися мусів.

— Одчепіться, люди, — сказав укінці Соколець, знетерплячки німецьку мову повторячи, — одчепіться, — і шукав надаремно шаблі, що її при жупані хористів не могло й бути. — Я не знаю ані вашого приятеля, ані вас усіх.

— Ого, він сам боїться нас, — кричали задоволені джури, а їхні безвусі, червоні від вина лиця променіли з утіхи. — Чекай пташко, ми тобі покажемо, як зобиджати нашого камрата і як гонор постпонувати!

Збігалося джур усе більше.

— Запровадьмо його до нас на кватиру посольства, і учинімо суд над ним, — сказав проводир молодих шибеників і оголив шпаду, — маємо ж бо наш двір близько.

Не встиг його милостъ пан Петро Соколець-Вяжевич оговтатися, як безборонний і підштовхуваний кінцями гострих рапірок опинився в тісному подвірю.

Його прокльонів ніхто не слухав, а стусанами — поза леза й вістря сягнути не зміг би пан Петро.

— От дурна потреба, — помислив молодий козак і до талану свого акомодувався.

Тимчасом адверсари його над ним галасливо радили.

Вкінці той перший джура-зачіпака вискочив на рундучик, виніс із глибини кухоль і боклагу вина, почастував усіх і сказав таке:

— Дайте мені цього зневажителя. Він мені найбільш надокучив, то тільки від мене — йому прочухана мати і *mores* піznати. Випийте по кухлю вина та й ідіть знову на місто, мені його зоставивши. Тепер він супротивиться дуже, а коли вернетесь, побачите, який буде лагідненський.

— Добре, Мартине, — сміялися, втішенні вигадкою приятеля, джури, — навчи його, цього волоцюгу, нехай шанує слуги пресвітлого пана, його милости фон Гена.

— А тепер звяжіть бурмилі руки й ноги, — скрікнув Мартин, коли джури спільними силами впихнули ізжужмленого Сокольця до горниці, де під стінами стояли ліжка з сінниками.

— І за ногу привяжіть його до мого ліжка, — додав сердитий джура, — щоб, як йому даватиму школу, не втік мені з-під руки.

— Еге! — подумав Соколець, — недобре щось діється зо мною. Зле буде з моєю шкірою, — і зняв крик і галас страшений, чи хтось на вулиці не почує?

— Нам тут тільки вільно кричати, — озвався на тое якийсь молодий розсудливець і, піdnісши порожню боклагу від вина, розбив її на голові звязаного козака.

Бачучи, що непереливки, глядів пан Петро, трохи ошоломлений, як виходили джури з горниці.

— Прощай, Мартине! — гукали вони. — А до вечора спечи цього твердого гордія на мяко.

— Добре, браття! — відповів Мартин і, замкнувши за останнім тяжкі дубові двері, звернувся до присиленого козака та з нетаєною злістю рік:

— Ага, тепер волоцюго, порахуемся — не будеш більше мені життя затроювати.

— Подумай, хлопче, — сказав Соколець миролюбиво, — не бачив я ж тебе ніколи, та й такого малого не мав би чого обиджати. Що правда, як розгніваюсь, то тоді бю обіруч, але тебе знати, не знаю і знати не хочу: пусти мене краще, поки сам здоров.

— О, я тебе не випущу звідси! — із запалом вимовив джура, сідаючи вигідно на ліжку і вістрям шпади перса козачі лоскочучи. — О, ти мені забагато крові попсуваєш, щоб я тебе пустив тепер від себе, — джура засміявся, а потім ще запальніше говорив: — ні братіку, усі мої болі і смутки, — то від тебе.

— Він несповна розуму, цей хлопець — подумав Соколець і поворухнувся у своїх путах. Ні, джури таки добре звязали козака, а несповна розуму джура, блідий під своїм беретом говорив далі, цілий дрижучи, — певно із несамовитості своєї.

— День і ніч мені розболу снував твій поганий чорновусий вид. Не дармо простягав я до тебе свої руки, не дармо дорогами твоїми пішли мої ноги. Не дармо все покинув. На щастя, не втік ти мені тепер. Із шинку виходили мої товариші, помогли мені, й тепер ти в моїх руках. Хочеш утікати? Ні, ти заплатиш мені за болі, за жаль, за тяготу, за очікування...

— Очікування? — підхопив, усе більше дивуючися, Соколець і раптом урвав, а серце його забилося, затріпотіло, — то малий джура зняв берет, впало хвилясте волосся на вузькі плечі, а в смаглому виді джури пізвав козак яскраве личко панянки Марії від купця Бамбіна в Ревалії.

Випростувалася і дивилася на нього — струнка й пишна. На тую мовчанку стиснуло щось у горлі пана Петра.

— Очікування? — однак не улягаючи жіночим чарам, хриплим голосом сказав удруге. — Велика річ очікування? То ваша доля жіноча — чекати.

— Але ти, ти, — скрикнув він, сіпнувся, забувши, що був привязаний, і впав на підлогу, — ти, — скрикнув, дивлячись на неї здолу, — ти то, напевно, — чарівниця і мені там у Ревалії приворот-зілля дала. Так, так, удавай, що нічого не знаєш, як мені було зле? Чи я бився з дурними москалями, чи лісом ішов, чи, навіть, у церкві побожні псальми співав, — скрізь мені твої білі лиця ввижалися, скрізь на мене твої ясні очі дивилися. А часом, як я спав — свої уста до моїх прикладала ти... Так, — сердито додав козак, дивлячись на панну, а в її близьку очей і нежданному румянцю якби срібло мерехтіло, — так, але я чарів твоїх не боюся...

— Знаю я вас, рицерський народ, — раптом сіла й знехотя відповіла панна, — ви все тільки солодко говорити вмієте... Попестите, а потім — навтіки. Зрештою, — сказала вона, споглядаючи на свою шпаду, — перетну твій привяз і пута, — може тепер і не втічеш від мене.

— Присяйбі, що втічу, — гнівався козак. — Побачиш, що зникну, як риба в ставі, як вовк у пущі, як камінь у воді! — казав Соколець цілком розгніваний на зухвалу дівчину, що його, рицера, власноруч у сильце вбрала.

Однак панна ростинала пута, ледве тримаючи лезо в дрижачих руках. Горло їй пересохло, в очах темніло, бо таки вельми досадувала на козака, що не лишився коло неї. Певне з того гніву, здавалося їй, що від дотику її руки до пана Петра червоні іскри йдуть у півтемній горниці.

Коли ж устав пан Петро вільний на рівні ноги, то вхопив безпамятний, лютий панну за вузенькі плечі.

— Як же ти, — крикнув він і задрижав цілим тілом, а голос його пересікся, і заглянув в її найсолодші, віддані очі: — Як же ти, голубонько, ліси й болота перейшла і до мене прийшла? — сказав тоді глухо і притулив до себе так міцно і так усе ж лагідно, що бідна панна сказати нічого не сказала, — тільки склонила свою голівку на широкі перса козацькі.

І так тое сталося, що два серця, себе вельми любої право кохаючи, по розлуці згідно й солодко обіч битися зачали.

А час був, щоб і третє битись почало.

31.

— Оглядний, лисий і вельми учений чоловік, — говорив Славинецький до філософа Латки. У лікуванню герметичнім специфікований, — знає й роботи альхеміцькі. Його шкатулу аптекарську оглядав я з олійками розмаїтими, з дрияквою, з алкерманом, сервистаном і вонностями, як балоер, ірида, алоїс і ополбальсам. Сам же, кажуть його учні, тільки моцную оковиту пе, през моцноть іменуемую: апоплектика. Кажуть його учні, що він і пісеньку про неповстягливу Москву зложив...

Тут підсміхаючися, старий чернець пошепки на вухо цікавому Латці зарецитував:

„На базар піти без діла,
Голим коло лазні стати,
Жерти, по обіді спати,
Ригонуть, п....ть без стиду;
Сварки, кнут, убивство, крадіж
Тут є також річі звичні, —
А хто ж тому подивує,
Як щоденно видить чує?”

І скінчивши, Славинецький засміявся дрібно, мов мачком посипав.

— Гостре око має його милост ляйб-медікус царський, пан Гартман Грамен, — сказав.

— Чи ж до того згодивесь, приятелю, його милост пана Грамена? — запитався Латка.

— Буде, — сказав Славинецький весело. — Сала куреного бочілку дістане і дві пляшки меду старого. Не дивуйся, — уже йому занесено. І не дві, пане брате, — нехай для доброї слави козацької і я, старий, послужу.

— Коли ж прибуде?

— Позавтра, філософе.

— А завтра шлюб маємо — сказав пан Латка сумно, — ізнайшов собі пан Петро товариша милого. І нахвалитися її видом не може, „радістю своїх очей” називаючи. Так і я колись молодим бувши, а афекти маючи пожадливі, — у бурливості щастя занурювався. Було то в землі італійській. Давно то було. Ах!

Часе дорогий, часе непреплачоний,
Назбитъ скupoю вагою мні узичоний,
Бистрій над морський корабель —
Живот мій проводиш...

— Чим же тії афекти скінчилися?

— Ба, приятелю мій і пане, в нещасливім аспекті скінчилося оное. В заверусі воєнній змушон був я її покинути. Повідають: дитину вродила і вмерла, за мною тужачи.

— А імя тої ніби малжонки твоєї, брате?..

— Beата.

В день шлюбу Сокольцевого філософа, пан Латка, встав удосвіта і послав Алдокима, щоб у малій капличці нанятій (а їх капличок у Москві що пятий дім був), чисто позамітав і клечанням прибрав.

Потому з Кремлю до передмістя, Білгороду, поспішив, де були двори торгових компаній і ринки — рибний, мясний і мучний.

Гаман мав повний, на весілля міг не скупитися.

Перейшов Білу стіну коло ріки Неглінни, минув місце, де виплавляли гармати, і попростиував у бік двору англійської компанії.

Тут було менше футряних шапок і сорокатих довгих до п'ят каптанів двораків царських.

Зрідка тільки маленькі коники, густо обвішані лисичими хвостами, тягнули боярський віз, обіпятий червоною китайкою.

Багато було переносних кузень і варстатів, де над розпаленими вогнищами працювали мушкетери, гармаші і майстри пістолетні, направляючи зброю.

Потім почався ринок, — де над своїм крамом, часто в бруді і смрді продавали, торгувались, кричали крамарі. Вони мали повен рот дрібної московської монети і, замовчавши на хвилинку, випльовували просто на руку відповідну кількість полушенок або московок.

Де-не-де стояли з тупим поглядом смерди московські. Стративши пана, вони боялися вільного життя, і голодні та холодні продавали себе й вольність свою за шмат одежини, або трохи їжі і притулку.

Часом зчинялася бійка і чутно було крики мордованих. Але ніхто цим не переймався, а найменше царські стрельці, що ходили юрбами, брудні і з загребущими руками.

Крики ямщиків, що без милосердя били своїх коней, сварки перекупок і гандлярів, зойки та прокльони бойців, як перцем, були пересипані татарськими лайками. Без тих лайок не міг жоден москвин обійтися.

Довго блукав Латка і закуповував. Найбільше купив у чужоземних купців із полудня, у гордовитих, бронзових турків у чалмах, каміннолиціх татар, і в важких усміхнених персів з довгими чорними бородами.

І тепер зібралося довколо філософа з кільканадцять слуг і крамарчуків, що двигали на голові й на плечах крам і живину на весілля закуплені.

Дав знак філософ, і всі рушили за ним.

Легкою ходою місив пан Латка грязиво вуличне і перескакував через колоди, якими деякі вулиці бруковані були. Ідучи ж, мав мислі тріумфуючі, щирістю серця Бога хвалючи.

— Дивна *natura* гегум єсть, що чоловік кожний кушон буває од своєї власної пожадливості і афектів тілесних, а однак знаменитий чуд з того учиняється, любовю малжонків іменуємий.

— О, чорте, що єсть вождем усіх афектів, ти побужаєш к нечистостям, а малженство лікарство на то дає, і кламцею чорта чинить. І що то за сполечність світlostи-лю보ви з темностю-пожадливостю?

І стали перед очима філософа *Isola Bella* і озера італійського краю, запашні як вино, а блакитні як небо. І згадав пан філософ Латка-Старунич свої присяги перед жіночими, близкучими од щастя, очима. Згадав і те, як світ цілий згортав у оберемок і перед чиєсь білі стопи кидав і обіцовав у відвічному зворушенні з улюбленицею жити.

— О, богине, *Venus*, — зупинився філософ і скрикнув раптом, якби інший світ побачивши, — скрізь досягнеш ти чоловіка — в землі московській, зарівно, як і в землі італьській!

Потім кліпнув очима пан Латка і поспішив за слугами, що його замисленого тимчасом випередили.

Слуги йшли низкою, колишучися в кульшах.

Попереду біг малий муринок із перських країв і ніс на голові велику жовту диню. А що то не була тяжка праця, то ходою грав собі весело на сопілці. За ним двоє слуг у чорних баранячих шапках несли бочілку меду і барильце пива. Був і такий, що ніс живу сиву вівцю на своїй шиї, і такий, що оковиту в анталку, і інші, що масло та лід у торбах, печиво в кошиках, а настанку ішов кремезний астраханський татарин і ніс

на хребті великий зелений кіш із виноградом, пахучим корінням і морелями.

Розвеселивши малого чорного хлощя вигадкою, захотів пан Латка і трохи музики на весілля найняти.

Довго розглядався філософ, та не зустрів музик, тільки коло самого Кремля найнявся осмалений циган із бубном і дримбою. Найнявся та й почимчикував за ним услід.

Тож був гордий і пишний філософ, бачучи перед собою таку низку, якби колядників із колядою вертаючих.

— На право, — кричав він весело: — праворуч, со-віної душі барбари! На весілля йдемо, то щоб не заблудити!

Бо перейшли вони вже браму в Білім мурі, і тепер не багато до церковці призначеної лишилося. Тільки вправо за ріг зайти, то гонів кілька — й вона.

За ріг той, слухаючи криків, а більше вимахувань Латки, завернув муринок з динею, за ним пішла сива ківця, за нею печиво, за ним барильце й анталок, а там інші, а далі й кіш зелений з овочами.

Коли ж ступив філософ за той ріг, то дістав межі очі палицею так міцно, що хвилину запоморочений стояв. Тільки чув над собою голос у розчаруванні:

— А цей нехрист нічого не несе?

— Що ви люди від мене хочете? — тоді запитався жалібно Латка і, зиркнувши, побачив, що закупи його — коло ніг трьох стрільців з галібардами складено, а слуги з плачем розбіглися.

— Ми — царська сторожа, і тебе заберемо до вежі. Не знати, чи ти не підозрілий який чоловік, що стільки їжі і питва для себе закупив? — сказав старший із той варти і почав держалном галібарди підпихати сторонілого філософа до камяних східців на вежу, де була вязниця.

А останнє, що почув вже Латка в сутіні сходів, то чмакання стрельців при його закупах, і зойк бубна, що певно розлетівся на голові музики-цигана.

32.

Той зойк бубна чули всі і в маленькій церковці, де саме вінчання тоді було. Правив панотець із землі козацької за требником його превелебности, самого митрополити Петра Могили.

Молоді з вінцями на чолах стояли, свічі в лівицях тримаючи, а правиці собі подавши. Очі ж обох молодят були якби дві пари свічей — так щастям світилися.

— Мов за мною, — сказав панотець, а Соколець повторював: — Я, Петро, беру тебе собі за одну власную а правдивую жону і помощницю, а шлюбую тобі часу щасливого і нещасливого нігди не опускати до смерти моєї, альбо твоєї, — так ми Пане Боже помози і всі святі!

Прийнявши присягу обопільну од малжонків, панотець вінчання скінчив і тоді проповідь зачав мовити до щасливої пари. Вельми красномовно говорив, аж Григорій Трембецький очима почав за другим казнодієм, Латкою, шукати, хоч і надаремно.

— Тим же способом ти, сину милив, — до Сокольця панотець сказав, — повинен добре памятати, же малжонку свою маеш міти за спільнного і сердечного собі приятеля а товариша...

Потім поблагословив усіх і епітрахіль та фелон ізняв.

Тоді вирушили молоді з дружбами з церковці, а що то козацьке весілля було, несено перед ними палаш козацький у руті й барвінку.

За молодими йшли дружби і вся дружина молодих. Були то козаки з кількох козацьких наемних корогов, що цар їх тримав у Кремлю разом із іншими чужозем-

цями для порядку й охорони. Тепер повбирали соболині шлики, кунтуші гарусові, жупани, а один був — хоч тепло — в вівчурі лямпартовій. Апартаменти військові теж узяли щонайкращі: пірначі близкучі, чекани, кінджали і шаблі у срібних піхвах.

Як дуби на сонцю в інею стояли виблискуючи, та побожно хрест на себе клали.

Тепер виходили суворі, короткими жартами перекидуючись.

Тимчасом до Славинецького, що був у сірім габіті чернечім із гебановою патерицею в руці, підійшов Трембецький.

— Чим Грамена завтра потішими, вашмость? — запитався старий учений.

— А чим? — Трембецький здивувався.

— Хорого мати належить. Не прийде Грамен на розмову — але лікувати.

— Буде хорий, — сказав Трембецький істиха. Отой буде, — і вказав на Сокольця вельми щасливого, усміхнувшись під вусом. — На Амора сам захорував, а для медикуса ми йому хоч уданої хворости, а придбаємо! Де ж є однаке філософ Латка, в якому аері літає? — додав уже без веселості Трембецький, оглядаючись неспокійно.

Тимчасом його милость пана Симеона Латку-Старушича, стусанів не щадячи і на крики його не зважаючи, впихнув москвин до якби нори великої. Там у скупому свіtlі маліх віконець, що під стелею, сиділи розмaitі люди.

Люди здібні і працьовиті, бо дарма часу не гаяли.

В кутку грали костерники в кості, — були то італійці — жовніри невеличкі, швидкі і вельми лайливі.

Коло костерників спало кілька старших слуг боярських, котрих за докучливість і хіть до рабунку нераз певне поливано з вікон окропом і гарячою смолою. Коло них на схрещених ногах сидів турчин у лахманах і, не

дивлячись ні на кого, перебирає побожно дев'ятдесят дев'ять костяних зерен свого рожанця. Далі сиділи і спали купами люди. Говорили всі стиха.

Раптом філософ іздрігнувся.

Один із сидячих випустив із уст ніби спів і ніби крик тремтячий, мелодійний, що трохи дзвонення дзвіночків і трель жайворонка нагадував. По цих трелях тиролець позіхнув і сказав низьким басом:

— Ах, дивна то річ, що я, офіцер і гідна особа посольства, тут сиджу із вами.

— Не дивуйся, старий, — відповів сусід і клепнув тирольця понижче спини, — вчора гіднішу від тебе особу, самого канцлера, його милості пана Еміліоса, пятдесят стрельців ні сіло ні пало забрали до вежі, такої як ця, де самі злодії сидять. І його милості розважалися в арешті отак, як і ми, з кілька годин, аж їх випустили.

У відповідь йому тиролець пустив іще тонші трелі, ліг і накрив лице офіцерським пацьоркованим капелюхом.

— Вони й нас випустята, — теревенив балакучий сусід тирольця. Бо й що ми вчинили? Кілька розбитих голів московських... ет, не варто про те й говорити.

— Треба поссул боярину з іноземського пріказу дати — то випустята одразу, — обізвався якийсь лежачий.

— Нащо тим суцігам поссул давати, — аж скрикнув невгомонний нестула, — що вони без нас, німців, робитимуть? Випустята і так. То дивне і цікаве уряження Боже, що без німецького „комендо“ не хоче битися їхній піхотяр.

— То правда, правда, — почулося з усіх боків, де спали й сиділи німці, і вони почали оповідати про москвинів і їх недбайливу вдачу. Тимчасом Латка шурхонув попід стіну і сів, притуливши до когось міцно спячого. Холодно було в цій келії, хоч серптемврій був

іще теплий. Дрижуучи від щораз більшого холоду, промовив сам до себе філософ голосом зворушливим:

„Яко розбійника мя осудили,
І злости свої на мя узбройли, —
Проклято рабськое господарство,
Зло і недобroe коварство!

І добравши ритми, закінчив філософ, клацаючи зубами од вологости й зимна:

— Не сипте злота перед свиніями
Да не оскверняють своїми ногами”.

Потому здалося філософові, що широка спина. на якій він спирався, здрігнулася від сміху по вислуханні такого ревного жалю.

Вражений відсунувся Латка і звернувся до спини з такими словами:

— Politius будь для мене, — тільки додаеш, пане, afflictio afflictionem.

На тоє ще більше засміявся приятель Латки, а філософ уже з нетаеною злістю кинув:

— Conferre хотів би я з тобою, зла личино, чому ти смієшся?

— О, бо не сподівався, —відповів той по-словянськи, і душачись од сміху, — не сподівався, що тут славного філософа Латку знайду.

І підвівшишсь трохи, вклонився в бік Латки і сказав:

— Phisica, baccalaureus Pragensis sum!

Почувши латину, — змяк трохи філософ, але й пари з уст не пустив. Тільки дивився на бакаляра. Чорні очі того на молодім щирім лиці сміялися втішно, як він говорив:

— Чув я твій голос колись у златій Празі на ринку, як диспутував ти о тоє, чи вовк, пробитий рогами козла і спадший з ним із скали на коня господарського, — належить до власника коневого чи теж козлового? Вельми тоді чудувався я на вмілість твою і реторики

красу, — та не думав, що ще з тобою тут у злодійськім вязненню зустрінуся.

Бачучи ж, що непереливки Симеонові Латці, добрий чех потішив його і розповів про своє буття в Москвії.

У своїм згнобленім краю чув він про царство, — „де на ріці Печорі із хмар оленці малі й білиці спадають, а в піску Волги золоті каміння горять”. То ж і примандрував він сюди. Був тут і в Вологді, і в Новгороді, і в Устюзі, а не знайшовши добра, до Москви прийшов. Подобалось москвинам його тверезе „ratio“ гуситське, а що вмів трохи різьбарства по дереву — то й лишили його при дворі царськім. За теж, що зломав якусь ікону, різьблячи, вкинули його москвини сюди за покуту.

— Не першина для мене, — випустяль, — сміявся Фізіка і роспружував широкі плечі.

Філософ, накритий кересю запасливого хлопця, зогрівся і в півдрімоті слухав балаканину Фізіки про сербів — утікачів, що втікли знов із Москви, сказавши, що „їм гірш турецької муки під московським царством бути” і про греків, яких самі москвини прогнали, бо вміли тільки латини, того в Римі і в Падуї навчившися. Говорив Фізіка про забагатілих марселісів, що в Тулі і в Калузі гути залізні заложили, про злого Вініюса — голландця і про единственного католика в Москві, посла до Риму, поривчастого Менезіюса. Говорив також і про самих москвинів та Кремль, про підземелля й укриті багатства Кремлю.

Філософ задрімав під його мяку мову. Не будили пана Латки крики й галаси жовнірів, що в кості грали.

33.

Не дочекавшися Латки, все ж постановили кумпани медікуса Грамена прийняти гідно.

Жона Сокольцева вислана була, а сам козак доліжка вклався, простираво кровю заплямив, а в гор-

нятку з теплою водою руку замочив, щоб поти маркувати

— Лікарська веселість, — мовив Славинецький, над ліжком Сокольця стоячи, — як фляша злоцістая, ремедія гіркі ховаюча в собі. Тож як прийде до нас його милостъ пан Грамен — не всміхайся, козаче, на усміхи онога — тільки стогнати роспочинай. Говорити ж йому будеш о заніканії теплоти внутрної. Слабость то есть так страшная, що й сам медикус царський з неї викуровати не потрафить.

На тій слова двері відчинилися й увійшов пан Гартман Грамен, ляйбмедікус царський, у оксамитнім чорнім уборі. Йому Трембецький і Славинецький низько вклонилися, а пан Петро болісно стогнати почав.

Однак, поглянувши на всіх з-під окулярів, пан Грамен губу закопилив з пишна і, обернувшись, помічників своїх кликати став. Спину мав широку, як майдан міський, а над тим майданом чорним блискучча копула його лисої голови світилася.

Але хоч оглядний і літній то був муж, т'але швидкий як дзига. Не встиг Соколець застогнати вдруге, як над ним стояв уже Грамен із двома худими помічниками обіруч.

— Дихнуть! — сказав Грамен.

Соколець дихнув.

— Елемент сгня переважає, — звернувся Грамен до помічників, а ті мовчки схилилися на знак признання. — Елемент води занепадає, рпекта здорована, — ствердив далі медікус, скопивши пульс і язик Сокольця оглянувши.

— Щораз менше в мені теплоти, пане, а поти з мене ллються, — вибелькотів Соколець сам трохи зворушений.

Тут його милостъ пан Грамен піdnis до гори палець значучо і по-батьківськи поглянув на обох своїх учнів. Лиця їх теж заясніли.

— Є це... — сказав Грамен.

— ...теплоти внутрішній, — додав один учень медицини герметичної.

— ...заникнення, — підхопив тріумфуючи другий учень, а пан Гартман Грамен із піднесеним пальцем — у той час весело глядів в лиць Сокольцеві, якому й справді лячно тоді зробилося за себе.

— Елемент огня переважає, теплота внутрішня загибає, — рік пан Грамен голосно, — що робити маємо?

— На перше — сказали обидва учні урочисто, — водою зимною гасити огонь.

— А на друге? — запитався Грамен.

— А на загибаніє теплоти — підсичувати онуу зелами палющими, — сказали учні медицини герметичної.

Давши зела в торбинці і їх заживання спосіб укаравши, — хотів уже його милостъ медікус прудко і велично віддалитися.

— Зажди, пане ласкавий, — сказав Трембецький, в пальцях листа стиснувши, — вишли своїх людей, — маємо таємницю тобі повідати.

Коли ж здивований пан Гартман Грамен правиці порушенням своїх учнів одіслав, — подав йому пан Григорій лист великий, п'ятьма печатями запечатаний.

Чекав ляйбмедікус на якусь таємницю болісти, а, побачивши листа, вирвав його з рук шляхтича, зиркнув на лист — до кого? — розпечатав і читати почав.

Та од перших слів листу закаменіло лиць Гартмана Грамена, зблідло, а потім поволі полумям червоности вкриватися зачало.

Трембецький і Славинецький похилилися в бік медікуса, якби слів яких наслуховувалися. Та й Соколець на лікті ззвісся.

Тимчасом, скінчивши читати, Грамен мовчки зібгав листа в жмені, і несамовитий бігати по келії узявся.

Рик приглушений із уст його вириався, а вид і лисина червоні були, як мідь.

Видячи тоє, налякалися кумпани і за німцем теж бігати почали, питуючися: чи йому бува чого не потрeba?

Раптом Грамен знайшов у кутку кресало і губку, підпалив листа зібганого і станув над полумям. Коли ж лист на сірий попіл замінився і підпис *Johannes Sennensis* в огні зник, зідхнув глибоко, вельми з себе задоволений.

Потім обернувся до кумпанів, що дивилися на нього насторожено (а й Соколець був з ними, з ліжка вискочивши), і — гнів запалав на його лиці.

— Яковеє то дерзання і зухвалості людська бути може, що до мене ляйбмедікуса царського листа приносять од ніби царенка, Івана Шуйського, вигнаного ніби сина вмерлого його царської милости Василя Івановича Шуйського, великого князя московського? За тії діла горлом можна накласти тепер, — тут його мілості пан Грамен на двері озирнувся боязко і стишив голос. — А ще приятелем мене опий називає і помочі од мене просить.

— Тестамент Івана — царя, скажи, пане, де є? На то я сюди прибув, щоб його мати. Скажи — де? — запитався твердо, очей з Грамена не зводячи, пан Григорій.

Оглядний німець раптом підскочив у люті, якби його нечиста сила підіпхнула.

— Де тестамент? — запитався ехидно. Де? У гробі Івана — царя. Де гріб Івана-царя? — завищав медікус і тупнув ногою з цілої сили. — Може й тут є, — шукай!

І вибіг, свої зела чудотворні розсипавши. Мов би сто катів за ним гналося...

Смутний був тиждень без філософа Латки. По гніві Грамена, ляйбмедікуса, теж невесело було.

Пан Григорій Трембецький ходив понурий серед чудернацьких веж і крикливої черні московської.

Та прибув по тижню філософ.

Симеон Латка, хоч кашляв, т'але веселився, бо вільний був.

Прибувши, про все випитував. Про поведінку Грамена вчувши, не засмутився, а замислився. Сів і долонями голову підпер.

Потім підніс голову і засміявся.

— Таж поштовий німець правду сказав, мосціпанове! — прорік. А коли здумівся на таке Трембецький, так далі провадив, — бо ж і де ви, приятелі милі, того Грамена приймали і гостили?

— У вежі.

— Та в котрій вежі? — не вгавав Латка.

— У тій найбільшій, де Славинецький перебуває із книгами своїми.

— А як тая вежа названа? Як?

На то замовкли Трембецький і Соколець.

— Отже даремно в собі звонтилисъте, панове, ба, й приятелю хоч укритому віри не вчинили. Тая вежа найстарша й найбільша в Кремлі — Тайником є звана, бо дискретній речі в собі ховає. А першую річ — то до підземель кремлівських браму укритую. Од приятеля в вязеннючув я про тоє, мосціпанове.

Од тої хвилини ходив пан Григорій назирці коло вежі Тайник.

Удавав, що не бачить — а все бачив. Удавав, що не чує, — а все чув. Від недоідання і тривоги щоки його запалися, вид потемнів, тільки чорні очі гарячкою світилися. Надія, зводниця людська, над ним крилами лопотіла.

Одного вечора, коли шкоцькі наємники під голос дуди танцювали, і червоний місяць вставав на крайнебі, великий, як пожар, — почув Трембецький трох стрельців розмову. Стрельці ті під вежою сиділи.

Двох було пяних, хміль їм голови склонив, — аж у груди бородами вперлися.

Третій, що був без шапки, уговорював їх:

— Покиньте, браття, на німців дурних дивитися. Покиньте, бо й що в тих танцях їхніх є; — ані тобі крикне, ані вилається? Душі нема в проклятих чужинців.

— А нема, — казали пяні, — в прокляттях.

І махали зневажливо руками на швидкі підстриби шкотів у кільтах-спідничках.

— Ось я вам покажу забаву, — не вгавав москвин, — добру забаву! Там широко будуть люди скакати для нас. Сердечно, по-нашому. Хоч і в підземеллях, а краще, як ці... журавлі.

Звівся, похитався та й рушив, вимахуючи вязкою ключів. Пан Григорій, підійшовши, побачив, що скісні очі стрельця були млою укриті.

Двох же приятелів піяка по трудах Бахусових і геть-геть злягло, бердиші близкучі з рук повипускавши.

— От, — сказав до пана Григорія тверезіший стрелець, — от тонкі то люди, що самою поганою брагою впилися. Молоді ще.

— Покажи ж, чоловіче, ту забаву, про которую говориш!

— І покажу, — сказав старий стрелець. Хоч не можна, а покажу. Це, брате, щира забава, не та їхня... Зневажливо випявся в бік шкотів упертий стрелець.

Лаючися й блюючи, відшукав він десь відро повне недоїдків з кухні і пішов, хитаючися, в саму середину вежі Тайник.

За ним подався, слів не ронячи, пан Григорій.

Вони сходили з келії до келії, з ніші до ніші, а скрізь були тяжкі заливні двері з химерними замками. Замки відмикав ключар без думки, — певне не раз сюдою переходив.

Тихо тут було. На слизькі сходи — краплі а то й патьоки води зривалися з мурів і дзюркотіли по камінних плитах.

Провідник пана Григорія вже трохи опритомнілий, московську пісню завив, а на його кроки безоке гаддя втікало на всі боки.

Пан Григорій мовчки сходив усе нижче, а очі мав прижмурені, і всі мязи зібгані, як до плигу на ворога. Козак був до всього готовий.

Т'але світло оливної ліхтарні тільки мури відкривало і зрідка несподівану нішу, де однак ніхто не ховався.

Часом каміння, здавалось, кривилося в людську посмішку, але ні, то було тільки каміння.

Покинувши співати, почав ключар верзти нісенітниці, і сам із них сміявся голосно.

Раптом гниллю і холодом великим повіяло, як би од ставу, чи льодовника.

Ось ми й забавимося, — сказав хрипло стрелець і вишкірив поломані жовті зуби.

Пан Григорій лапнув ятагана, що мав під своїм каптаном. Дивився перед собою, — але ні! чорно було.

Його ж поводатор кроки зменшував.

— А ось і наша забава, — глумлячися гукнув, захихотів і став.

Йому в відповідь десь глибоко, глибоко знизу знявся мурмот. Якби хвилі заговорили там на долі голосом холодним. Так несамовитий то був гомін, що Трембецький шапку зняв і ім'я Боже призвав мимоволі. Чув він, що кров йому з лиць його відбігла, а волосся несаможіть заворушилося.

— Гей, — крикнув царський чоловік, — що ж там у вас чувати, соколики мої сердечні, мої ведмеді до танцю?

Поклав величезну вязку ключів, поставив відро і, піdnісши високо ліхтарню, кинув трохи недоїдків перед собою. Та не чутно було коли впали і куди.

Тоді побачив пан Григорій у блідім світлянім блиску, що стоять вони обое на березі якби провалля.

Сморід гнилини, трупу і вологости здіймався звідти.

Десь низько ворушилися білі постаті. І що більше привкало око пана Григорія, — більше жахалося його серце. Була під його ногами глибінь. Якби з хорів великсої церкви дивився він. На піdlозі тої камінної викопанки сиділо може сотні півголих людей. Сиділи прикуті за ногу, за руку, чи впоперек. Дехто з них, почувши голос, намагався встати, дехто сіпався скочити, одні рабочували поволі й падали, другі тільки підносили благально руки. А всіх зелені лица до світла ліхтарні звернені були.

Перепліталися ті люди розмаїто, як поле водоростин на дні озера.

І всі жили, здавалося, — лиш де-не-де між ними були спячі, малі, лежачі постаті — і ті вже не рухалися ані на світло, ані на гукання, ані на пригорщ недоїдків.

От, тепер забавимося, — говорив тюремник, п'яніючи не від хмелю, а від влади над тими людьми: — дивись, чоловіче, як будуть вони мене благати і кланятися за кожду смердючу шкурину. Не раз за дня і ночі приходжу я сюди на цю правдиву забаву. Глянь, — казав він, смаковито, поволі й з ваганням, кидаючи огризки наділ, — глянь, як пси, трясуться вони над кожною крихтою і виуть і плачуть. Глянь, як витягають руки, як падають ниць. А я захочу — кину їм хвіст од гнилої руби, захочу — тільки посміюся над ними, — здихай та й тільки. Оце добра наша мо-

сковська забава! Глянь, як от вилазять їм їхні очі з голоду і спраги.

Тюремник захоплювався виттям на долі, він кашляв, запльовувався:

— Глянь, — кричав він, — як усе швидче вони рухаються, глянь, як скаженіуть усе більше, чуеш, — як вони захрипли, ці співуни? Глянь — он один укусив сам себе, глянь, як корчиться другий, глянь...

Та він не докінчив. Залізні кліщі взяли його впоперек і кинули просто вниз. Ліхтарня в його руці окрепсила світляну дугу. Крик жаху вирвався з уст стрельця і він грікнув об камінну підлогу серед вязнів. Ліхтарня розбилася на дріязок. Страшним вереском одповіли на крик тюремника вязні. Як хробаки, вилися, тягнулися виснажені до нього немов би передсмертних зусиллях, прагнучи помсти.

Пан Григорій дивився на це згори, німуючи.

З царського посіпаки зостався нерухомий, закривавлений сугорб.

І раптом цей сугорб почав палати усе яснішим огнем. Палахкотіла довкола нього калюжа олії з ліхтарні. Вогонь обійняв убір стрельця, затріскотів і розвіявся споном угору.

Виразнішили костисті, гострі, неймовірні зариси прикованих. Як з міді викутий і непорушний козак приглядався до них.

Здавалося йому — вся Московія була внизу.

Були тут люди і з півночі, і з півдня Московії, були в тюбітейках казанські татари, були в подертих ферязях бояри із Пскова, були прикуті разом і діти, і батьки, гинули тут зголоду і слуги та господарі, чужинці, що недавно прибули до Москви, і свої споконвічні царські люди. Різнили їх ще ганчірки давньої одежі. Але крізь ту одежду просвічувало худе, поранене тіло і всіх рівняли, однаковили заліznі брязкучі пута й камінні стіни довкола.

Все темнішало нагле світло, загасало над вязнником, а над вязнями все густішала тьма.

Крики і верески затихали, переходили в невиразне мурмотіння.

Козак викресав огня, підніс вязку ключів, повернувся, інших таємниць підземелля шукаючи.

Почував лиш, як холодом йому війнуло в плечі.

35.

Трембецький мацав по стінах, по дверях замкнених, — тої брами до найглибшого підземелля шукаючи, про котру говорив філософ.

Але мури були вогкі й гладкі. Найдавніша вежа московська „Тайник“ висіла над головою пана Григорія. Здавалося йому, що розчавить його ця гора цегол, сповінних людською кровлю і потом.

Нараз Трембецький зупинився. Навпроти нього заливало червоне світелко. Хтось із гори йшов на козака.

Це старий, згорблений чернець, важко по старечому дихаючи, ніс чадну лямпадку й одночасно придержував щось у пазусі.

Бурмотячи молитву, минув він козака не завваживши. Пройшов кілька кроків, зупинився і, не перестаючи ворушити зівялими устами, нагнувся.

За ним навшпиньках підійшов і став Трембецький.

Старий чернець нишпорив у щілинах між цеглинами, аж вкінці дріжачими руками вийняв одну, другу, третю.

Одну по одній виймав, аж мур став зяти отвором. Тоді старий випростувався, усміхнувся і проворно, якби спрагнений, пірнув у той отвір, присвічуючи собі лямпадкою.

За ним переліз і козак.

Почувши скрипи, чернець обернувся. Каправий, розпатланий, він розгублено кліпав очима.

— Хто там? — запитався гугняво і тонко.

Він перестав тримати заліznі пута на тілі, котрі впали і задзвонили під його рясою.

Це був „юродивий”, один із тих багатьох, що їх зустрічав пан Григорій по цілій Московії, немитих, крикливих, що їм звичай наказував причинних удавати.

Пан Григорій виступив із тіни, підбочившися.

Старий не злякався, дивився на нього з-під лоба:

— Прийшов сюди? Прийшов у мури столітні, у підземелля святії, у царські спочивальні? — блеяв він і кланявся, а за кожним поклоном його ланцюги дзвеніли: — Чого прийшов, чужинче, — скажи — чого прийшов ти сюди?

— По скарб прийшов я, по тестамент деспota вашого, Лютого Івана, — сказав козак просто і насторожився. Здавалось йому з нечистим духом розмовляє.

Юродивий стрепенувся, оскалився і, пританцюючи, ходiti круг козака почав, доторкуючися до його жупана.

— Добре трапив еси, чоловіче, — тут і скарб і тестамент, гугнявив. — Добрий скарбник, шафар, данину звозив сюди з усієї Московщини широкої. По нім голод і холод і гладкое поле заставалося — по Івані, по Васильовичу, по лютому господару, крови срокому розливці. У Новгороді Великім пустили Іван Васильович у бистрину водную двадцять тисяч, а в Казані спалили сорок тисяч людей, а в Москві-граді без ліку. Муками розмаїтими бояр тратили, помучено їх без лічби, — кланяйтесь до землі раби, землю святую жуйте, голови під стопки мої підставляйте. Вежі боярами були по вінця сповнені. І до смердів бралися Іван Васильович, Голови їх на палях і деревах утинали, — усі кривавтесь, падайте, мені путь устеляйте! Гордости жіночої нестерпів, — нелітніх дівчаток поганьблювали і черниці — невісти Христові — на поталу давав, — не одна у воду із стиду верглася. Отруєю вільних людей і друзів ча-

стував, — пийте, веселітесь, славу Івану Васильовичу співайте, мене дзвонами вітайте!

— Я, вітер льдовий, — порівняю гори і поморя, села і міста, я — крижане помело, — змету розпуття, хащі і завулки в одну дорогу Божу, я — патратель мяса людського для духа людського... Іван Васильович... осанну тобі співаємо... урівнителю... рівна є твоя земля... рівна... святая... Алілуя, алілуя, алілуя...:

Юродивий викрикував, белькотав усе менш зrozумілі слова, пальцями повітря хапаючи, і враз на устах його піна показалася, і він захитався.

Під час мови тої в ушах пана Григорія вітер пронизливий завив, і піт на чоло виступив. Якісь машкари, здавалося, дивилися на нього з усіх боків: свист, плач і тюкання видаючи, безногі котилися тіла, собачі червоноязичі морди виглядали з темряви.

— Де скарб, де тестамент захований, кажи ти, — псе? — крикнув глухо і скопив старого за плече.

Юродивий очманілій звівся, дрижучи усім тілом, а потім став надслухувати, опритомнів зовсім, блиснув очима і піdnіс палець до гори:

. — Слухай.

Пан Григорій прислухався. З глибини темних коритарів прилинули до них невиразні голоси. То було плакання, жаліб прикутих на вічно в підземеллях.

— Однакові, голубчики, — засичав юродивий, — однаково поранені, загноені в ланцюжках сидять. Покірненькі по-Божому живуть: нема вищого, нема нижчого, — боярин голод терпить, і смерд коло нього плаче. Терпінню вашому, поруганію вашому, діточки, кланяюсь, — кланявся божевільний.

— Не одному члонки біленькії дібами поламано, кнутами посічено, вісками засіпано, опльовано всіх, зогиджено всіх, побито, — а за то скарб найбільший, смиреномудріє, братіків моїх нещасненьких ізбагатило. У гною, у вередах і ранах лежать, і весело їм, квіточ-

кам, і легко їм, чого їм ждати? Кожен скарб отримав найвищий, чого ж їм ждати? Ждати їм весілля небесного, райських утіх, коштовного вина пити і безцінного хліба їсти...

Старий мугикати почав пісню весільну, підсказувати і вивертаси чинити спорznі.

Заціпив уста його милості пан Григорій, — терпію йому забракло. Схопив крикальця за груди і вгору підніс. Якби об землю ним ударити хотів.

— Не кеп я, — не кпи собі з мене, — тукнув. — Показуй, що знаєш. Коли ж не покажеш нічого — смерть тобі буде неминуча.

Старий упав, коліна шляхтича обіймаючи, його налляні кровю очі слізами сповнилися. З жахом дивився він на ятаган блискучий.

— Не забивай мене, — повзвав і човгався він довкола козака, — мізерного дихання мені не відбирай. Я все тобі покажу, що знаю, лишень жити мені ще дозволь.

І вставши, трохи заспокоєний, пішов у куток келії і там, вхопившись обома руками за гак залізний, витягнув його з муру. За гаком брязнув ланцюг заржавілий.

Коли ж юродивий за ланцюг потягнув, — широка відсунулися двері до великого покою, звідки сухість, пилом і запахом шкури повіяло.

У підстрибках убіг туди юродивий, тягнучи пана Григорія за рукав.

— Тут часто буваю, Івана Васильовича відвідую. Там вони сплять, он у тій крипті. Сховались від усіх. Тут його відвідую.

З острахом глянув у той бік козак і запах якби теплої крові почув.

Тимчасом юродивий запалив воскові свічі у високих свічниках, і великі мальовила на мурах покою насунулися на пана Григорія. Були то постаті святих,

певне греком мальовані, високих, чорних, з божевільними грізними очима. Руки їх, хоч складені до благословенства, більше б до вбивств надавалися.

— Тут його царська величність скарби свої має, — цехлив старий коло полиць із пуздерками, звоями. — Ще од тої грецької царівни, його матері, що принесла до Москви ненависть до проклятих римських, німецьких зухвалих людей із заходу!

Старий витягнув пергаменти і козакові розвивав — показував.

— Тут вони, ті безбожні, люди. Я вчений трохи. Читати їх приходжу і жахаюся на гординю їхню бісовську. Ціцero богохульний, Лівіюс, Тацитус вольнодумний, сковані тут, і ніхто про них не знає. Для царського народу — смиреніє, смиреніє...

— Де ж золото, де ж каміння — самоцвіти?

— Нема, нема, чоловіче добрий, непевні часи були, розкрадено, загарбано, усе загарбано, — плакав старий. — Ледве Іван Васильович скovalися, а то б і його чужі люди викинули, — показував на гробівець.

Козак узяв свічник, і підійшов до гробівця царського і став приглядатися. Іван Лютий лежав на мармуровім ложі в рясі чернечій, жовті руки були скріщенні на грудях. Лице було висохле, темно брунатне, брови вичернені, уста вимальовані. Нахилившись, знайшов козак в його рисах щось знайомого. То були риси скутого з ним недавно Афоньки, а може то були риси жорстокості і підступу.

Жили гніву набрякли на чолі пана Григорія, коли побачив на грудях царських хреста.

— Опиреві хреста не треба, — кинув і шарпнув за золотий ланцюг. Та в цю ж хвилину крикнув, — зуби юродивого заклякли на його руці. Усіма силами кинувся вірний раб рятувати спокій свого пана.

З огидою стріпував з себе козак юродивого. В шамотінні поспадали патериця і клобук з останків Лю-

того. Коли ж нагнувся до них пан Григорій, удруге кинувся юродивий із зойками, вириваючи йому з рук чернечий клобук. Старий знавіснів: кусаючи, дряпаючи, виючи одночасно — він був страшний. Вкінці, оглушений ударом по голові, впав, а пан Григорій, приминаючи напізвотлілий клобук, почув у пальцях пергамент.

Тестамент, — блиснуло в думці козака. Він глипнув оком на пергамент, — дрібно писані слова тушем і цинобром з підписом і великою печаттю переконали його.

Тепер охота до здобування, нетерпеливість опанували його серце.

Він обшукав гробівець, оглянув стіну, кутки і вибіг звідти.

Душив його цей спокій.

На дорозі оглянувся. Страшні постаті на стіні, здавалося, ворушилися.

Козак потягнув за ланцюг у куті, — залізні двері впали і щільно замкнули спочивальню царя Івана Лю того Васильовича.

Пан Григорій майже біг по сходах, присвічуючи собі іскрами кресала.

Він біг, не оглядаючися, з перемогою в серці з тестаментом у руці.

Раптом почув запах живої землі, і вибіг крізь піввідчинені двері вежі просто у вогку кремлівську ніч.

36.

— Чинитиму розсудно, мужньо, — приятелі і кумпани любі, — говорив твердо його милості пан Трембецький, а довкола нього, затаївши духа, слухали Соколець і філософ Латка.

— За тридцять дві копи монети доброї, лічби літовської маю. На тое сотню людей воєнної акції свідомих ізнайду. Кількох людей рицерських їм на провід дам. І з ними піду куди треба. — Сторона московська

слаба, всі бояться, що бояр земля побє; понялися бунтом, кажуть, і міщани од Устюгу і Сольвичегодська аж під Курське. Де боем, де фортелем, а перейдемо крізь московське царство, як крізь той туман. Перейдемо і скарб найбільший Московії здобудемо, пановевраття! Ано, читай, вашмость, іще раз, як то там написано.

Філософ розвинув зсірілий пергамент і почав читати поволі, надумуючися. Прочитавши із св. Письма текст і слова деспота до Бога, читав Симеон Латка: „...до Нижнього города, Новгорода, десят днів водою плисти будеш, а з Нижнього, як зеднається Ока з Волгою, Волгою пливи на Козмодемянськ, на Чебоксари, на Кокшую, на Казань. А з Казані пливи на вимерлі городи аж до гори Арбухім. Там між тою горою і водою, поміж двома горбами лежить камінь десять ліктів завдовжки, вісім ліктів вшир, а на каменю знак мій вирізьблено. Під тим каменем шукай того, що ми все життя збирали, і вам, потомству своєму, зоставляємо...”

Далі йшов титул царський і печатка та коли писано.

— Бодрий, чуйний, неоспалий дух маючи, — крізь тії всі міста і гори пройдемо, а здобудемо! — зимно закінчив Трембецький, на його каміннім лиці уже не було можна афекту піznати.

— Як то на Січі кажуть? „Або добути, або дома не бути”, — докинув Латка, тестамент деспота Московії в руці важучи.

Раптом двері до келії заскрипіли. Кумпани, шпигунів на мислі мавши, з місць позривались до оборони готові.

Однак не був то жаден шпигун. Ввійшов козак високий, білявий, у синьому жупані і високою шапкою на добридень дав товариству.

— Чи є тут той товариш військовий молодий, — запитався прибулий, — що з небіжчиком, рицером Нетребицьким, знався?

Коли ж Соколець до Негребицького признався, — оповів козак, із тих, що з Негребицьким під одним отаманом, Черкасином Мишком, були, про пригоду дженджуриста. На ринку в Китай-городі на речах стояв він із товариством веселим і, сміючися, просив йому віри чинити, що саму сестру царя викраде, віtronогим конем запорозьким додому завезе і малжонкою вчинить. На то казали всі, що йому на тоє певне в Києві луки тріумфальні виставовати будуть, а один на криниці пульса мацев.

Потому одійшов лишень трохи од них Негребицький — аж у голову його вдарено тіло з пять разів в сувій шовку завинено, і шестero слуг борзо його понесло. Так борзо, якби земля під ними палилася.

— Братерським уболівали ми серцем, однак що з ним сталося — не знати.

І кинувши на Сокольця, щоб за ним вийшов, уклонився молодий запорожець присутнім і вийшов. За ним засмучений утратою приятеля Соколець.

Мовчки йшов козак. Коли ж вони вийшли з вежі і минули сторожеву халупину стрільців, — став і входив обома руками пана Петра за плечі.

— Чи ти був на Січі? — запитався з тривогою.

— А був, пане-брате, — сказав Соколець злагідна, бо не знав до чого той веде свою річ. — В Прилуцькому курені в послушанії був два роки.

— З Канівського куреня Негребицький, — пане-брате.

— А був, — хай йому земля пухом буде.

— Не кажи так іще, — зупинив його козак, — доки я, Білаш, Білашем звуся, доти ще мій братчик січовий не загине.

— Соколець стрепенувся.

— Ти знаєш, що з ним сталося? Живе ще?

— Знаю, — сказав Білаш, — лиш при тих твоїх знайомих говорити не хотів. Недалеко він від нас, —

і рукою показав на високі полустані мури царських по-
сольських палат. — Трохи відваги треба, а визво-
лимо його.

Соколець-Вяжевич голову схилив, — пригадалася
йому його молода дружина.

— Чи ж бойшся потреби воєнної? — запитався
Білаш, а очима бліснув, не ймучи віри. — Та ж і без
того москаля в шори вберем.

— Оженився я.

— Гей, брате, ти перше слово нашого права забув
еси: Бог тебе побє, — коли братчика з біди не виручиш.
Ти ж ту саму хліб-сіль їв на Січі, що й він. Згадай, як
отаман суворий сидів на покуті, а здовж стола брат-
чики, жартуючи потиху. Згадай, як літаври били, як
отамання посилали на радути запорізькі козаків до
степових бекетів, приказуючи: „Гляди ж, щоб ти, де-
сятнику, якого козака не втратив. Краще сам умри, —
а братчика не дай на поталу”.

Хто знає, як Негребицького погана Москва кату-
ватиме, і чи легко він за свою фрашку духа Пану Богу
віддасть. Москва мучити любить, а на слізози невдаря.

— Згода моя, пане-брать! — сказав пан Петро, по-
червонівші від гніву.

Оповів йому Білаш, що робити треба, і швидко
рушили оба.

Не знати було, чи Негребицького живого тримають
у хоромах цариціних Наталії Кирилівни.

Коло тих хоромів на варті два джури запорізькі,
Момот і Мемет, стояли. Ставні, у височених шапках
козацьких видавалися в сутіні нічній велитами. Вгорі
над ними блистало світло в малесеньких віконцях
теремів.

Коли козаки зблизилися, один із вартових схи-
лився над Білашем і показав на хороми.

— Підете через дівичник, там довгі сіни будуть,
за ними присінки і двері до самої цариці. Там у присін-

ках держить Москва братчика. Крик його чули ми недавно. Ідіть, а ми будемо тут на вас ждати. Усе спати вклалося в них.

Взявиши від вартових галябарди і насунувши шапки на очі, — обидва козаки відчинили двері і ввійшли.

Ввійшли і зупинилися. Крізь піводчинені двері миготіло світло свічки. Хтось по-німецьки вигукнув.

37.

Два голландці із прибічної сторожі царської, втішенні, вибігли їм назустріч.

— Тепер вартуйте ви, — сказали до козаків, певне вважаючи їх за другу варту, — наші години давно скінчилися, а цар усе не хоче йти спати до своєї цариці.

І показавши козакам, де мають стояти, — вийшли.

Ступивши кілька кроків по сходах, Соколець заглянув крізь щілину до другого покою.

В покою, вишпалерованім червоним сукном, при столі трьох сиділо на твердих дзиг'ликах. Один у сивім московськім каптанці, товстенький з русявою борідкою, напівприплющив очі й, здавалося, дрімав.

По правій руці від нього в багатім зеленім боярськім уборі сидів оглядний довгоносий мужчина, пухлою долонею широку бороду розчісуючи. Лінивий, млистий зір його часом виблискував розумом і знов згасав. Ліворуч від дрімайли в каптанці сидів у бобровій шубі худий довгеля, ввесь час їжачися від зимна, темне лице його у зморшках оживляли швидкі, мов у ящірки, чорні круглі очі.

Перед ними трьома зігнувшись, стояв у довгім уборі царський канцелярист, швидко відчитуючи папери на столі і киваючи козлячою борідкою до такту своїх слів.

Шкварчання й миготіння лойових свічок вибухнуло сильніше, — канцелярист скінчив читати, згорнув звіток і поклав на стіл.

Дрімливий чоловік у каптанці поворухнувся і, витягнувши з рукава коробочку з пастилою, почав смаковито їсти, випльовуючи дрібні деревяні цурупальочки.

Заговорив темновидий довгеля в шубі.

(— Це Ртішеф — боярин, — прошепотів над вухом Сокольця Білаш. — А той праворуч — то Ордін-Нащокін, канцлер їхній).

— Великий государю, — промовив Ртішеф до чоловіка, що жадібно їв пастилу, — ми з боярином Ордіном-Нащокіном і дяком посолським Назаром Чістай вельми поважне діло представити тобі хочемо.

Тут перервав його мову канцлер Московії. Говорив твердо, гостро, бо з півночі, із Пскова походив.

— Зглянсья, великий государю, — казав похапцем, — чолом тобі бю і молю слізно — послухай нас, роздумай над ним. Чи ж нам дорога на бурхливе полуднє, чи ж нам дорога на захід наскочний? Наша земля багата рибою з Архангельська, футром із Сибіру, залізом із Тули, деревом із Сухоні і Двіни, — там, при північних шляхах станьмо. Тоді лише одного ворога мати будемо — Свейський край. З тим змагатися будемо і знов над Балтію вийдемо. Там виростемо.

— Але не йдім змагатися на полуднє. І так, як (боронь Боже!) земля наша знов затрясеться, — а чернь нам голови втинати почне — і так тоді, государю, прийдуть на твою землю черкаси, Литва, ляхи, татари... Зглянсья, великий государю, — і Ордін-Нащокін звівся і вклонився низько своєму владиці, дихаючи важко.

— Зглянсья, великий государю, — сказав і собі, низько кланяючися, сухий Ртішеф: — воеводи твої по-границі на півні і заході, холопи твої: Замятінка та Наумка Кірілоф, та Тімошка Бутурлін та Мінька Грязеф, та Івашка Ляпуноф чолом бють у страху і молять: заступися, помочі дай. Молить Севський воєвода: у нас піщаї старі та погані, а нових нема; молить Білгородський і Путивельський: виходити до битви нам, холо-

пам, нема з чим; усі молять слізно воєводи: нас, государевих людей, тіснять і землю беруть...

— Тіснота нам од них... Молить в Олешні, молить у Константинові, у Недригалові...

— Хто тіснить? — переставши їсти, запитався цар.

— Черкаси тіснять і землю беруть, — сказав Ртіщеф, блиснувши очима.

— Умножились злочестивії черкаси, — загудів знову Ордін-Нащокін.

(Ми тіснимо! — засміявся потиху Білаш).

— А в нас, — тягнув далі Ртіщеф, жалісно сапаючи, — сам знаєш, великий государю, стрельці воювати не хочуть, а й самі бояри в здравицях кажуть: „Дав би Бог великому государю служити, а шаблі з піхов не виймати...”.

Тут обидва бояри на царя глянули, але він задрімав, упоравшися з солодощами.

Знов заговорив канцлер Московії.

— Зглянься, великий государю, — майже кричав він на царя, а його великі блакитні очі блискали білками. — Народ черкаський гнобителів своїх побив і страшить нас із гетьманом своїм. Послухай, що пише гетьман їхній...

(Певне, новий Острянин гетьманом у нас! — пропішепотів Білаш).

Поки худий канцелярист, шелестючи, шукав, по-трібних паперів,тиша була. Тільки з веж Кремлевих чути було, як співали тропарі і кондаки, вартові московські. — Говорила вежа Глуха, вежа Беклемішева, вежа Без Імення... Чути було кожне слово, і цар кожне слово побожним вухом ловив і покректував.

— Пише путівельський воєвода, — читав дяк перед царем і дорадниками канцелярським швидким дзигом — „...казав їхній гетьман, з грозьбами приказував: ждіть собі, холопи, його к собі в гості під Путивль вскорі, іде він, гетьман, війною в сам час на твою госу-

дареву московську державу, говорить — я ж усі городи московські і — Москву зламаю". Та й про тебе, государя, говорив він, гетьман, слова без пошанівку „хто ж бо на Москві сидить, — той од мене не одсидиться". І всі кажуть — на Москву піде...

Цар закашлявся, занепокоївся:

— Чого ж хоче той володар черкаський? — запитався.

— Читай універсал його! — кивнув Ртіщеф на дяка.

...Ми вам желаєм всього доброго, — поспішав дяк, — цареві вашому — королівства польського... А потом, як собі хочете, так і починайте хотя з ляхами, хотя з нами, то вам вільно... Дан в Паволочі дня 24 іюля 1648... В. М. Зичливий Приятель, Богдан Хмельницький, гетьман з Войськом Запорозьким".

— Не той — інший універсал! — рикнув, гнівно блискаючи очима, Ртіщеф. — Де оний гетьман про окуп пише!

— „Щоб ти, великий государ, велів давати їм черкасам свою государеву заплату, а коли ж їм, запорозьким черкасам, своєї государевої заплати не скажеш видати, — піде черкаський гетьман з черкасами власнолично війною на твоє государеве московське государство... а велів гетьман всім готовитись, і запаси"...

— Накажи, великий государю, окуп дати.

Цар махнув рукою на знак згоди. — Платимо ж татарам кримським і дончакам, — сказав заспокоено. І раптом зірвався і кинувся до вікна з кулаками. Його вразило те, що співали вартові на мурах:

— Що дурак співає? Що с.... син співає? Де „радуйся Діво"? Ковтнув? Засічу, завтра батогами засічу! Молитися не вміє б.....!

І кивком відпустив обох бояр і „дяка", вельми схвилюваний і сердитий.

Козаки ледве встигли відскочити від дверей, як дорадники царські повагом вийшли від царя. Не глядячи на салюти козаків, москвина посунули на подвір'я Кремля.

Незадовго перейшов і цар у свою спочивальню, а двоє слуг тримали його під руки. Лице Олексія Тихого, з роду боярина Кошки Романова, було знов апатичне і сонне.

Настав час для рятівників Негребицького.

Оголивши шаблі, бічними сходами вступили козаки в темряву покоїв ворога.

Та був то тільки „девічнік”. Кільканадцять десятків служниць цариці й царівн спало тут на лахах одна коло одної, впродовж цілого довгого коритара. До них, призначених тільки для послуг і забав цариці, не смів вступати ніхто з мужчин. Тому, коли Соколець засвітив лойовий недогарок, шепті і стримані крики перелетіли серед напів обуджених невільниць.

Перейти через коритар не було легко. Дівки, пізнавши вартових із царської охорони, не злякалися, ба, ще до зальотів їх прихилити гвалтовне захотіли.

Коли ж козаки минули так обоятно багато московських мелюзин, — почали ті на них ремствувати, бо не хотілось їхній жіночій істоті так легко з холодністю мужеською помиритись.

— Гей, пане-брате, — сказав Білаш, важко дихаючи і звільнюючи ноги від обіймів якоїсь великої московки, — чи в тобі ніяких приемних мислей тії дівки не обудили?

— Ни, — так само стиха відповів пан Петро, — бруд тіла їхнього і сморід лою баранячого, котрим натирають себе, від таких мислей мене боронять.

І кінцем шаблі дорогу серед півголих жінок пробиваючи, — вискочили козаки з „девічника” і двері за

собою замкнули. А із скрипом дверей замкнених приглушені зойки жіночі змішалися.

— Ось і сіні цариціні, — прошепотів Білаш і, лашаючи рукою, на гору мішків натрапив.

Ткнув шаблею, а з розпоротого лантуха січка висипалася.

— Виштечниші, — залунав слабий голос з-за стіни лантухів, — не зближуйтесь до мене.

— Це — голос Негребицького, — сказав здивований Соколець і високо підніс недогарок.

В його світлі виліз із-під мішків і, хитаючись, став на рівні ноги сам пан Негребицький, обшарпаний, блідий і в смішках.

— Рятуйте мене, браття, — прошепотів із блудними очима, як сновида. — Рятуйте мене — поки час. Царівна мене хоче віддати на тортури за мої вихвалиння на ринку. Тимчасом мене на забаву дівок до „девічника” дала — ледве утік од них, од того роду несамовитого.

— Нема, що чекати, — ходім, — сказав Соколець і в бік „девічника” обернувся.

— Куди хочете — тільки не тудою, — смиритель сердець жахнувся. — Насилу од них між лантухи ції укрився. Подібні гарпіям, роздерти чоловіка потраплять тії дівки.

І хоч приятелі його вмовляли — іти тою дорогою не хотів, смерть від тортур волючи, аніж залицяння красунь московських.

Тоді, видячи втек часу небезпечний, ухопив Соколець приятеля за руку, відчинив якісь дверцята, і потягнув його за собою. За ними біг Білаш.

Вузькими східцями зійшло товариство до церковці, — певне, туди цариця молитувати ходила. Тепер ніч панувала серед образів святих.

Як шалений метнувся Соколець до її дверей, —

двері були замкнені. Шукаючи виходу, розбіглися козаки по церкві.

— Сюди, — нараз подав знак Білаш із хорів церкви.

Всі троє знову пірнули в малу темну галерійку.

Та привела їх раптом до кухні царської. Світла вже не було в козаків. Ішли навшпиньках і пошепки розмовляли.

Чути було дух смаженини і солоного мяса. Де-не-де віддихали спячі кухарі.

— Чекайте, браття, — прошепотів Негребицький, — я якусь булаву знайшов, та мені безборонному придастся.

Раптом Соколець відчув, що наступив на чиюсь руку. Крик обудженого залунав на кухні. Удар булави Негребицького приголомшив обудженого кухаря, але інші прокинулися.

— Лови злодія, — кричали вони, лежачи, бо вставати боялися й не хотіли.

— Держи злодія, — кричали й собі козаки, чимдуж біжучи.

Кухня кінчалася. Перед ними блистало вікно.

Виваживши його, трьох козаків вискочило до саду цариці Марфи Матвіевни, а звідти повагом увійшли до патріяршого дому.

Там були вже серед своїх, — хористів з України.

— Братье, — сказав Негребицький, обіймаючи пана Петра, — ані мені, ані Білашеві, ані навіть добрим Момотові і Меметові нема чого довше в Кремлі залишатись. Викриють москвини, хто їм уночі деспект учинив.

— Що ж чинити гадаєте? — запитався Соколець.

Білаш і Негребицький здигнули раменами.

— Фортuna нас поведе.

Соколець на обох дивився пильно. Були то хлопці моторні, меткі, до здобування спритні, на свою силу покладалися, і на них самих звіритися можна було.

— Ні, панове-браття, — усміхнувся, — ні, тимчасом обачно коло Москви перебувайте, а мене не покидайте. Тепер бо й мені, й вуеві моєму прислугу велику вчинити зможете. Єсть тут під Москвою наш монастир козацький, — там переховаетесь.

Та й ми там до весни критимемось...

39.

В сонці апрілевім сніги потоками взялися. Рушили ріки. Тоді ж дороги й стежки вода залягла.

Парували довго — аж висохли.

А потім простяглись підсохлі шляхи, уже волі людській послушні.

„Асобий Іноземський” монастир (Андрієвський інакше званий), де Трембецький з товариством перебував, недавно був заложений. Заклав його поштівий боярин Ртіщеф для „високоучених ченців” із козацького краю.

Учительнє братство налічувало кількасот братчиків. Усю Московію вчили вони шляхотного казнодійства і штуки панегіриків та повінчувань. Їх вірші на всі життя припадки з мелодіями українськими виспівувано по цілій Москві. І хоч нераз палено книги українські, як еретицькі, однак братчиків з Виділеного Чужоземського Манастиря, цар, і патріярх, і всі вчені московські потребували.

Крім виноградарів науки були в тім монастирі і різьбарі і малярі козацькі, а не брак було й виноградарів таки цілком земних, як: пасічників, городників, кухарів, пекарів та броварників. Не брак було й зброярів і гармащів.

Було там кількох сербинів та греків, що втікли з-підтурчина. В мурах манастиря вешталися слуги московські, що братчикам услуговували.

Чисто було, весело й привітно.

А привітно було, ба! — нераз гідні братчики в себе земляків чи з-під знаку Марса, чи з-під знаку Мінерви гостювали щиро.

То ж і тепер, коли на весну виrushав у путь його милость пан Григорій Трембецький, отець ігумен Протас Четвертинський по службі Божій з амвони поблагоословив у похід пана Григорія і людей його.

Так стояв на камяних сходах, над собою балдахіюм чорне маючи, отець ігумен у мантії й клобуці, свяченою водою скроплюючи і твердо та швидко вимовляючи слова молитви.

Трембецький на коні, без шапки — приглядався.

В теплому соняшному дні грали, аж танцювали на конях чорновусий меткий Соколець і спокійний білявий Білаш.

За цею двійкою провадив свій десяток хвацький Негребицький. Чорний кінь його ступав легенько, як панна, а іздець у яснозеленому габачі підбочився слухаючи дзвонів монастирських. По обох боках Негребицького їхали джури — Момот і Мемет. Високі й гарячі, вони все сперечалися між собою, і цим разом один на одного нарікали пошепки за плечима Негребицького.

Козаки сиділи глибоко в кульбаках. Дехто був одягнений у каптани, дехто в вівчури чорні.

Другий десяток провадив Гавриш Томара, що на Січовій школі знався.

Був то козак чорний, присадкуватий, густобривий. Як озирнувся на своїх людей, то всі козаки відразу вище голови попідносили. Він був найстарший серед лицарства.

Пан Латка їхав у першому критому возі коло архимандрита, вовтузився, потім зненацька задер голову, щоб побачити хто так дружньо та солодко дзвонить.

Однак густо свяченою водою покроплений, під на-мет знову склався, розмову з дружиною Сокольця зачавши.

По камінних плитах двору монастирського задзеленчали, затарахкотіли вози з припасами й арматою: фузелями, пістолями й ладівницями. Два вози найтяжчі котилися, чвіркою коней тягнені: були там чотири бочечки пороху гаківничого, а на одному півгак добрий, у соломі укритий, і кулі.

За возами бігли запасові коні і їхало ще кілька їздців, а шаблі їх при боку виблискували проти сонця.

— Нехай же прещедрий Давець-Бог опікою заслонить тебе і всіх людей вашмостинних, отаманію і товариство, — сказав Четвертинський, віддаючи епітрахиль і апараменти церковні діяконові і пономареві. — Пізнали ми тебе і те, що їдеш ти, вашмость, на акцію рицерську, которая і отчизні нашій, хвилево в ярмі пробуваючій, пожиточна бути може. Отцевсько і братерсько тобі вашмость, раду даемо.

Тут Четвертинський іще раз просторо Трембецькому путь словесно накреслив, про небезпеченства говорив і обережним бути упоминав.

Коли ж скінчивши промовляти, жупан цеглястий останнього вершника козацького ледве маячив на весняному обрії.

Поцілувавши перстень архимандрита і шапкою чесним братчикам уклонившись, сів пан Григорій на кобилу ясногніду і погнав своїм наздогінці.

Однак у самій форті монастирській спіткнулася кобила його, потім, вирівняна твердою рукою, чвалом пішла через гаєвище підманастирське.

Іхали без пригод.

Московські воєводи не чіпали козаків самі: не багато мали райтарів коло себе, та й люди Трембецького нікому трубації чи агравації не вчиняли.

Пан Трембецький до поспіху Гавриша прихиляв, тож жилавий братчик із своїх людей і коней іскри умів викресати і провадив борзо.

На шостий ранок день розсвітився, а подорожники були вже далеко за Москвою. Минувши поночі місто Коломну, вони їхали день і стали коло села Омут над Окою, повноводним припливом Волги-ріки. Тут забра-кло малому війську мяса і хліба.

Гавриш, відпочинок наказавши, вирядив кількох на чолі з Алдокимом до села на роздобутки.

Повернулися фуражери з вялою рибою і хлібом, але без Алдокима.

— Притичина йому сталася, — говорив старий ко-зак із фуражерів, — що на жіночий рід уlestився. У тамтейшого попа московського дочка, тілом важка, йому вельми до вподоби припала. Коли пан оженився, — торочив, — то й слузі жінку взяти випадає. Тож почав сваритися. Коли ж піп згодитися не хотів, вхопив кумпан наш сокиру з пріпічка і до попа присікався. Той, перелякавшись, дочку обіцяв за нього віддати тай то ще сьогодні ввечері.

— Чи ж він ще вернеться до мене? — запитався Соколець і брови нахмарив.

Старий козак махнув рукою і змовчав.

— Не гань його, приятелю, — промовив при тому притомний філософ Латка сонним голосом, — звязавши себе з елементом женочості, не многое позатим по-чати зможе.

І, позіхнувши, вклався спати на ніч.

Тоє, крім чат нічних, усі вчинили, бо змучені фор-совним маршом були.

А того ж таки вечора пізно Алдоким із своїм те-стем сидів на розмові. Це вже було по шлюбі, хоч вельми короткому, та важному.

Смоляне світелко миготіло в кутку й освітлювало велику ростріпану голову попа з широким носом, що з його ніздрів росли вуси, спливаючи на ніколи нече-сану бороду.

— А як же віно? — може вдесяте питався тестя войовничий зять, трясучи по-козацьки підстриженою чуприною — Дочку даеш, а посагу не даеш. Та тиж піп.

— Овва, звідки мені зібрати? — сумно питався тестя, зизуючи на зятя зеленими очима. І вдесяте вилічував свої податки, заламуючи по черзі пальці. — Ти ж сам обліч: архірейське потрійне — дай, десятильний збір — дай, полонянинче — дай, їздне архірейське — дай, тепер іще мита вінчальні, мита суднії, мита ...

Під час цієї розмови не почули ані зять, ані тестя, що темне подвір'я попівське людьми наповнилося.

Грюкіт у двері обудив якби обох, — вони зірвалися з місця. Згори, з полиці визирнула перелякані попівна.

За другим ударом двері відлетіли набік, а на порозі став добродієць плечистий і веселий, за ним виглядало більше таких, як він.

— Не бійся, господарю, — крикнув він гучно, — ми, добре розбійнички, тобі нічого злого не зробимо; от тобі мое в тім проводирське слово і хрест. Але чули ми, маєш ти для мене добрий товар, — засміявся він і глянув на поліцю з попівною. — Бо я, відважний розбійничок, маю що їсти і пити, але нема мені кому зварити й подати, і хоч кучерявлиться мої кучері, але нема кому їх поськати. Слухай, маєш білицю, — віддай її мисливому.

І при тих словах моргнув до своїх, а розбійники за коси стягнули попівну в сорочині. Дівка, хоч багато плачу й лементу при тому наробила, але коло розбійника станула без супротиву. Тут приголомшений Алдоким отямився і, відпихнувши тестя, що спокійно бороду погладжував, на свої лапті дивлючись, до розбійника підбіг.

— Я сьогодні з нею шлюб брав, — сказав важко дишучи.

— То я з нею другий завтра візьму, — сказав розбійник, пригорнувши плачливу попівну.

— І то правда, — сказав до Алдокима спокійний піп, — він завтра з нею шлюб візьме. А ти, чоловіче, не шарпайся, розбійницький голова, то не рівня тобі.

Учувиши тое, глянув слуга на попівну, в неї останньої поради шукаючи. Але та, хоч плачуши, крізь пальці цікавим оком на стать молодого розбійника накидала.

Сплюнувши, вибіг Алдоким по невдалім одруженю і попростував до табору.

Вдосвіта прийшов послухати оповіді Алдокима і пан філософ.

Алдоким саме стояв на варті на березі ріки. Тумани білі повзли над водою.

— Не шкода тобі жінки? — питався філософ.

Алдоким задумався. Потім набрав пригорщу води у ліву руку. Набрав, показав, вилляв і набрав знову але в праву пригорщу.

— Чи однакова вода була в обох? — запитався.

— Однакова, — здивований рік Латка.

— Так і жіноче естество у всіх жінок однаке, — проомвив Алдоким тріумфуючи. — Чи буде та, чи інша, — однаково.

І все ж зідхнув при тих словах трохи.

40.

Кілька днів минуло, і подорожні, оминувши Переяслафль і Рязань, усе зближувалися до Волги.

Маючи цидули від Четвертинського, на відпочинок стали в Дудіному монастирі над Окою. Братчики, а було їх понад сто, усі були з України. А тут світло віри Христової ширili між поганами.

Від Дудіна монастиря плив полчок Трембецького містъма великими плоскодонними лодками тутешніми, — стругами.

Води Оки котилися все повніші і ширші, на хвилях її нераз колихалися нагі, почорнілі, звялені сонцем тіла забитих.

Гавриш був усе чуйніший, боючись насоку чи то невільників московських, чи то вже степових татар.

По двох днях плавби флотилії Трембецького, показався перед їх очима невеликий але дивний город. Хоч видно було там деревяні церкви, та над усім вищилося кілька камінних напівзруйнованих веж татарських.

Був то Кассимів город, столиця підбитого і знищеного Москвою татарського князівства.

Пан Григорій наказав тоді тихцем до берега прити: хотів він кількох татарських добрих слуг до велевання найняти в Кассимові.

Знаючи ж від ченців Дудіна манастиря, що на замку перебуває молодий князь Рес-Кичі, удався з філософом і небожем до нього.

Коло замку з мурами, вельми надшарпненими, височилися мечеті мусульманські.

Кілька малих слуг у тюбітейках вибігло назустріч кумпанам, — вони ледве второпали татарську мову пана Григорія. Взявши від нього подарунки: тютюн і пляшку канарійського вина, слуги зникли. Мандрівці чекали у присінку.

Рагтом двері відчинилися і кільканадцятилітній, але вже згорблений Рес-Кичі вийшов назустріч їм у супроводі свого дорадника, високого смуглЯвого кримського татарина. Обоє були вбрани в золототкані халати.

Тепер, коли кримська татарщина пана Трембецького стала зрозумілішою, розгорілися жваві речі гостей і господарів.

Випитавши, хто вони і звідки, і чого хочуть, запокоїлися обидва татарове і на неприхильне для Москви слово українців відповіли ще неприхильнішими.

Москалі, підбивши хитрими словами й обіцянками малого татарського царя з князівством, скасували військо його і господарювали як хотіли. Обкрадали села, сіяли розпусту в місті, а юби черні без проводу і стриму, як вали моря, перевалювалися через безборонне князівство.

Тепер вони жадали, щоб молодий цар Рес-Кичі змінив свою віру батьківську на московську.

Тут темне лице кримчанина ще більш потемніло, його великих карі очі блиснули гнівом, він звів руки до неба:

— О, Москво, отрує, — крикнув він, — хмарами невільництва закрила ти наше блакитне небо, наймогутніше джерело злочинів і руїни, будь же ти проклята! Будь проклятий той день і година, коли за намою Москви пішли ми на шлях неслави й убожества...

З затисненими пястуками завмер, заплюшив очі, похилив чоло татарин. Тільки сіра блідість сорому укривала поволі його лиця.

В тій тиші скрипнули двері. Дорадник царика розплюшив очі і глянув тривожно.

То згорблена бабка і мати Рес-Кичія ввійшли, несучи масло, баранину і гострий татарський напиток, кумис.

Всі хвалили їжу й кумис, а найбільше кумису пив молодий Рес-Кичі.

Коли ж відійшли жінки, залишивши гостей при пахучих пасках мяса із часником і цибулею, молодий Рес-Кичі, похитуючись помірно, заспівав старовинну пісню: „Лист із Кіпчаку”, а потім заплакав і обтирав слізози сорокатим заялозеним рукавом халату. Тимчасом кримець увесь дрижав від гніву. Ненависть пульсувала в його артеріях. Він випростувався, він, здавалося, виріс:

— Не плач, князю Рес-Кичі, не плач, — говорив він, — послухай мене:

— Бачу я, як знову їздять по наших незліченних селах гірських і степових швидкі тавашихи і сурмлять тонко.

— Бачу я, як рушило девять великих країв по лівім березі ріки Оксус, і ще девять блакитних гірських і зелених, степових.

— Бачу я, великий червоний бунчук із золотим півмісяцем розпустив свою огняну гриву на трикратно девять татарських царств. Двадцять сім курултаїв диспонують: ставайте під свій бунчук! Двадцять сім царів татарських стає під бунчуком.

— Бачу я, як муром півмісячним стало найстрашніше військо в світі, їхні жовті лиця дивляться ні злісно ні лагідно, їхні скісні очі світяться. Стоять вози, запряжені в гімалайські воли і перські бики, стоять сотні бойових слонів. Стоять червоні томани, червоні їхні бунчуки, червоні шоломи, червоні списи й булави, червоні сідла, червоні панцири... Стоять томани жовті... зелені... білі... Стоять чамбули гірняків і чамбули степовиків. Мулли моляться за начальників і військо, поети голосно деклямують хвалу героям татарським...

— Добрий вітер розтріпue півмісяць із бунчуків. А коло найбільшого бунчука сидить янгол татарів, — він кличе Тімурленка за свого везира, а Джінгісханові дає мангалай цілого війська. І стає все військо навколошкі і посилає молитву до Бога.

— А янгол татарів каже:

— Ось стоїмо ми над Волгою, в пречудовій долині Урдепе, перед нами край невірних, що знищив нас і славну Казань.

— Тоді бере пригорщу чорного пилу, кидає за вітром і рече: — Як цей пил чорний, так нехай від повторки ізчорніють їх лиця. Вам, татари, над широким світом владу віддаю і право.

— Нехай кожен із вас поставить вежу з голов невірних, а глину замісить їх кровю.

— Потім янгол Татарії дає знак рушати.

— Рушає кіннота, рушають сапери, рушає піхота, рушають метачі вогня, рушають будівничі мостів...

— Солодко і страшно виють бойові сурми, голосно бубонить великий барабан, а вереск незлічених військ покрив жахом невірних, як плахтою...

— Чуеш, війська кричать: сюрюн! сюрюн! сюрюн!

І з тим криком, як рись, скочив кримець наперед, несамовитий, нічого не бачучи перед собою, скочив, спіткнувся і впав. Він уже не піднісся, тільки боки його роздималися, як боки тяжко раненого коня.

Потому пробули кумпани в татар недовго. Ніч зайшла, як їх трійка саме скрадалася до своїх „стругів”. За ними йшли найняті татарські веслярі з пода-рунками князя: маслом, мясом і медом.

41.

Перший „струг” був найбільший, він ніс вантаж коло сотні лястів; невелика гарматка виглядала з під ряддини. На переді лодки лежали коло неї камінні кулі і мушкети. На першій лодці були найсильніші веслярі.

Пан Григорій у чорній бурці сидів коло півгака, не відриваючи гострого погляду від далечини. Неохоче вронював він слова, мовчазливістю афект нетерпеливости укриваючи.

Смутний Алдоким, як великий пес, простягнувся коло ніг козака-купця, готовий до виконання його наказів.

Соколець із Марією з зеленої вільшини собі ніби кубельце звили і, сидячи в ньому, раз перебліски світла у ріці ловили, а раз світло в своїх власних очах.

Тільки домінус Симеон Латка-Старушевич, морщучи чоло і сухі пальці розчепіривши, в ониї довгі пальці і розум свій і все, що діється довкола, хотів гідно вловити.

— Глянь, пане, — говорив філософ до непосидючого Гавриша, — усе ширшає ріка... Коли минули ми город Нижній, по правій березі Волги повсталий, уже іншого рода татари дивляться на нас із берегів надволжанських — поганські череміси з довгими косами. Дико тут вельми; виття бестій лісових опримують мене, а трупи, в воді пливучії, упереджують. О, той аер надволжанський...

Але запорожець не слухав філософа і раптом крикнув до своїх людей: — Лодки стягнути! До мушкетів і пістолів!

Всі п'ять плоскодонних „стругів” з людьми, пріпасом і кіньми зблизилися до шостого найбільшого. Грубі мотузки і ланцюги звязали їх в одно.

Веслярі почали веслувати помалу, льонт півгака закурився, а очі всіх були звернені у бік великого „струга”, що поволі зближувався, йдучи проти течії. Був то радше кораблик дивного кшталту на двісті, двісті п'ятдесят лястів.

Здавалось, — він теж наїжиться мушкетами, пропливаючи коло суден незнаних.

Однак ні: на бургшприті корабля з’явився чоловічок крикливий, що почав кричати і руками вимахувати. Він тримався великої залізної ліхтарні, а вітерець розкуйовдив його чорну бороду.

То був перський купець. Його чорні очі були повні тривоги й надії, як судна козацькі з наказу Гавриша повернули. Коли залунали привітальні вигуки українців, грубий перс перестав трястися і зацвенькав мішаниною татарських, словянських і перських слів.

Залога купця збунтувалася проти нього, татарські й московські наємники хотіли забити горстку персів разом із господарем і заволодіти кораблем і крамом.

Тепер усе змінилося.

Гавриш прийшов на поміч купцеві, проводирів збунтованих наказав звязати, і по короткім суді їх вкинули до широкої Волги.

Радості купця не було границь. Сівши на червоних подушках, бючи рукою в груди і хилючи голову, він запрошуав офіцерів української флотилії на шипразьке вино, солодощі і кухлики маринованого чеснику. Шаліючи з радости за врятоване життя й маєток, він наказав слугам сурміти в сурми. Він підносив позолочену чарку, просячи в гостину до себе, і його лиса голова блищаала щастям.

Пан Григорій Трембецький, здавалося, не чув нічого, не бачив нікого. Коли ж Соколець торкнувся його ліктя, якби обуджений, він зірвався на рівні ноги, обвівши всіх немигаючим, твердим зором, витягнув поволі свою правицю і мовчки вказав на ще нездобуту дорогу.

Сміхи й галас урвалися, веслярі посідали до весел, козаки вернулися на свої місця.

На памятку лишився їм човен, подарований купцем, повний бочок із ікрою, медом, і кошки грецьких оріхів, винограду, гранат, жердель і морель.

Флотилія козацька минула Чобоксари, Кокшаю, Свіляжськ. Жовта Волга плила все повноводніша. По правім боці виблискували проти сонця крейдяні гори. Ліси диких вишень пнулися понад саму воду. Стадка диких свиней вибігали з лісів, щораз частіше зустрічалися чорні, великі, дуже сильні водні птахи, бабиці, що сиділи поважні, ловлячи риби до своїх мішків попід дзьобами.

Вгору рікою плили низки човнів купців перських і черкеських.

Зрідка траплялися лодки із стрільцями. Вони не зачіпали Гавриша з його людьми, — недавно завойовані краї татарські і так не легко було втримати в шорах.

Попід Казанню, колись славною столицею царства татарського, флотилія проплила вночі. В Казані стояв найсильніший гарнізон московців.

Щораз частіше на берегах з'являлися кінні постаті, що при наближенню суден зникали в густих чагарниках. Були то або степові татари, або калмуки з іхніми союзниками, дончаками, розбійним людом з-над Дону. Гавриш наказував як найбільшу обережність. Одної ночі впіймали українці двох людей в човні, що зблизились потай і сокирами хотіли перерубати мотузи якорів козацьких.

Його милості пан Григорій Трембецький цілими днями слова не сказав, на жадне лице людське глянути не хотів. Сидів у своїй бурці, облічуочи нетерпеливо час наближення до Арбухіма. Його несамовитий погляд і мовчазність гасила на лодках усяку розмову. Веслярі перестали співати, а удари їх весел були частіші.

Береги Волги почали мінятися. На правому березі зяяли великі викопалища соли. Приліплени до сточищ гір, забіліли плоскодахі, камінні халупини.

Бовваніли далекі могили, висипані рукою людською. Виростали в далечіні цілі міста білі, нерухомі. Серед домів, ніби серед зростів губок, струнчились мінарети. Але все було мертвє, якби вияловлене мечем деспота Московії. Зрідка положливі чакалки скиглили серед німих мурів, що памятали ще Тімурленка.

Найбільше місто з зустрічених, біле й нерухоме лягло між двома якби однаково стесаними горами. Полуднє червневе висіло над містом гарячим покривалом. Високо вгорі, у безхмарному небі тримтіли цятки хижачьких птахів.

Веслярі татарські зірвались із своїх місць:

— Арбухім! — закричали вони.

Пан Григорій уже давно вдивлявся в той беріг. Він не чув команди Гавриша ніхлюпоту лодок, що приставали до берега.

„...а між тою горою, — повторював роздумливо, — поміж двома горбами лежить камінь десять ліктів завдовжки...”

І раптом завважив великий білий камінь поміж берегом і вимерлим містом.

42.

В очах його милости пана Трембецького блиснуло таке мовчазне шаленство і воля, що коли він зійшов на беріг, всі хилили перед юним голови, не зносячи близку його очей.

Пан Григорій чув, що ввесь напятий як тятива лука. За всі знущання, всі труднощі і небезпеки мав йому камінь деспота заплатити.

З-під того каменя мав видерти козак найбільший скарб Московії.

Цар напевно зібраав найбільші скарби і, як завжди таємничий і неймучий віри, укрив їх тут на найдальшім пограниччі Москви, в Татарії.

Сутеніло.

Довкола великого каменя люди пана Григорія в поспіху відгрібали землю, а філософ Латка, сидячи на камені, читав вирізьблені порослі мохом слова:

„Буде ти мя подимеші —
Добро тебі будеть”.

По читанню ногою пробував, чи є ще знак деспота Московії, грецький орел і чудувався, орації промовляючи.

Орацій тих ніхто не слухав.

— Певне деспот усе найцінніше із цього краю укрив попід каменем:

Чи ж гутняві голоси попів не твердили денно і нощно москвинам по непотребу щастя і власности, чи ж як тії ятли довбячії не вдовбили у голови московській радости окраденим бути?

Чи ж тоє обтесування людей московських із усіх

мислій натури людської, окрім страху, не нагнуло їх під стопи деспота-окрадателя?

То украдення людям весолощів, ограбування з надій і афектів натуральних, чи ж не дасть великого скарбу?

Чи ж скаженство батогів свистячих, на похилій спини спрямоване, чи ж мордерство кожного, що спину розігнути хоче, чи ж не дало воно деспотові з Кремля сірих слуг хоч однакових та із самої криці?

Тут лежить усе, для чого свистіли в Москві батоги і падали стяті голови, тут лежить те, для чого найбільше зло довершене було.

У цім скарбі великомтose зло — оправдане буде...

Із затаєним віддихом слідкував пан Григорій за кожним несподіваним дзенькотом лопати.

Вдосвіта камінь був обкопаний довкола, велику яму викопано обіч. Треба було лиш мотузами зсунути, звалити камінь до ями, — і доступ до скарбу був би вільний.

Козаки падали від утрудження.

Нетерпеливість перелинула лицем пана Трембецького.

— Викотіть бочілку меду і бочілку оковитої, — крикнув він.

Горілка підбадьорила козацтво.

Наглив їх пан Гиргорій грозьбою і просьбою.

В напрузі вхопило кілька десять людей ті мотузи. Тягнули, покрикували усе голосніше.

Величезний камінний бовдур сколихнувся. Крики козаків гострішали. Якби стогнучи, підводилася камінна маса.

То було за поволі для шляхтича. Пан Григорій не витримав і сам кинувся до мотузів.

Чорна скеля виблискувала в блідім світанку vogким сподом, ба! — завагалася, посунулася і впала із підземним, тупим стогоном у іншу приготовлену яму.

Трембецький покинув усе і підбіг до того заглиблення, де лежав камінь. У ямі під каменем була тільки вогка земля. Потім згори, з купи землі звів очі на самий камінь. Спочатку без мислі, потім став придуялти напружено, майже не розуміючи кількох слів, виритих нерівно і по-азіяtsky переплетених між собою.

— „По що шукаєш, нічого бо тут неположено”, — прочитав тоді голосно здивований філософ за плечима Трембецького. Прочитав і об полі вдарився, присідаючи. — Іносе, — мовив далі Латка, — на тес бундючний тиран навверле світовим звичаям Москві молотив, щоб „нічого бо тут не положено” вирізьбити?

Бо ж тільки черви ворувають під цим каменем оного тирана.

Тихо стало.

Пан Григорій очі закрив рукою від сорому і врази душевної. Він говорити не міг, в горлі йому пересохло.

Здавалося йому, — хоч день був — потемніло все довкола. Клубами тьма з викопаної ями плила і стелилася на його дороги, на думки, на жовту Волгу, на дичаву столицю московську.

— Шукайте ще, — витиснув слова з себе, однак і випростувався. — Може цар їхній словами тими вискаливши, однак і сковав дешцию.

І побачивши, що козаки, хоч неохоче, почали землю розгрібати, відійшов кроком важким, аж оливяним. Не видко його стало.

Копали козаки ще довго. Та вже й філософі надокучила та забава. Узявши вудки і лагідного Білаша, над Волгою на березі, мов на припічку, вмостившись, торочив. Боліло його серце на такий жарт неретельний із скарбом, а вже більше за чим іншим боліти починало.

— О, чоловіче рицерської нації! Бо з неї єсьмо ти, Білаш, і я, філософ мандрівний, — жалібно вистогнував пан Латка. — О, чоловіче рицерський, що ходиш згорділий серед сарацинів барбарських, а того не знаєш, що єсть для тебе опорою проч неба: тільки земля, альбо отчизна найсолодша.

І відмахнувши комарів, підвівся філософ, кинув вудилища і з сльозами в очах руки простягав у край західній неба.

— Горе мені, горе, отчизно, матко моя, Україно! — прорік. — Син твій зоставив тебе на поталу і субмітцю людей строгих, ненавидячих віру нашу, ученость і історію віkopомну! Отчизно моя преславна, козакоруська, зглянсья на тоє, що субмітувався непотрібно химером, пшениці твої для плевелів покинувши! Для землі отцевської, Богом призначено мене і, чую, до оної землі повернувся, марне часу не гайнуючи!...

Зашелестіла ліщина побережна і вийшов до обох русичів смутний пан Григорій Трембецький. Він почув ламент жалібний філософа і дивна, внутрна сила змусила його вийти над беріг і також вдивлятися в західнього неба край. Довго так стояв він. Потім очі його зустрілися з очами смутними пана Симеона. На тоє обняв пан Григорій філософа міцно і доброго Білаша пригорнув.

— Покуса впала на мене велика, панове-браття, — сказав голосно. — Купецька кров в мені заграла, зацниї кумпани. Індії нові і Хіни опанувати, здавалося, буду міг. До обудження духу владичного і утвердження сили матки нашої, України, авкзиллярним, думалось, буду. На тоє все тепер крепові фльори завісити буде треба. Ошукала мене чужа земля.

— До своєї землі вертатись треба, друже мій і кумпане любий, — докинув стиха Латка.

— Так, — скрикнув гнівно пан Григорій, срібний

ефес своєї шаблі-гамалії мимохіть стискаючи, — так, я щей по тоє спішусь вернутись, щоб оддати одній личині діявольський довг свій. Нігде не втіче від мене той, хто мене ошукав. Не тільки я, але й він, мій дорадник, квазь Шуйський, в нещасливий аспект для себе тую акцію московську зачав. Тяжкість руки моєї пізнає, ба, й незадовго! Мого добра, маєтку і здоровя нещасливе змарновання пригадаю я зводникові тому, камратові і святоші. На поглум візьму, нашибень, на паль москаля!

Стишеним, важким голосом погрозу закінчив, говорити більше не хочучи.

Стали тоді всі троє на нараду: як на землю козакоруську вертатися.

Не легко то було з-над Волги і Московії крізь степи до зеленогайної отчизни пробиватися.

— Добре, хоч скарб нам не тяжитиме в дорозі, — жартував Білаш, — добре сталося, що ми того скарбу не знайшли.

— Овва, — сказав хтось веселим голосом, — овва, пане-брате. Може ти ще не знайшов, а я вже свій скарб тут у руки взяв!

І стежиною зійшов над воду його милості пан Петро трохи під чаркою, але не смутний. У руках клуночок ніс.

Тroe козаків, здивовані, й слова не сказали на тоє.

Тоді пан Петро, сміючись, з клуночка одпеленав немовля, що червоне, як рячок, ручками до їх вусів тягнулося.

— Ось мій скарб, — сказав Соколець, — донька знайшлася в мене.

Усміхнулися козаки.

А найбільше філософ придивлявся до малої, що й собі, здавалося, на нього карі очиці мружила.

Їдучи все на південний захід, кілька десять ко-заків пана Трембецького мали неабиякий клопіт через бездоріжжя, болота й ліси між Курськом і Волгою. Вози і вантаж треба було вкінці лишити на призволяще. Били звірину по дорозі, оминали більші розбійничі купи, перепливали ріки, а назустріч їм ставали усе нові перепони й небезпеки.

Але ніхто не згинув. Чуйні і невтомні були для товариства отамання: пан Трембецький, Гавриш і десьцькі.

Дружина Сокольцева їхала, як і всі, на коні, її мала донька гойдалася в колисці-кошику при коні.

Пан Латка не раз на розмову з покозаченою італійкою ставав, але й часто свої питання вривав несподівано.

Це було на прогайльовині, повної запаху медунок, коли, обіч їдучи кінно, запитався Марії пан Латка:

- А на яке ім'я, пані, доньку охристити!
- А, певне, Беатою.
- Чому ж Беата?, — знизив раптом голос філософ.
- Бо мати моя так мала на ім'я.
- Бамбіна жінка?
- Ні, взяв мене добрий Бамбіно за свою, пане.

Моя мати вмерла, мене породивши. Моя мати була мандрівною танцюристкою з Льомбардії.

На її слова зблід філософ.

- А батько? — запитався дуже стиха.
- А батька свого не знаю. Мужеський, підлій, підступний рід то був. Покинув мою матір ще перед народинами моїми.

- Чи ж то такий був недобрий чоловік?
- Не хотіла б я його спіткати, коли він живе ще, — одрікла твердо молода пані і голову схилила, щоб не вдаритися од галуззя.

Схилив голову і філософ, але того дня не підвів
її більше.

По тій розмові зміни настали.

Старий учений не хотів говорити з ніким, і, здавалося, більше зморщок з'явилося на його подовгастих лицах.

Ліси кінчалися, степові трави оплутували ноги коням. Білаш ставав у стременах і, як хорт, у ніздрі втягував степовий знайомий подих. До леготу трав насторожувалися козачі серця.

Одної ночі, коли всі, крім варти, спали коло вогнища, що тліло, пронизливий крик обудив подорожніх.

— Де моя дитина? Вовк украв мою дитину! — кричала Марія несамовито і витягала руки в глибину темного степу.

Вона спала міцно. Тимчасом кілька голодних чакалок, полошуучи коні, продерлося крізь загороду з дерену і глогу.

Молода білоголова по пробудженню уздріла лиши спину вовка, що втікав із немовлятком у сповитку в паці.

Двох іздів кинулося на конях у темну ніч. Був то пан Соколець-Вяжевич, а другий пан Латка-Старушич.

Кінь Сокольця не довго ніс свого пана, спіткнувся, захропів і з жалісним стогоном упав, зломавши ногу в кротовинку.

Киргизький бахмат ніс філософа рівно. Лан Латка їхав навмання, повний безнадії. Ревний жаль стискав його серце, не знав він, за ким йому більше смуткувати: за матірю чи донькою!

Він то приспішував коня, то кидав усе на ласку Божу.

Здавалося йому, що розмовляє з умерлою танциристкою, і голос його був повний просьби й покаяння.

Потім почав молитися до Пресвятої Діви так гаряче, щочув душу свою, вилітаючу із словами молитви.

— Не для себе прошу — негідний я того, — для душі чистої дитячої!

І раптом почув незадоволене квіління немовляти.

Серце його билося вельми, коли, викресавши огня, зблизився до білої купки пелюшок. Дитина кричала незадоволена і здорована. Полохлива чакалка не зробила їй нічого злого і кинула немовля в степу, налякавши-ся криків погоні.

Іншу теплішу молитву над згубою створив Симеон Латка і, взявши дитя на руки, рушив пішки додалекої зірки таборового вогнища. Киргизький бахмат ішов, як пес, за ним.

Радість молодої пані була тиха, тільки слізозипили по її щасливому виді. Перед філософом навколоішки впала.

— Ти якби вдруге дитину життям обдарував, — лебеділа вона, цілуючи руки збавителя, — тож можеш батьком її, малої, назватися. А що батька має, — вказала вона на звеселілого Сокольця, і сама усміхнулась крізь слізози, — то будь ти для неї дідусем, а для мене батьком.

Тоді взяв її голову старий у свої дрижачі руки, поцілував в чоло і притулив до грудей своїх. А серце його заграло молитвою, для котрої слів знайти не вмів. Коли ж випустив паню Марію з обіймів, лиш сказав тихо, як легіт:

— Дитино моя!

44.

Степова трава рвалася до гарячого сонця, все своїми зеленими хвилями обливаючи.

З того моря степового пісня козацька вилітала разом із стрепетами і дрохвами.

Розпливалася пам'ять про московські однакові городи і покалічений люд тамтешній.

— Вольности небо над нами, мосціпанове любі, — казав філософ, трясучися на своєму бахматі. Тож замість читати по книгах, почав читати по блакитному аж дзвінку небі українському.

Все менше зустрічали подорожні куп і загонів розбійничих, тому фольгували собі козаки, по двох по трьох, на лови вибираючися. З луком, чи з мушкетом св. Евстахію служили і Соколець, і обидва десятькі з Білашем, і навіть Алдоким з приятелями своїми, Момотом і Меметом.

Його милость пан Петро полюванню зволився найбільше. Приносив то степову козу, то дрохву, забивав смачних стрепетів, ганявся за теркушками, що їхнє мясо смачніше за куряче.

День по дніве Україна була близче.

Отож одного дня, женучися за горбоносим сайгаком, натрапив зором молодий козак на великий табун коней, що в долині у чагарах були під опікою великих псів, подібних до вовків. Коло величезного вогнища в глибині долини зібралося кільканадцять табунників-гайдарів.

Були то люди півдні, що змалечку не знали ані трудовитого життя селянина, ані гордовитої долі коzaцької. Луками й келепами боронилися від степових кочовників і вовків. Жили під широким небом, навіть на зиму до краю не приходячи.

Доброї слави не мали, тож пан Петро з коня зсів і з-за кущів ялівця до гайдарів здалеку приглядався.

Вибирали собі старшого, і саме на цей вибір натрапив козак.

По криках, реготі і співах вийшло десять найпоставніших, що поволі складали з себе шкури, широкі паси з кресалом, полотняний одяг, аж станули нагі, ве-

ликі, гнівні перед вогнищем, що бухало стовпом вогню й диму.

Десять поставників кинулося до борні. Їх бронзоваві, спітнілі тіла блищали проти полуя. Коли хтось був подоланий, противник кидав його просто в огнище, аж той, попечений, утікав.

Вкінці лишилося тільки два гайдарі кремязні із бичачими карками. Їх мязи грали під шкую як мотузи. Однаково були сильні, один і другий, взявшиесь попід пахи, каменіли, вrostали в мяку землю тяжкими ногами.

Насмішки й передражнювання глядачів усе зростали. Раптом один із них зручино вхопив другого впоперек і піdnіс над головою.

Всі стихли. Стовп диму й іскор удариив у небо, а йому завторувало ревіння гайдарів, що тішились.

Коли попечений боєць вибіг із вогнища, його суперник уже підносив з землі проводирський келеп, потім вискочив на неокульбаченого коня і, повен очайдущності, змусив коня гальнопом обїхати довкола гайдарської ради.

Вибір найстаршого гайдара скінчився. Його підвладні на привітання піднесли йому великий бичий ріг, повний їхнього напитку: горілки з медом і перцем.

Пан Петро, надивувавшись, до своїх поспішив, а прибивши до загону смутне видовище уздрів: вельми блідий Алдоким на жупані, напятім між двома кіньми, колихався. Якийсь навіжений здобичник степовий пострілив слугу з лука. Кров і жовч зрошували правий бік його. Не помагала ані присипка землею, ані зел напари.

Тяжко стогнучи, звернувся Алдоким до свого пана, пригадуючи йому Нарву, подорож Волховом, через ліси прокрадання, Москву — і врешті, останню акцію коzaцьку над Волгою.

Уста його чорні, запалі очі й рана кривавлячая додавали смутку Сокольцеві не менш, як слова болісні Алдокима. Ба, і Алдоким не був тепер той самий, що в Нарві: ззовні більш до бравого русича був подібний, а й внутрі духа козацького і гордости набрався.

— Ви, мої панове, — говорив Алдоким, — ви мене навчили в очі просто дивитися, жити чисто, та як треба, то й пеклу самому не піддаватися. Ічувся я коло вас, як коло старших братів.

— А над усе, — слова свої так закінчив ранений, — тужно мені і вельми болісно, що чую я, не видать мені козацькоруської України. Нераз слухаючи розмови панів своїх, радів я нишком, що той край, молоком і медом і свободою пливучий, побачу...

І по цих словах знепритомнів вірний слуга, гарячкував, маячив іще до вечора, а ввечері душу просту Панові Небесному віддав.

Коло границь краю, для нього обіцянного, поховали козаки Алдокима.

Близько вже були ті границі.

В степу крім гайдарів, скотарів і чабанів з їхнім попасом зустрічали подорожні невеликі загони, до воєнних подібні, а одначе не воєнні.

Безли на своїх возах плуги, а обіч — клали луки і списи.

Були то люди відважні, фортуні вірячії, що їм послужить у незнаній стороні. Тісно їм було в себе дома, — тож забирали жони й діти, струмент й худобину, вибиравали отамана і йшли по землю, цілі села в степу закладаючи.

В сутіні вечора не раз бачили козаки пана Трембецького в сім рядів вози стоячі і ланцюгами повязані. З чотирокутника возів тих пахнув куліш із салом і кропом, а неголосне слово або пісня віялася понад травами теплим вітром.

Нетерпеливилися всі подорожні, землі заселеної ще не видячи.

Та одного дня, саме в полуцення, Білаш із Негребицьким, що наперед висмінулися, назад повернулися, гукаючи:

— Фігура стойть, — відай, чи не наша?

Великий загін козацький зблишився до фігури, кільканадцяти бочівок із смолою в пираміди уставлених, що їх на випадок тривоги запалювано.

З комишевої хатки при фігури вийшло кілька людей, вивели коні з дерев'яного огороження, осідлали, і майнули назустріч козакам.

Пан Григорій із Сокольцем, Латкою і Негребицьким теж острогів своїм коням дали, до тих скачучи.

— Де їдете, пощо й куди, і хто ви такі? — присадкуватий владир того бекета сторожового запитався. Мав на собі жупан, а люди його в свитках були.

На той шорсткий голос без респекту скипів гнівом його милость пан Трембецький.

— А хто ти сам такий, добродію? — сердитий пропрік, — чи ж годиться тобі із твоїми простими людьми тут на варті перебувати? Який воєвода послав тебе, чи староста, чи може інший який дигнітар?

На ті слова кінні люди в свитках засміялися, а присадкуватий їх начальник промовив спокійно, шляхтичеві просто в лиці дивлячись:

— Бачу, що здалека їдеш.

— У всім kraю нашім ні воєводи, ні старости, ані судії, ані писаря ніт. Боже дай, здоров би був пан Богдан Хмельницький, а в нас пан полковник за воєводу, а пан сотник за старосту, а отаман городовий за суддю.

І трусцем свого сивого коня обернув, рушив і додав твердо вже здалека: — Ми ж за ласкою Божою не естесъмо прості, але естесъмо рицері Війська Запорозького. А по тому слові їдьте собі, мосціпанове, здорові.

В яругах і байраках почали виблискувати вікна пограничних сіл. Білі мазанки ховалися, якби перед насоками чужинців, карк пригинаючи, але що далі сміливішали. Ось уже не одно розложисте село з примхливими вуличками, садами й веселими вітряками на пагорбах зустрічало товариство подорожне.

Не дуже був звеселений його милості пан Григорій тим, що звербовані Військом Запорозьким прості люди на границях отчизни стали. Ще прикріші були йому селяни. Два роки вистачило, щоб по вигнанню магнатів і їх прихильників люд посполитий тутешній про сливе сім десятків літ панування Корони Польської забув достеменно. Якби не знати, де старий порядок поївся.

Гай, гай, ізвідси ж, із Лівобережжя, з землі полтавської й Переяславської виходили люди, що не зарікалися йти з Павлюком, Гунею, Трясилом. Криваво зате платили. А заплативши, своїм життям почали жити.

Мужчин небагато зустрічали.

Та й ті мовчазні ходили та гордовиті, скоса тільки позираючи на добрі коні козацькі подорожніх.

— Їм, посполитим, тепер здається, — кинув пан Григорій невдоволений, — що лише він на коня сяде, то й козак із нього, а що козак, той вольності найбільшої заживатель.

Однак внутрнє потерпав пан Григорій, що при такому розворушенню посполитих кривда станеться станові купецькому, особливо збіжжям торгуючому.

Проте філософ Латка-Старушич у рухах повільних, але певних, у поглядах сміливих, у якійсь ніби чванькуватості селянській великий сенс убачав:

— Єсть то, зацній кумпани мої, правдивее Nationis Cosacorum opinio, през оних селюків виражона. Тож о вишменованих щастя запитати годиться, — додав.

Саме проїздили козаки коло великого городу селянського, де молодиці й дівчата, литками різного каліbru виблискуючи, ріпу викопували. До одної баби найгрубшої, але крепкої статури звернувся філософ:

— Повідж мені, наймильщая бабо, — примильно тукнув, — чи тепер автентице по панів вигнанню можеш щастям і уконтентуванням душі похвалитися?

Виспеціфікована філософом баба прудко до вечного обернулася і, під боки взявши, багато деспекту для Симеона Латки словом своїм учнила.

Учених слів не зрозумівши, спроста відповіла:

— Габелку, іродова душа, халамиднику, — кричала сільська матрона, — а чи ви мою найлуччу цибулю не витолочили чисто, чи мою моркву й капусту не покрали козацькі ваші коні? Бачу я, що хто кінно до нас прибіжить, той у нас і панувати хоче, і мій город то-личить...

Тут бабі опецькуватій, на вшеляку владу лихій, слів впевне не вистачило, бо затряслась дуже, ногами затупотіла, а потім обернулася, піднялася і ученому питальникові горішнє лице своїх товстих ніг указала.

На теє регіт, як грім, спалахнув од постатей козацьких, аж перелякані шпаки, галки і ворони із гнізд своїх зірвалися і стривоженими зграями високо в небі закрякали.

Стелилася дорога товариству здовж Ворскли, на Псьол і Веприк, на Обухівку, Хорол, на Сулу і самі славні Лубні.

Подорожні минали села і містечка одно по однім, а провадив їх пан Григорій, милостею помсти сам проваджений. Не міг він тільки, як добре урожоний, з дивною новоповсталою гордістю селюків помиритися.

Бо ж не одно село ошанцьоване обминати їм доводилось, а навіть діти сільські на них іздалека лозинами намірювалися, села свого боронячи. В інших селах, менш бунтівничих, уже влада козацька отаманів сіль-

ських настановила. Ті ж нікого не пустили через своє село, не випитавши, хто він і за чим іде?

— Еге ж — казали отамани по розмові, задумливо костуром об чоботи постукуючи, а чуючи за собою помічників із ратищами, косами й рогачами. — Еге ж, так то воно так, а все ж не знати, чиї ви і звідки? Бо ми від самого його милости пана Богдана тверде слово маємо на те, щоб лихих людей взяти, котрії замішаннячинять і нашими не хотять бути.

Такій слова гнівали пана Трембецького, але він не сперечався, великую пертурбацію умислів, бистрим оком понявши. „Шаленства опилися” — говорив і тим себе потішав.

Подорожні саме вступили в границі полку прилуцького, аж саме під Дептавкою, Стричівкою і Самбором обійняв їх ліс, що лісів таких не густо було у тамтій стороні горбоватій, джерелами і річками переплетений.

— Ліс єсть то місце для тих, — говорив Симеон Латка, на конику трясучись, — котрі люблять собі ліпше ніч анижелі день. Оних людей тепер, бачу, на землі козацькій премного стало єсть.

— А дня хочутъ ції люди наші, — буркнув пан Григорій, в темряву дивлячися зимним зором. — Дня хочутъ, а нощ неповстяглих афектів у собі мають.

— О, приятелю і друже зацний, трудная антилогія у словах тих твоїх і правдивая однак вельми. Афект диспропорції і дискордії добрую славу предків загубити може і отчизні злую гибелль учинити. Тільки афекти сваволі і пихи владою в собі смиривші, вірі своїй послушна, звитяжить Нація Козацька.

Мовчки їхали козаки лісними стежинами.

Тільки галуззя валяви лісної під копитами коней тріщало, і вогники люльок тліли серед сутені бору.. Тихо було.

Однак у лісі безгомонному зустрічали козаки сліди багать. То здобичники, характерники, безпечальні мамаї сліди свого випочинку значили.

Сосни зникали, на їх місце з'являлися вільхи, верби.

Над вечір станули подорожні вже в лугах над Псьолом. Важкі копиці і стоги сіна чорніли на тлі золотого, західного крайнеба.

Здалека димом повіяло, близьке село значути. Та подорожні, давши коням сіна, на спочинок полягали.

Опівночі обудив пана Гавриша далекий гомін у полі. Він вийшов з-під намету; заграва стояла над лугами і приморгувала. Далеко бубоніли дзвони.

Гавриш подивився гострими, чорними очами з-під густих брів, уважно випучив уста і кинув в ніч запорозьке гасло: — Пу-гу!

І прислухався.

З-за кожного куща мигнула тінь і, здавалося, хор голосів відповів таким самим пугачівським гаслом: — Ко-зак з Лу-гу!

46.

Віхавши в Лохвицю, подорожні якби в шарварок устриягли. Вози, запряжені повільними, широкоплечими волами, везли пшеницю, рибу, сіль, гарбузи, отірки, кавуни, мед і всяку городину. Ступали коло них рослі і мовчазні селяни, попакуючи люльки, а на возах сиділи в керсетках, гризетових очіпках рішучі молодиці або лукаві дівчата, заквітчані в квіти і стяжки. Кувікали свині, блеяли отари овець, перегукувалися люди.

Хоч сонце пражило, то з-над Сули холодком віяло.

Що ближче до ярмарку, то увязливіше й соковитіше було болото. А в тому болоті усе тісніш було посуватись, — їхали люди на конях, волах, на коровах,

навіть колихалося на високих колесах шатро циганське, тряслися жидівські тонкі „бідки”, ворушилися в лантухах кнури, мекали кози. Всі намагалися вислизнути з вузьких затінених вулиць Лохвиці.

Радість була на всіх лицах. Незвично ще було ім так разом збиратися. Ще недавно комісари польські не дозволяли більш як трьом селянам, чи козакам разом сходитися.

Тепер, кепкуючи, згадували ці тверді люди чужинців, що кілька десят літ панували в них. З лісу уставлених у небо голобель виринули троїсті музики, тнучи пронизливо раз горлиці, раз козака. За ними несли опудало вбране в зелений кунтуш із соболями. За опудалом ішла юрба, кричучи й вигадуючи.

— Ану, понюхай тепер свою кришталеву пляшечку, — кричали одні.

— Ану скажи: я — пан, я — право. Ану вимахни кием? — сміялися старці.

— А де ж твої обценьки до волосся? — сміялись другі.

— Чи ж не жаль тобі за Варшавою? — кричала якась молодиця, а на кожен такий вигук жорстокий і гучний сміх здіймався над ярмарком.

Поміж картярами, що грали в мельника і дурника, поміж ятками перекупок, серед краму й посуди сиділи лірники, співаючи побожні псальми, і кобзарі, славлячи козацьку мужність і непереможного гетьмана мудрість.

Де глянути було, там лежали або гори чобіт, вимазаних дъогтем, або гори вялої риби, сала й ковбаси, або майоріли на тичинах плахти, запаски, свитки, або блищали снопи близкучих кіс і сокир. Гамір був, наче в улию.

Подорожні, виїхавши на чотирьохкутний ринок Лохвицький, обзиратися почали. Коні їх ступою йшли.

Саме тоді військові люди, що круг церкви обахата стали, льонти запалили і з мушкетів ударили. Посу-

нули з церкви червоні, жовті, сині очіпки й хустки, за ними білі і чорні свитки та кожухи, потім вийшли блакитні кереї хористів, а там дяк і панотець у ризах. Високий, ставний, безбородий і чорновусий благословив він довкола та кропив свяченою водою гори соковитих груш, глечики з медом і молоком, нагідки, любисток, жовтяки й мяту.

Бо то Спаса було.

Мужчини хрестились побожно, але карку не гнули, широкогруді, поважні, опалені в сонцю.

Троє бурсаків стало перед корчмою і, малих „псалтирників” юрбу зібрали, показували „Милості Божії, которая Україну од Ляхів свободила”. Найстарший із бурсаків, густобровий, як гречин, саме дав знак, щоб хор „пісню агарян сиріч ляхів утікаючих” заспівав.

Послухавши дитячого хору, що виводив пісню, розсердився найстарший.

— Ей, доміне Кулябко, — запиталися школярі в один голос, — чи затонко було?

— А затонко, — сердився домінус Кулябко.

— Тож таки ляхи й співали тонко, з України тікаючи, — сказали на те люди, що довкола співів слухали.

— Тії школярі добре співають.

Проїхавши далі, побачили кумпани й школу лохвицьку. Не була то школа проста, бо на середніх дверях її образ кляси граматиків був намальований, — мудрець із долотом і молотом, що обтісував пень на гарного підпоясаного школяря з книжечкою в руці.

Коли ж уполуднє подорожні простояли вже за містечко Лохвицю, побачили вони, як далеко через поле летів іздець шалений з-під стягу святого Евстафія, бо ловець і хортяр. Тих псів плигalo попереднього багато: і кримські і німецькі і литовські гончі пси. Над головою його летіли вчені соколи й пугачі.

— Гуджа-гов, — кричав він, товстий і лежкий, скачучи на карім коні, не зважаючи на розметані по-

лукіпки збіжжя. За ним скакали слуги на конях і знову бігли пси — худі, гладкі, перісті, чорні, руді і сорокаті.

Гавкіт і брехіт хортів довколо, як курява, стелився.

Побачивши невеликий гурт козацький, поскакав їздець із челяддю й псами назустріч пану Трембецькому.

— Бачу, що ви, мосціпанове, люди не прості і з дороги єсьте. Тож уклінно просити буду, відвідайте хуторець мій, яко ж у поблизу єсть, — шапкою гонір їм чинячи, просив пан мисливий, дишучи важко.

А бачучи вагання подорожніх, додав трохи з гнівом: — А хіба деспекту мені, панове милостиві, не вчините? Гдих єсть коло мене трохи людей...

І знехотя ніби зиркнув на свою челядь, а ті під боки взялися і держална шабель пестити почали.

На таке гречне слово кумпани згодилися, — голдно їм було з дороги, та й не до сварки.

47.

Гостювали тоді у пана Ладики, що Трембецького запросив, переїзджі не з одного дня. Їли і пили не перший день, а тому гамір був і веселість. По чарці вихиливши, і наші подорожні розвеселилися.

Поруч господаря сидів пан Латка і орацію виводив. Не всі його слухали, а багато під чаркою, самі один одному виголошували многоцінній істини. Де глянути, там лисніли голови червоні, спіtnілі, що масними очима тяжко обертали то в бік смаглих тулеників з цибулею і гори локшини з шинкою, то в бік паштетів зайчих у кахлях із фігурками козаків і орлів. Їжі було багато.

Бігос гультайський з язика і огірків аж кипів-парував на столах. Коло гетьманських і київських борщів з потрухами розложилася велика миска з холодником, де пливав лід, а коло неї друга, де біліла добра на похмілля таратута з хріном. Білуха виглядала з пе-

трушки, рожевих лящів обклала дбайлива господиня кислими яблуками.

Та ось і вона ввійшла у гризетовім кораблику, вузькоока і пишна, а за нею челядь несла полумиски з задимленими поросятами.

— Іджте, мосціпанове, пийте, вдоволяйтесь, — говорила Ладичиха, губу спицна копилячи і разом усміхаючися солодко. — Усе, що доброго вариться у Чернігові, Конотопі, ба й у Києві та Чигирині, усе тутечки до смаку спорядилам. Вдоволяйтесь! До кусаки або пінної з ялівцем добрий буде тетерук, в оцті мочений. До кантабасу чи спотикача добра буде смаженина шляхецька з нирковим жиром. Призволяйтесь, панове, от і лизень є мякосенський до хріну, а хто солодкого хоче, то скажу принести солодженики й обарінки кирилівські на меду. Як пух легкі.

— Пийте, приятелі любі, — кричав і Ладика, звішившися трохи і вимахуючи смаженої дрохви ногою, — призволяйтесь, чи запіканки, чи вишнівки старосвітської. Пийте, поки петься. Такі часи тепер, же не хотить нам спокою дати...

— Ой дошкулять, ой дошкулять, — сказав на то один гість, що вуса мав, як дві метелки вниз опущені. — Випаси чинять, витопти чинять, пожари. Аби які бродники, будники чи броварники то до тебе йдуть по фураж для коня, чи по мясо й хліб для себе.

— І по голову панську йде часом такий, панове милостивії, — сказав тонко в чорному оксамитному уборі чоловічик, і зіщулені свої очі ще більш зіщулив.

— Тиснули нас панове поляки, мене самого з Волині витиснули, — сказав один старий жовтий, довговидий і тонковусий, — але хоч добре урожоними зоставляли. А тії — вибліснув на когось неприсутнього очима, — тії, як до їхнього війська сам не підеш і сина не пішлеш, за нішо мають, зневажають.

— Якож подорожній і то з чужин далеких, — Латка. голос звів, — звольте запитанню моєму. Скажіте, хто ж то тії, що то за ніщо вас, рицерський народ, тепер мають, щей зневажають?..

На той запит простодушний замовкли всі кілька-надцять гостей його милости пана Ладика. Аж раптом тяжко вражений сам пан дому пястуком грюкнув, гукнувши:

— Хто тії люди, котрі зухвало не лиш посполитих, але й нас добре урожоних до своеї колісниці за-прягти хочуть? Хто то тії, котрі разом із лейстровими давними гірш од комісарів нами обертають? — питався він, червоний від гніву, задихуючися від злости. — Хто суть тії, котрі нас у підданство взяли і агравації вчиняють, більше пишнячись своїми морськими походами, ченче? Сказати йому, мосціпанове? — гукнув уже на цілу горничу Ладика.

І всі мовчазні, напружені й червоні лиця над їдою і питвом кивнули до цих слів.

Та відповіді Ладика не дав, бо ось недалеко на вулиці ревнули бубни й завили пищалки, загукали люди, спочатку поодинці, а потім і юрби закричали. Хтось відчинив двері, і одно слово з улиці заполонило обіденну, парну мовчанку: „Запорожці”.

— Запорожці, — уже спокійно сказав Ладика, дивлячись крізь двері на вулицю.

— Запорожці, — загомоніли один до одного панове шляхта.

Оскаженіло загавкали пси, тріснули повалені ворота, хтось кінно під саму горницю підіздив, не зсівши звичайненько коло воріт.

Зблід на ту зневагу пан Ладика.

Ще ширше розчинив хтось двері, свіжий, весінній вітер війнув звідти в випари сала, мяса і горілок.

Станув у дверях чоловік невисокий, але так поглянув, що здався високим. В кармазини убраний. Срібна чуприна за вухо була заложена, під бронзовим чолом жевріли невмолимі гострі очі, орлиній ніс мав і затиснуті уста під вусом. Горбився і рухи мав поважні, а однак у всій спокійній постаті сотника запорозького скаженість і гордість укривалась, як червоне багаття під попелом.

Не привітався він з ніким і шапки не заломив.

Дивився знедовга на сулії і пляшки, на повні миски, полумиски й макітри, зирнув недбало на зіпрілих приїзджих гостей, на господаря лю того, що стремів просто, ненависно, і швидкий рух і крок зробив до столу...

Сятнув по обрус.

Гости сажнулися на боки.

Смажене мясо, варена риба, солодкі вина, пахучі горілки, посуда й кошички, все попадало, покотилося, розіллялося, розмазалося, перемішалося, падаючи на землю. Обрус із трунками і їжою стягнула на долівку зухвала рука запорожця.

— Зневага! — крикнув аж білий Ладика.

Сотника оточили раптом півпяні, розлючені гости, кричучи й наступаючи.

Не один із них пробував шаблі в піхвах, а Ладика, як шалений, самопал із стіни зірвавши, до сотника прискочив, пеклом дищучи.

— Чого еси до дому мого ввірвався, зневаги мої множучи? — крикнув.

— Отчизни, матки нашої України то голос, не мій — сказав сотник, неспішно слова вяжучи. — Він вас кличе, мосціпанове, і пана Богдана слово наказує: Абисьте зараз рушали до Чигирина. Аби нас у домах, у ліжках наших неприятелі не придібали. Тоє наказує його милостъ пан Богдан. Тоє отчизни нашої голос.

Шорстко витесував сотник, відступаючи до порога, обернувся і вискочив із світлиці. Джура притьомом підвів йому коня, і не встигли ще панове шабель до піхов вкласти, як затупотіли козацькі коні і зник його милості пана Богдана меркурій.

З ринку Лохвицького тонкий, гострий, неспокійний голос жоломійок обізвався, запорозьких бойових жоломійок.

На той голос один по одному виходили шляхтичі, збучна руку на ефесі шаблі тримаючи, нічого не кажучи, якби вижидаючи.

Але йшли на той голос.

Дивуючись тому всьому, пішли за ними кумпани.

48.

Навісний, помірний висвист жоломійок, удари бубнів перейшли в гострі слова універсалу, що падали з горбка, з порога брами церковної на весь ринок, повний простолюддя, на Лохвицю міщанську і на сторожкі купки козаків на конях.

Троє братчиків запорозьких оточило писаря, що з коня викрикував наказ полковницький:

„...Всім вобец і кождому з товаришів полку нашого Прилуцького відомо чиню вам сим писанієм од старшого і до меншого... Абисте до полку стягали зо всім... Абисте поспішали не тільки реестровій але й нереестровій: аби добрії молодці із добрим оружієм — рад прийму..."

...писан в Осниці... вам все добре жичливий..."

Писар скінчив читати.

Якби сталъ об сталъ забрязчала в яснім небі. Іскри розсипались, розсіялися над морем підстрижених голов і запалили інші крики. Гукали селяни один до одного, питалися про зброю, брали під пахи і виводили несміливих. Комусь погрожували, до когось сміялися. В ті

вигуки вплітався плач жінок і мекання, блеяння, іржання й рев звірят. Хтось прощався, хтось оглянув зброю.

Старшини повагом кричали: — Кінно хто йде, о двуконь приходь! Піхота возів шукай, віз на десять чоловіка. Не чекай довго!

І раптом жоломійки покрили все гострим висвистом прадавньої помірної пісеньки-заклику:

— Пристань, Юрку, до вербунку —
Будеш їсти з маслом курку...

— О, покиненої Дидони української жалю і фраунку великий! — Латка, філософ, смутно говорив, приглядаючись покозаченим, що все тінішими рядами ставали коло церкви, зброю і сакви в руках тримаючи.
— О, заслуги праці георгосів землі цеї, покинені може на завжди! О, скарги лагіднії жизні буколичеської, пастушої, що тепер вмовкли! О, Марсе, велика твоя сила, понеже усі сили роду руського славного до себе покликав еси!

Молода жінка з дитиною із страхом тулилася до Сокольця, дивлючися, як на очах, якби жартом, якби від несхочу росли загони охочих до ремесва воєнного. Селяни владу козацьку узnavши, тепер однак усі козаками хотіли стати, а може й по запорозький шлик сягнути. Парубки і старші тих самих сіл перегукувалися і ставали разом.

Один з товаришів військових, що прислав їх полковник Прилуцький, піdnіс руку, овернувся, крикнув і рушив ступою; за ним вузькою річкою виливалися з ринку кінні охочекомонні. За кінними під проводом іншого вирушили упертою масою піші.

Вони співали, йдучи, похідних пісень.

Пісні одних відгукувалися на пісні других, пірнали в мовчазні сади й хати, зєднувалися в припадкові хори, одна мелодія накидалась з упором на другу, важка й безтурботна, як колисанка й погроза.

Збоку, танцюючи на коні, їхали по одному, по двох запорожці й реестрові козаки, приглядаючися допитливо новій лохвицькій затяжній корогві: чи добра до війни буде?

Пан Григорій покинув коваля тоді, коли вже лохвицькі покозачені полишили містечко, і чорний вуж піхоти ледве миготів за прилісками. Позаду відрізнив Трембецький кількох верхівців, що їх коні ступали нога за ногою.

Пан Григорій дав острогів коневі, щоб їх дігнати, і не помилився, — то були його люди, хоч і не всі. Багато пішло за голосом запорозьких бубнів і жоломійок. Не було Гавриша, не було молодших козаків і ані одного джури.

Жінка Сокольця спала змучена з дитиною на руках на сіdlі, а чоловік її й пан Латка їхали з обох боків, щоб їм вона упасті не впала в дорозі.

Григорій Трембецький їхав із ними деякий час мовчки, якби зломаний, замислений, якби гнівний сам на себе. Останнього діла довершити однак мусів.

Довго мовчав, а там промовив:

— Прощавайте, милії браття, їдьте до хутора та й господаруйте, кумпани любі! Бо я таки свого не попущу, не спочиватиму, гака зроблю в дорозі, а свою кривду помщу на облеснику і здрайці.

— Ах, — сказав пан Латка, — vale, amice, я ж до Києва поспішуся, а там до Чигирина. Aetas magna; aetas magnifica...

Тоді ж пан Григорій, узявшись з собою двох козаків, звернув на перехрестю доріг на шлях бічний, що до монастиря Мгарсько-Лубенського стелився.

З того ж бо монастиря до нього на хутір приїздив не раз князь Шуйський, царя Шуйського син. З того ж бо монастиря думка про скарб Московії зродилася.

З того ж бо монастиря аж до міста Гданська два роки тому попростував обоз пана Трембецького.

Веселими гаями, понад срібними ріками Лівобережжя, вузькими протоптами гнав пан Григорій коня свого, аж ледве за ним його козаки встигали.

Що ближче був до Лубень, то понуріший ставав.

Коли ж Лубні вже близько були, і забіліли мури монастиря Мгарського св. Спаса Лубенського, змінився вельми купець.

Цілий киплячи, сіючи прокляттями, скакав на коні його милості пан Трембецький, за останні тяжкі роки, за обманство, пониження і дикість заплату віз із собою.

І ось висока, якби в шоломі, брамова вежа вивицилась перед ним. Пан Григорій держалном шаблі застував у ворота.

Ні одної голови не видко було з-над зубців муру. Здавалося, що там хтось потихеньку великі камінні кулі для напасника приготував і лиш чекає, щоб йому на голову згори пустити.

— Відчиняйте, отці! — крикнув Трембецький, нетерпеливий і гнівний.

Мури були мовчазні, і не знати, чи глядів хто на нього крізь вузесенькі, темні віконця? Може боячися, як недавно, нападу чужинецької шляхти, або якогось іншого урвителя чести духовної грецької, чи просто озброєної купи, збиралися за мурами братчики при збройі й на конях відсіч давати?

— Відчиняйте, отці, відчиняйте, ченці! — кричали й козаки Трембецького з ним всу голос.

Тоді ченці, мабуть таки уздрівши, що то свій, порішили впустити шляхтича. Заскреготів ключ у воротях, хряснули засуви, поволі, знехотя й обережно почала відхилятися тяжка дубова фіртка.

Уже в ясній щілині людські зариси забовваніли, коли це крізь фіртку вискочило якесь невелике звіря, сахнулось поміж ноги Трембецькому, сполошило коні

козацькі, що навзаводи стали, крутнулося і втікло в поле.

Мало козаки не перехристились, як перед нечистою силою, але схаменулись, що то ж із святого монастиря тєє диво вибігло, і стояли спокійно.

А тоді й фіртка відчинилася широко і на порозі її у великім смутку став старий ключар, Сава, бідкаючися вельми.

Не відповів навіть на „Слава Ісусу” козацьке.

Великий і оглядний, руки заламував, сиву бороду рвав, і себе по боках клепав:

— Лисько мій утік, Микитея мій, — мало не кричав він. — Освоював я всяку птаху і всяку звірину, і дики гуси, і хохітви, і сарни, й медведики, а такого ж любого, як мій Лисько, не було. Мій лисе, лисе мій, утік еси від мене старого... Сам я застався в цьому подвірю...

— Чекай, — струсонув його за плече пан Григорій, — де ж ігумен, отець Калістрат?

— Оного немає, пане милостивий.

— А діякон Іван?

— Немає оного.

— А діякон Протас?

— Нема.

— А пономар Гедіон? А Іларій? А Мельхиседек? А Никифор? А чесно урожоні, що тут були? А вся братія монастирська?

— Ось моя братія монастирська, — вказав ключник Сава на заляте сонцем монастирське подвір'я. Там у райській погідності і незлобивості ходили рядком гуси й качки, перебігали пси, бобри й видри, ступали велично чаплі й стрепети, скакали білизі й хомяки. Усіх їх диких рука доброго ченця освоїла і до спільногого життя прихилила.

— Отака моя братія тепер, — сказав ще раз отець Сава і зідхнув. — Небагато нас старих лишилося тут. Одні молодші втікли до козаків, другі до пана гетьмана,

до палацу в Чигирин, треті, старші, до Києва по шанобу, а є такі, що й до Москви на лакімство, на гроші. Мало нас тут зосталось.

— А князь, князь московський, де? — запитувався Трембецький.

Сава все ще в фіртці стояв.

На той запит глянув на шляхтича, кивнув і на поле рукою махнув.

— Як той лис чорнобурий, утік во свояси твій князь, — сказав з жалем, дивлячися, як по полю, поміж горбами миготів лисячий нагороїжений хвіст. — До Києва втік князь московський, щоб ближче сильної руки його милости пана гетьмана запорозького бути. А може й до Чигирина?

Григорій Трембецький теж очі пустив на попас за червоним хвостом лисячим. Ось лисяча блискуча шерсть блиснула серед тяжких снопів збіжжя, ось лис сахнувся від придорожньої в кущах захованої пасіки, ось скочив убік від білого млина на блакитній Сулі, ось зикзаками побіг і зникав, западався в ярах, байраках, норах, ямах прибережних...

В монастирі ударили дзвони: тонші, середні, аж і найважчий дзвін озвався поважно, роздумливо.

То старі ченці дзвонили до Служби Божої, до затурені.

Під білими мурами монастиря на неспокійному чорному огорі сидів, повний роздуму, Трембецький, а ранішній вітерець розвивав вильоти його зеленого похідного жупана.

Чув купець у собі жаль, якби після буества хмільного.

Але не на довго.

Сонце все вище ставало на небі, било промінням далеко, било в українську землю глибоко, солодко й пекуче.

Трембецький бачив тепер далеко. Якби бачив велику фортецю чигиринську. Трембецький нічого не промовив, він обернув коня, він рушив ступою, він, здавалося, не поспішав.

Та коліна його все міцніше стискали боки огиря, острогами лоскотав його боки, а кінь біг усе швидше.

50.

Іхав пан Григорій тижнів зо два, коли дігнав його філософ Латка коло міста славного Корсуня. Дігнав по слідах, випитуючись. Був у Києві, а тепер перед Трембецьким борзо оповідь точив. Він Києву, і Хмелеві, і Краю Козацькому надивуватися не міг.

— *Libertas, fraternitas*, пане-братье, — кричав, на конику трясучись. — Воїстину святий Михаїл, що на дзигарах ратушових у Києві години списом видзвонював, воїстину тепер смока чужоземного з кожною годиною в смоче серце бе. Моя часть — не напасть, але

Той румор немалий буде в вічній хвалі,

Возгласить і мій звук о його славі!

Запорожці на Межигірю стоять, лейстрові на Київці. Скрізь кармазини і фіолети *in disciplina militari*, скрізь вольної нації козацької *potentio et laetitia!* Недармо прогностик астрологи спостерегли: два затміння на сонці, а два на місяці. Віщус оноє нехібне віри римської здолання, і вавилону лядського, річи сполитої, загибель. Ба, колись упереджав їх небіжчик його милость пан Конашевич: „*patientia saepe laesa fit tandem furor*”*). Тепер Варшава, в собі звонтишивши, на акорд гетьманові Богом даному здається. Під Зборовим, повідають, królъ сам ляхам мовив: „Ви, нинішній злий народе, злуу гибелъ отчизні учинили”! Повідають ще: Ярема князь, виродок релігії грецької, у самій Варшаві нахвалявся, *verbum nobile* давав, що як на

*) Часте випробування терпцю зроджує лютъ.

його руч не зроблять, то „гірше від Хмельницького їх сплюндрує”. Ба, самі ж віроломці, пакти з нами нарушили й іскасували, нехай тепер слози ллють!

— Чекай, філософе, — зупинив його швидку мову купець, — повідж, що бачив еси в Києві?

— Премногії, прекунштовнії, ще й прекоштовнії книги, — зідхнув Латка-Старунич і почав у своїй торбі за чимсь шукати, — єдину купив я собі, ось вона: „Лікарство на оспалій умисл чоловічеський”. In prospectu вольності не буду спати, чувати хочу!..

— Про гандель і купецтво чесно уроженоє пи-таюсь?

— Тарас Залізний Гріш, нобіль київський, що в нього перебував я, казав: купецтво козацьке тепер інші дороги знає: до волохів і турків. Dux et Praefectus наш нам дорогу до ляхів перетяв. Як давніше Дикі Поля були над Богом, Інгулом та Інгульцем, так тепер ізвідти сторожі козацькі зняв, і від Бару аж по Львів поставив. Там тепер Дике Поле! Підданим подільським збіжжя і живности на ярмарки везти не вільно, ані чужим продавати. „Нехай ляхи, як пси, з голоду здихають” — так полковник Нечай говорить, із тридцятьма тисячами під Баром стоячи.

— А за нього, за нього питав еси, філософе?

Симеон Латка завагався.

— І про нього чув. Казав Тарас Залізний Гріш, що він коло полковника київського перебуває. Казав, що з ним війська авкзиларні на Москву під Бихів ординовано. Його милості пан Богдан посилає...

— Де ж тепер е? — спинив коня Трембецький.

— Князь той Шуйський (інші Анкундіном звуть його) розмислився їхать...

— Де ж він?

— І до його милости пана гетьмана, до Чигирина удався.

— Їдьмо ж, брате, справедливости добувати!

Цілий день їхали. Трембецький мало що й випитувався, знов уже, що треба.

А їduчи, зустрічали вряди-годи села попалені, бо тут ще недавно великі потреби військові були.

Ввечері їхали ступою за возами.

Вози сунулися поважно один за одним, риплячи. Обвисле сіно шурхотіло подорозі.

Пан Григорій з філософом попровадив би швидше своїх людей, та ніяк було вози обминути. Вузько було: ліворуч вищилася стіною глина, праворуч лежали глибокий яр, левади, а ще далі нечутна, задимлена вечірніми імлами Россьрічка.

Філософ Симеон Латка, задерши гострого носа, на мові був із дідом, що лежав високо на сіні, підперши голову долонями.

Дід був глухавий, не все чув, а далі той зовсім перестав філософа слухати, своє снуючи:

— А нехай собі буються гетьмані і полковники, і тії, що шаблі носять. А нехай. Яб їх вивів далеко, у широкий степ: виберіть собі найстарших та й битьтесь. Бийтесь, небожата! Хай буються...

Кумкали жаби, і кажани миготіли в вечірній сутені. Коні ступали нога за ногою негучно, бо по пилюзі.

— ...аж повиздихають. А ми будем коло земельки святої поратись. Один одного не кривдитиме, не зачіпатиме. Місця е, о, бери хто хоч!

— Не жаліємо, у нас кожному хватить. А ми...

Здавалося пану Григорію, що хрипкий голос діда пригасає все більше. Засипляв пан Григорій на коні.

— А хто ж вам право буде утвержати, як меча не буде? — шарпнувся в стременах Латка до діда, і крик той пана Григорія обудив.

— Як кажете? — запитався дід хитро.

— Право, суд хто вам настановить? — кричав Симеон Латка.

— А ми так, по-приятельськи — самі собі будем. Щоб не було метушні, гармідеру, самі потихеньку обберем. І скажемо: служи, чоловіче, громаді — громада великий чоловік. Але без війська, без воен.

— Так не вмітимуть жити. А якби хто гріх створив?

Дід довго думав. Поглядав на біле полотно імли під ногами, прислухався до скрипу коліс. Потім ліг на бік, дивився, як небо визоріло, миготіло. Потім сів на возі. Лиця його не було видно.

— Боже, батьку, — сказав потиху, але виразно і руки вгору піdnіc, — прийми гріхи наші в жарти!

Пан Григорій уже не чув цих слів. Він спав. Приснився йому сон.

Снилося йому, що він сам не їхав, а якраз на нього гори насувалися із глухим гуркотом. Потім інший був сон неспокійний: зправа, зліва, з усіх боків сходилося до нього сильне військо, самі велети. Чув брязкання їх панцирів над головою і сам, такий малий, чув коло свого лица шарудіння їхніх стремен.

Чорний огир купця заіржав.

Пан Григорій розплющив очі, — військо йшло, але не велети. За останнім возом сіна не лиш він із філософом і кількома слугами їхав, — їхали комонники із списами, луками, шаблями, розмовляли півголосом, курили короткі люлечки. Часом чиєсь обвітрене, добродушне лице виринало у спалаху губки і знов затидалося.

Нетерпеливість була в тих лицах, а одночасно лагідність селянська.

Вони нічого не казали подорожнім, але все більше їх збиралося. Кінь при коні вони все тіsnіш напирали вперед. Чути було, як іззаду здіймалися лайки тих, що з'юрмилися на дорозі.

Тимчасом гарби з сіном усе тяжче йшли, бо під гору було.

— Агов, чого стаєте, хлопці, — крикнув пронизливий голос із темряви.

Похапцем навипередки сусіди пана Григорія закричали, пояснюючи, що їх стримує:

— Не пускає, батьку, сіно не пускає. І коники, як воли, йдуть.

На то відповіді не було. Хтось протискається.

— Де ж тее сіно не... пускає? — уже близько обізвався насмішкувато той самий голос. Прибулий огню викресав і глянув. Та й на нього можна було зиркнути, — лице худе, гостроносе, з усмішкою старого воїни під посивілим вусом. Цей запорожець вів свій затяжний загін без крику, але, видно, й без пільги. Де він глянув, там очі звербованіх уже й питалися: що робити накажеш?

Батько закурив люльку.

— Перевертай вози!

На той наказ ніхто не рушився. Сільські душі оставпіли, второпати не могли, як то людську, християнську працю: сіно, вози нищити?

— Перевертай вози в кручу, ік..., — осатанів раптом запорожець, — за колеса підважуй, пхай, стягай у річовище! Чиста дорога щоб була!

І сам перший з коня зіскочив.

Пообрубували шлії і посторонки коням. До першого возу взялися, гухнули, покректали. В темноті сильвета воза стала навзаводи, захиталася і шубовистнула, гупнула, покотилася, шелещучи і тріщучи деревяним скелетом. Десь у млі над Россю віз розсипався з ніби людським стогоном.

Пан Латка ахнув.

Та звербовані вже спішили до других возів. Вони кричали, лаялися, сперечалися, як брались до роботи. А потім віз із сіном падав у темряву і стугоніло урвище.

То вже не селяни селян зачіпали, то молоді козаки перший наказ військовий приймали:

— Дорога чиста мусить бути.

І стала чиста.

Повільна ступа коней знов перейшла в чвал.

Течія корогви затяжної попхнула й подорожніх у швидшу путь. Коли кінь пана Григорія порівнявся, хроплючи, з конем отамана козацького, запитався купець:

— Куди ж зволите поспішати? Чи може єсть потреба яка військова впоблизу?

Сіріло вже тоді, і видно було, як худе лице запорожця оживилося.

Ізкоротка відбовкнув:

— Чи ж не бачиш, що корогву затяжну веду? Із самого Домонтова. А час нам іще три дні. А як ні...

Тут смішком труснув і на горло своє показав, ніби підтінаючи долонею:

.... то Хмель так зо мною зробить у Чигирині.
Туди поспішаю...

І показав рукою вперед.

— Чигирин — сказав стиха купець.

Як стугоніння заліза здалека загуділо те слово:
Чигирин.

51.

Перед Ведмедівкою правим берегом Тясмина ліси поросли, лівим рівнина безлісна, шляхами покраяна, посічена.

Ліси ті тягнулись іздалека, чи не з-під Таращі, Звенигороду. Ген, ген, аж на границі їх понад степом південним, на високій горі поставив його милостъ пан Богдан свою фортецю-столицю. Щоб звисока далеко оглядати і південь і північ.

Трембецький із філософом і кількома козаками їхали лісом, — безпечніше. Малому гуртові чистим полем їхати часто непереливки може бути.

В Ведмедівці, сільці малому, коням паші дістали, підкували в кузні. Два дні тому їхав до Чигирина москаль Арсен Суханов у невеликім числі людей із посольством.

— Важке важке діло перед собою маємо! — кричав Суханов і своїх людей гнав.

В Ведмедівському пятибанному манастирі повно було. Ішли черниці з манастирів панянських і манастирів стариць, ішли Печерські, Київські, Глухівські. Ішли члени й духовенство з усього краю козацького. До Чигирина йшли, де на той час Богом даний перебував, і великі патріархи грецькі.

— Пес би, приятелю любий, в тісноті такій заночувати не зміг! — пан Латка бідкався.

Тож і отaborилася громадка в лісі на прогайльовині. Козаки кулішу зварили, повечеряли й полягали спати, кожухами від свіжості південного ноемврія укрившись.

Поснули всі. Блакитно було довкола, непорушно й чудно, бо то місяць світив.

Один пан Латка не спав. Зідхав, думав, на жеврії багаття дивився. Раптом голову підвів, глянув і здивувався: на другому кінці прогайльовини нишком, хилючись, люди йшли.

Цікавість філософа на ноги звела. Рясу спішливо підперізуючи, навшпиньки ступав він по зрошеній густою росою траві.

— Не військові то люди, — шепотів до себе. Спиня вся вряди-годи і, задерши голову, нюшив, як пес лівний, мисливий.

Білі, в місяшнім свіtlі згорблені постаті були вже останні, — зникли в паці хац.

— Ба, ба! — сказав Латка сердитий і на голос, — ба, ба! що то вони тут роблять? Чи не каверзи яковії добрим людям українським?

— Ба, ба! — сказав раптом бас над його вухом, — каверзний ченче, а що ти тут робиш?

Тут аж присів пан Латка. Не завважив у погоні, що з сусідніх кущів за ним слідкували інші. І от тепер оточили його з торбами, лірами і іншим жербацьким причандаллям.

— От, — сказав Латка тоненько, — от скільки вас тут старців, добродіїв зійшлося!

Тут високий старець у каптурі вийняв із торби дзвінск жебрацький і задзвонив пронизливо над самим вухом сторопілого Латки.

— Чи не маєш, ти, ченче побожний, — заревів знову басом, — трохи акваюти, бо без неї не один бідний старець у дугу зігнувся? Га, га, — засміявся і сіпнув, відходячи, бідного філософа за бороду. Тільки тонкий чорний вус і несамовиті очі блиснули з-під каптура до пана Латки.

— Може хоч куфу горівки, даси нам, ченче! —

І не встиг пан Латка обернутися, а хтось другий смикнув його добре за рясу.

— Хоч півкуфи на похмілля! — смикнуло філософа з другого боку і задзвонило йому над вухом.

— Хоч кватирку, ченче!

— Хоч тілечки...

— Хоч стілечки...

Нещасливого ченця смикали, давали стусанів, обертаючи на всі боки. Голова його заболіла від того дзвонення і галасу. — „Ах, ах!” — казав на тоє, а потім, настрашений, кинувся бігти від них філософ, тримаючись за надвережену частину тіла свого.

— Люди добрі, — крикнув утікаючи, — будьте з вирозумінням до вбогого і цікавого ченця, не опримуйте мене, прошу!

Скочив собачим плигом і склався.

Тепер уже не зناє сам, де був і чи далеко? Сидів

у ліщині, цілий дрижучи, у дивньому переляку. Нічні ті старці старцями не були — то одно знов.

Посидівши, ступив кілька кроків і побачив, що він на одній із широких призьб берегів надтясминських перебуває.

Тож посунувся учений Симеон до середини лісу, де свій обоз гадав знайти. Раптом очі розплющивши широко, бо глухий гамір надлинув до нього.

Розхилив галуззя і жахнувся.

Прогайльовина, що як підкова охоплювала ліщиння, була повна старців. Вони юрмились у місячному свіtlі, розмовляючи знеголосна. Так дивно виглядали і страшно, що пан Латка над своєю душою молитувати почав.

Тимчасом старці загомоніли голосніше, розсунулися і стали півкругом. Насупроти них вийшло чотирох, немовби — старшина. А з тих чотирох один високий вийшов, уклонився старшині, пірначик з-за пояса вийняв і каптур зірвав із голови, а тоді пан Латка його тонкий вус козацький й несамовиті чорні очі пізнав. Пихою й завзяттям горіли ті очі, а як на мову став, пізнати було, що то запорожець.

— Батьки мої! — сказав до старшини, — і ви, пани-браття, та й ви добре молодці, — сказав до кругу козаків і джур, — не першина нам славу здобувати, а поще більшу оце вирушаємо. Знайте: Річ Посполита Запорозька з усією Україною від Риму більша буде, а полковожд наш, пан Богдан Цезаря перевищить. Чого тут зібралися, всі відаєте добре, а тепер служайте, що казати буду.

Кивнув пірначем, і до нього чотирох джур з торбами й паперами доскочило. Тут придивився пан Латка і зуздрів, що то не жебраки півкруга стали — то люд був твердий, рицерський і здобичний.

— Батько наш, — річ провадив далі високий запорожець, — його милості пан Богдан битви і потреби

воєнні відтягає, аби ми встигли Корони Польської людей вільними зробити. На короля їхнього йдемо, між панами їх розбрат чинимо, а посполитим волю несемо. На панів, котрий нашим не хоче бути, арматно наїжджайте! З посполитими вирозумілі будьте, а не докучайте, ексторзій на селах не чиніте! Уважайте, на руди, на ломи, на гуральні, — там люд неспокійний! Та й ви самі пильнуйтесь, пани-браття і добре молодці: поневаж Нація Кзоацька наша в гніві міри не знає, а в бійці кінця! Мислею частіш промишляйте, як треба птицею перелетіть, як треба, то й зайцем перебіжіть! За ксьондза, за пана, за посполитого, ба в оказії то й за камратку перебирайтесь, а будьте там, де наказ велить.

— Наші вам скрізь помочі дадуть. Під Замостям, знайте, сам у пущі наших людей рейтмент і фортифікація. Множество нас пан Богдан уже на Польщу вислав, і наших рицерських і самих ляхів з нами побратимство тримаючих. Бояться нас їхmostivі пани: князі Любомирські і Лянцкоронські і Зебжидовські. Од гір Карпатських до Балтії — скрізь наші промишляють. В Великій Польщі в Льонді наші стоять, і Підгале — наше, і Мислениці, і Новий Торг, і Лянцкорунь. В Варшаві полковник Стасенко з підпалячами третину домів спалив. Белз цілий два рази спалено, Цішанів — раз. За нами посполиті йдуть, — Гжибовські під Калішем дві тисячі свого війська стягнув. Не баріться і часу не гайнуйте, а гасло вам нехай буде „Libertas”!

— „Libertas”! — повторив у кущах пан Латка-Старушич пересохлими устами, і мурашки побігли в нього по плечах, як почув він неголосне, а страшне, якби сонне гуркотіння соток голосів мужеських: — „Libertas”!

— А тепер слухайте універсалу його милости, найяснішого пана гетьмана, — сказав запорозький старшина і, поцілувавши з шанобою звиток пергаменту, розвинув і вдарив читати:

— „Ми Богдан Хмельницький, гетьман славного Війська Запорозького, відомо чинимо всім підданим Корони Польської, що за щастям і благословенням, від Господа Бога нам даним, підбивши під міць і владу нашу панства, обіцяємо увільнити вас усіх від тягарів і роботизни. Будете на самих тільки чиншах і в усяких вільностях, так як шляхта була. Тільки абисьте віри нам дотримали, як і руські піддані наші. Панів своїх абисьте покидали, против них повставали і до нас в купах як найбільших збирались. Богдан Хмельницький, Гетьман Війська Запорозького і Князь Руси”...

— Ах, Боже! — Латка, філософ, потиху промовив до себе, — універсале, вольності народам несучий, благословен еси! Од нас, крові нашої походиш, із-під серця взятий! Великий Бог — Руси-України!

І очі філософа слізами вдячности наповнились.

Тимчасом ж wavі джури вольності емісара стали розділяти серед козацтва по пять талярів на дорогу і гетьманські універсалі до поляків.

Запорозький старшина визначав кожному, куди йти мають, а вони капелюхом, чи шапкою поклін давали і розходилися, гомонячи стиха. Ішли спішливо, кроком рисім бігли, поспішали до польських земель.

Філософові серце колотилося в грудях. Він звівся на рівні ноги, як безпамятний. — О вольності солдка! — говорив і руки простягав до місяця, що загасав, і до дня, що йому блідий розсвітився здалеку.

Потім, якби сповнений шалу, кинувся бігти стрімголов із призьби тясминської через ліс, у бік Тясьмину. Біг, вищептуючи, потім виговорюючи, вкінці вигукуючи несамовито:

— *Libertas, libertas, libertas universalis hominum!*)*

Вибіг і впав під лісом коло битого шляху.

А тим шляхом ішли й їхали на південь, до Чиги-

*) Визволення, визволення, загальне визволення людей!

рина люди. З імли надрічної виринали. Ось їхала кухня якогось куреня запорозького: великі мідяні й чавунні казани подзвонювали на возах, кухарі й кухарята військові у волохатих бурках йшли сонні за возами. Цілу ніч гнало їх гостре військове слово. За кухнею ішов кіш чабанський іздалекої паланки. Старші чабани йшли попереду, широкоплечі, із шкуратяними гаманцями через плече, у широких, бляшками цяцькованих поясах.

Встав пан Латка Симеон, худе лице його світилося в ранішньому леготі, зіниці очей іскрилися. З-під серця вийняті слова говорив:

— *Libertas, libertas hominum*, тільки на землі нашій козакоруській ізrosti можеш! Тут тільки вольності людськії в kraю milim, українським жительствувати можуть тихомирно. Тут в отчизні iмої, на всяку річ обильній, не буде ущербку вшеляким язикам, — в достатку, як ягњата в козацькім кошу вічне жилище матимутъ! Воїстину брати Brutusa до землі польської пішли: не до *opressio* кличути, тільки в сонце *libertatis* виносять!

І правицею на сонце ранішнє вказав пан Латка — озирнувся, — придивився і змовк. Бо то не люди йшли перед ним, не до людей говорив він, — то за чабанами тупотіли дрібно довгорунні, чорні вівці, мекаючи то-ненько.

Махнувши рукою, пішов далі пан Латка Симеон. Тепер на все іншими очима дивився. Перейшли йому дорогу високі селяни з недалекого Суботова, несучи віхті, сокири, пили, щоб під нову слободу собі трохи бору випалити, — він подумав: нове королівство ними збудоване буде. Везли людвисарі до столиці на двох возах шестірма кіньми дзвона великого. Подумав філософ про дзвін слави, про орла вольності староримської, що в нації опримованій ізріс.

Ішов так філоосф за возами і думав. А не бачив, що його кількох верхівців наздоганяє.

— Стій, отче-брате, — почув гукання. То пан Григорій гукав. — Не зневаж я, добродію, що ти ходити такий голінний. Не зневаж я, що ти вміеш, коня покинувши, пішки дременути?

Тут лишеень філософ власні поранені від хащів ноги побачив і всі потовчені тіла свого члонки почув.

— Ах, — сказав він, сідла досівши, — послухай мене, приятелю мій і кумпане!

І почав розповідати купцеві. А тимчасом дорога все вище спиналася і на закруті змучені коні пристали трохи.

Глянули всі поперед себе.

Далеко на небозводі по південній стороні гора велика темна височилася. На саму її верхівлю проміння вдарило і освітило замок-фортецю із білого каменю. Мури вежі і дзвіниці її замерехтили, заграли в сонці.

Філософ кинув поводи.

— Вітай, *civitas libertatis!* — скрикнув і руками вимахнув так, як птиця крилами бе до зльоту.

Потім рушили всі. Здавалося Латці, жваві копита кінські вимовляли — кресали на переміну: Чигирин! *Libertas!* Чигирин! *Libertas!* Чигирин, Чигирин, Чигирин!

52.

Коло самих слобід Суботівських коні від Ведмедівки негодовані пристали таки зовсім, та й козаки на кулішу, на тетері та коржах-загребах охляли.

На полуценок заїхали до придорожнього шинку під Суботовом. Коло самого присадкуватого будинку — повно було; вози стояли, увихалися з пугами погоничі, розпряжені коні їли овес, невелика буда коло шинку то був театр-вертеп із розмальованими ляльками козаків, турків і поляків. На кількох жебраків під шин-

ком пан Латка споглянув уважливо, але ні! Не були то перебрані братчики ордену запорозького. Їхні покалічені в війнах із турками й поляками руки й ноги, їх страшні лица, опалені вибухами пороху, вказували, що то були ті нещасливі, що їм місця забракло в членних козацьких шпиталах, на чолі із лайстарішим найбільшим у Трахтемирові.

Був то шинок великий і разом двір корчемний, знаний під назвою „Лепської Феськи”.

Коли кумпани двері до горниць відчинили, — пара, як хмара, їм просто в лицє бухнула.

— Гай, гай, — сказав пан Латка задоволено і чхнув, своїм нічним походом перестуджений, — чую десь, кишка в яєшниці смажиться. До неї на конкокцію щоб доброї калганівки додати, то й усе, що є на світі злого, чоловік забуде!

Сам кухмістр у заялозеному фартусі вийшов до приятелів назустріч і, кланяючися, запросив їх до невеликого покоїку для шляхти.

— Вітай, наймиліший меркаторе і друже, — встав тоді назустріч пану Григорію Трембецькому сухий, костистий пан у чорнім, німецькім одязі. Голос мав м'який, лоскотливий і з протягуванням; з чорних рукавів випливали випещені, заспокійливі руки. Все в собі мав гладеньке ніби несміливе, — тільки очі були нетерплячі, зіщулені в крапки. Був то його милость пан Ждан Якименко з Волині, колись купець і шляхтич покозачений.

Тож і сіли всі разом до полуценку.

Вислухав пана Григорія уважно.

— Чого тут шукаєш, вашмость? — запитався Трембецького, коли від кишкі й калганівки сліду не зосталось.

— Знайдеш того, свого Шуйського, вашмость, — бовкнув, — знайдеш, — і голову набік скилив, і заду-

мався. — Тільки чи оного князя Шуйського в жменю
Супліковання твоє, ващмость...

Пан Григорій кулаком об дубовий стіл гримнув,
аж фляги підскочили.

— Кривди своєї шаблею доходитиму, — крикнув, —
а не суплікованням. Однак, — додав тихше — чого ж
із паном Шуйським правуватись не можна?

Жданів було троє, — двоє пішли до монастиря,
а й цей був зимної вдачі, сам до ігумена подібний. Ку-
пецтво покинув, став дипломатом при дворі Хмель-
ницького; був із паном Силуяном Мужиловським, а пі-
зніш у минулому році із паном полковником Вешняком
у посольстві до московського краю, — Москву знов.

— Того, того... — сказав Трембецькому, — а при-
суньтесь, мосьпанове, близче, — і потиху на вухо їм
оповідати почав:

— Ще рік тому у септемврію найясніший пан вель-
ми згнівався був на нечестиву Москву і послів царських
прогнав тими словами: „Скарати б на горло вас треба б
— але я вам ту смерть oddаю, хоч і лучших од вас, ко-
ролівських послів смертію карав. Ми, — гетьман говор-
ив, — не встигли з обозу приїхати, а ви вже од вашого
государя із скаргою. Ви за дубя, за пасіки говорите, —
я ж усі і городи московські, і саму Москву зламаю”.
Грозив його милостъ пан Богдан і найстаршому моска-
леві: „І той, хто в Москві у вас сидить, і той од мене не
одсидиться. Ніхто мені так не докучив, як цар москов-
ський!” Так гетьман рік і з соромом прогнав послів із
Чигирина.

— Бо саме тоді під Батурином, — шепотів Ждан, —
полки громадив, із Військом Запорозьким на Москву
йти мав, як то небіжчик його милостъ пан гетьман Са-
гайдачний учинив. На Путівль рушати малисьмо.
Вельми найясніший пан за тое лютував на них, що
в слушнім часі лукава Москва сукурсу проти поляків

не дала, „Я її зруйную гірш ніж Литву”, — говорив. Грубість Москви монарху нашого відпихає.

— Нех орли козацькі зміям московським очі видъобають! — на те — румяний пан Латка, гикнув і на духу всміхнувся. Потім рік:

— Єсть то край приниження, де духа Божого немаш, і людського духа на лицах не видно. Горе їх уродило, страх виколисав, а зависть душу всушила. Гай, гай, себе потоптали, а іншим слушного росту заздрять. Добре станеться, як московським козам роги притрутуть добре...

І вирікши це, засміявся трохи храпливіш, як завжди, а пан **Ждан** говорив:

— Одначе, хоч ми воюватися з Москвою готові, а ще й по возприятому з татарами аліянсу сукурси многі маємо, — одначе... тут пан **Ждан**, недокінчивши, мимріти почав.

— Говори, вашмость, якесь приятель, — далі! — купець просив нетерпеливий. Лице Трембецького було червоне і страшне, а на тілі чув — оживають і болять його рани з полону московського.

— Не пішов Богом даний, — провадив річ далі дипломат, — і йти не буде. Лише трьох значних старшин послав і гречина-шпига з ними — Москву слідити. Ще прийде на неї час. Ми ж бо тепер Польщі не боїмось, на Литву споглядаємо, а Москву в шори вбирати будем.

— Яким то побитом? — пан Латка і пан Григорій водноголос спитали.

Пан **Ждан** замнявся, помовчав, білою ручкою очі прикрив, — і так іще тихіше річ провадив:

— Князь Шуйський нам буде в тому в пригоді. В фебруарію цього року до Чигирина з Лубень на тоє прибув. На Крим із нашими людьми їздив і що цар кримський йому говорив, — того знати не можна.

— А, послухайте, вашмостеві, — повідають тільки, що з паном нашим порозумівся і між ними угода зайшла і пакти укладено.

Тут пан Ждан замовк. Мовчали напружені й обидва приятелі. Дипломат пучками по столі заграв, схилив голову раз на ліве, раз на праве плече, — а потім сказав проречисто:

— Через нього, князя оного, найясніший пан наш Доном, як своїм рейментом, кермувати буде.

Прислухався до тиші, усміхнувся легко, і ще проречистіш додав:

— Звідти з калмиками оний на Астрахань іти має. Бо наш пан найясніший постановив Шуйського за царя Москви поставити. Тоді й Москву до Руси пришилимо...

— *Faciliter et sine клопоту!* — вирвалося філософів. — Ах, Боже, Боже, щоб тоє сталося швидше!

Тільки пан Григорій зуби заціпив, — мовчав.

А пан Ждан Якименко, *bene natus*, далі тріумфально говорив, мовби карти розкладав:

— Москва того Шуйського до себе лестощами й обіцянкою ласки царської заманює, щоб потім на горло скарати. Шуйський тим лестощам не вірить. Напотім з Москви Унковський з посольством прибував, голови Шуйського жадав. На те найясніший пан наш: — князя Шуйського, *non possumus*, видати не можем! Унковський — москаль уперся: — через свого слугу Льофку трутину князеві підсилав. Однак тоє викрили: Льофку в смоляній бочці спалено, а Шуйського князя знов до монастиря Лубенського для безпеченства вислано.

— До Лубень? — зірвався на ноги Трембецький.

— Дискретно, вашмость, слухай і повстягливо, — рік пан Ждан зимно, — не в Лубнях — тепер він. Певне щось значне діялось буде, бо недавно пан Шуйський потаємно знов до Чигирина прибув і за фортою замковою в гетьманськім палаці захований сидить. Не дарма й Москва послом Суханова нагло до нас вислава, вашмость! Не дарма й Шуйського до Чигирина покликано! Не час тепер твої розмови з ним за скарби надволожан-

ські перед трибунал ставляти і самому на турбації правні йти.

Слова останні лице пана Григорія до непізнання змінили. Помовчав, а тоді відповів:

— Нехай буде й так, вашмость, — сказав уражений. — То козацького панства і гетьманського рейтменту річ, — мовиши. Я ж приват своїх і своєї кривди на Шуйськім, виродку і здрайці, дошукуватись буду.

— Суплікувати даремно будеш, вашмость, — Шуйський найяснішому пану і всьому Війську Запорозькому потрібен есть.

— Нехай буде й так, вашмость, тоді апелювати до стилю козацького буду, шабля нас розсудить, — вогонь блимнув в очах Трембецького.

Пан Ждан голову склонив і руками розвів.

З шинку „Лепської Феськи” вийшли мовчкі, і коней досіли, німуючи.

Дорогою багато людей ішло. Миналися школярі й пиворізи, по-латині один із другого висміваючись. Десь на весілля певне їхали возом скрипники і цимбалісти, виграваючи. Спішили до столиці — муровщики київські із своїм цеховим знаком на високій тичці. Баби-шопотниці з картами в жмені присікувались до подорожніх, щоб поворожити. Пяних, що виходили з корчми, закликали до себе дженджуристі фльорки і камратки.

Сунув люд військовий між тими людьми, як між берегами.

Далеко від коршми від’їхавши, заговорив пан Григорій. Стягнув поводи і руку-правицю в бік білого замку чигиринського простягнув.

— Гай, гай, — з трудним жалем вигукнув. — Коли б мені із самим паном Хмельницьким на речах стати, — він би мене вирозумів!

Небо було сине, аж тверде в своїй осінній сині. Вітер віяв з недалекого Дніпра і ще близчого Тясьмина.

Праворуч темніли соснові бори, — кінчався Чорний Ліс. Ліворуч на горбах-кучугурах в осіннє золото вбрані, поставали явори, вільхи, граби, вязи й осокори.

Пан Латка дрімав, схилившись на коні. Він не бачив за деревами багатого Суботова, що розлігся на кількох горбах, перерізаних глибокими ярами. Понад дорогою стояли козаки в групах, — то був загін до охорони гетьманського гнізда. Понижче дороги, що нею їхали мандрівці, біліли пасіки гетьманські, за пасіками виринав невеличкий, напівдерев'яний палац гетьмана, біліла серед тополь сувора церковця св. Іллі, володаря громів. За церквою рядами стояли гетьманські стайні, кухні, доми для челяді й господарські будинки. За ними хати й доми Суботівян збігали вниз ген аж понад левади надтясминські.

Пан Григорій теж бачив того всього. Їхав тяжко замислений. Був він завзятої, запеклої вдачі. Знести не міг того, що єсть десь така влада, що його волю скасувати може, та ще й у себе, у землі козацькій. Потім усі його думки поплили до того, хто не був приоздоблений блискальцями й гречною та звинною безсилістю, як король, ані криками затоплених у власній крові невинних людей, як цар, а був інший від них і сильніший, бо Богом даний.

— Хто ж то є той пан Богдан, що мені в забагу на дорозі став?

Пан Ждан перестав куняти, глянув на шляхтича заклопотано і — раптом козацький дотеп його серце лоскотнув.

— Відомо, вашмость, — сказав повагом, — відомо, ким є його милостъ пан Богдан, гетьман Війська Запорозького і цілої України козакоруської — пасічником.

— Не кпи, вашмость!

— Не про тії тут пасіки суботівські мовлю, що то в білім полотнянику гетьман наш відвідує. Пасікою його — цілий край наш. Про помноження трудовите

меду й воску дбає пасічник наш. Одних до зимування переносить, других на злаків квітування і працею ревно кермує. Для бджоли ласкавий єсть. От тільки, як гніздо осине заздрить...

— То ю що?..

— ...або чмеля непокірного, не здивуйся, вашмость, — твердо, хоч і не голосно, скінчив Ждан Якименко, — таких слугам своїм розтоптати накаже.

Трембецький усміхом коротким блиснув. Чорні очі його горіли, вуса пестив гнівно: — мене не лякай, — подумав, — не з положливих єсьм!

53.

Пан Латка-Старушич їхав на бахматій кобилці весело. Натуру мав таку, що не міг сумувати і на похмурних людей довго дивитись.

Підтюпцем собі наперед рушив: борідку посмикував, і на всі боки дивився, а ще більше слухав.

Бо свист бичів, крики поганячів, лайки людей із черні, сміх і розмови їздців, тупоти кінських копит і важке гепання возів і ридванів, все єдналося в один невмовкний галас.

Почавши від Суботова, край шляху Чигиринського поставили свої рундуки, ятки, буди, халабуди, а то й просто намети — незчисленні ремісники: кравці повивішували над дверима свій знак, ножиці й наперсток, в куширів висіли нові кожухи, поруч гаптярі продавали гапти до одягу і барвисто гаптовані кульбаки, гребінники бичі роги причепили над порогом, а в гутників виблискували кришталеві кварти, чарки і небезпотребні добрим людям кольорові рострухани. Не бракувало й ситників, що робили сита з кінських хвостів, не мало було дотепних слюсарів і боязких сницарів.

Іншим кутом жили олійники, що забивали клиння таранами, а з-під того клиння текла смаковита олія.

Сластьониці з неї одразу смажили сластьони на сково-
родах. Коло них були різники й рибалки, що між собою
ворогували, як неділя з п'ятницею. Недалеко стояли
й лазні або ж мильниці, — туди йшли козаки охоче,
а ченцям не вільно було — через камратниці. Гурт ду-
дарів з великими дудами, шапки коло ніг поклавши,
вигравав то жалібно, то весело. З ножами й бритвами
за поясом, з мидницею під пахою ходив, вигукуючи,
нищитель борід і рятівник здоровя — цилурник. Пи-
ворізи потішно співали на честь козаків-одважників.
Юрбами тинялися, оглядаючи дива, рудники, смолярі,
соляники і коломийці з глухих лісів і ломів камінних.

Найбільше тут було війська і люду військового.
Правда, були й невійськові, в коротких кунтушах із
телячої шкури, в чорних від дьогтю подорожніх со-
рочках, в ходаках і шараварах їхали десь із-під Мглина
чи Стародуба висланці міщан, оборонців пактів Майде-
бурзьких; немало спішило в ридванах і кінно, до його
милости пана канцлера Виговського, дідичів, що під-
твердження універсалу гетьманського хоч на частину
маєтностей своїх просили. Осмалені будинки везли на
кориткуватих білоруських возиках поташ до гетьман-
ських зброєнь.

Там назустріч будникам їхав кінний віddіл угор-
ців, — пишний, насокничий. Джерготили між собою в ви-
соких футряних шапках набакир, у мундурах, шну-
рами обшитих, з карабелями при боці. Провадив їх
хтось у січовому шлику. Були то новозатяжні до Січі,
що з Угрів прибули.

Збоку залунала пісня, — то йшов на північ віddіл
лестрових у габових, синіх жупанах. До такту сту-
пання звивалася їхня пісня, певне, недавно складена:

— Ой з-за гори, з-за кручин
Горде військо виступає,
Насамперед Морозенко
Сивим коником виграває...

Десь далеко, на іншому шляху, їй відповіла пісня про лицаря Полтави Лисенка Вовгурю, що „коником виляє, себе забавляє”. По той бік Тясмину видко було: летіла сотня козаків з шаблями наголо під полковницьким бунчуком, охоронюючи кількох татар, може послів, а може шафарів татарських, наемників, що їм гетьман заплату в бочівках із дукатами давав.

Ба, далекими й близькими дорогами, по цей і по той бік Тясмину йшли вгорі і вдолині люди. Видко було аж по сині імлі над Дніпром, як од білого замку чигиринського розходилися і сходилися, перехрещувалися і зливалися сорокаті потоки людські. Де-не-де курилося багаття, а часом димарі кабиць, — то кухарі кінчали обід варити. Далеко десь сурмачі в суми сурмували, і довбиші в бубни били, якомусь куреневі відхід проголошуючи. Так ціла долина північна аж до Чигирина роїлася, тримтіла, рухалась у такті неспокійному, швидкому, аж бундючному.

На все те пан Латка-Старушич Симеон, теології магістер, дивився і все те бачив. Так багато людей було довкола, що він себе дуже самотним почув і якби сиротою. То ж перестав дивитися обапліч, тільки в себе заглянув.

Книжнії мислі напосіли його голову: вірші з Вергелія, опікуна духа київського, переплітались із козацькими піснями та монашими молитвами. Подумав пан Латка і про смерть, як то її в „Перлі” страшно описує Кирил Транквіліон. Думав про Бога, про діявола, ще про децицю і — про себе самого.

— Ах, ах, — зітхнув до гриви коня свого, — що ж то життя людська? Аби душа сита і тіло не наго.

— Ой, правда, — коло нього голос обізвався, ще й теж приказку додав: — час за час, а до вечора все ближче!

А то вже давненько їхала та персона коло Латки, —

голова коня при голові коня, і нога вершника при нозі вершника. Не була собі тая постать довговида і худа, тільки голову мала як казан, спину широку а зрист куций. З-під капелюха бакалярського виглядало лице, як колесо, очі сірі, малі, аж невидні, а ніс невеличкий. Сивенька борідка і вуси не густо зародили, — тільки голос мав низький, рипучий і повчаючий.

Подививсь на нього пан Латка і слова не вронив.

Тимчасом бакаляр мандрівний відкашлявся і додав віршом:

— Злое то каліцтво чоловіку в світі

Глухота, котрої недай Боже міти!

— Чого ж глухота, — domine? — шарпнувся Латка, антилогії якової шукаючи. — Якую ж глухоту, domine, на мислі маеш, — чи тілесну, чи може духовну?

— Духовну, domine, — притакнув поспішно банястоголовий бакаляр, — якоже віршописець споминаєтъ:

Іти, оспальче глухий, лежиши якби камінь,

Треба б тоді серцевий побудити пламінь!

І запалом з голови своєї слова, як горіхи до шапки, висипати почав:

— Знай, domine, що вся Україна козакоруська, як і Корона польська, глухі й оспалі на мої слова перевивають...

На тое пан Латка зітхнув: знав, як старший віком, що слава слово пусте есть і легко не приходить.

— На які ж то слова, domine? — спитався.

— Як вопіючий у пустині ходжу, — провадив річ далі бакаляр, — а тимчасом аби где в яких землях, в котрім повіті: голод, мор, смерть...

— Звідки ж путь тобі лягла? У нас достаток ітиша.

— З-під Корони польської панування іду, domine.

— Ах, ах, — сказав філософ, — якже там у них?

Чого серед колтунів мазовецьких наслухався еси, domine?

Бідний бакаляр, що досі при грекоруській каплиці на Лешні в Варшаві спокійно дітей українських учив, а тепер тісноти живота ради звідти втік, маленькими очицями моргав і свою борідку теребив, оповідав, як Литва від Польщі відділяється, як їхній князь Радзивіл унію з монарховою шведським підписує; говорив, як тремтить Варшава, до нової війни приготовляючись спочатку з Україною козакоруською, а пізніше то й із Литвою.

— Кажуть ляхи: буде наша вікторія, — тоді до кінця загине рід і віра руська; вся Україна, кажуть, на жаль серцю людському буде спустошена, а нарід у пень витягній.

— Ax, ax, — сказав Латка, засміявшись утішно, — *Minatur bellum et non fert; sic gens tota Polona facit**).

— Ой ні, domine! — скрикнув бакаляр, — *unanimi voce**)* війну декларувати мають, ea *intentione****) зброяться спішно. Кажуть: ми впадемо, поможе фортуна Україні, тоді під німецького цісаря підемо, а утижку від них зносити не будемо.

— Гай, гай, — сказав філософ, сивою головою колихаючи, — *frusta Pigmaneus in Gigantem pugnat*****). А що що видівесь, domine?

— З Варшави багато шляхти до пана Богдана Хмельницького втікає, — повідають: сонце Польщі зайшло і не встане. Голод перед міщанством і поспільства великий. В Тарнові пси їдять, а кажуть, що й людей зідають, в Теребовлі кору з липини деруть, з половою мішають і хліб печуть...

— Ax, ax, — сказав смутно пан Латка, — смутне то *spectaculum*. А що на то повіш, domine!

*) Грозить війною і не воює; так чинить цілий нарід польський.

**) Одноголосно.

***) З тою думкою.

****) Надаремно Пігмей із Гігантам битиметься.

— Глухим не бути, — скрикнув бакаляр, — у стременах став, а потім перекинув ліву ногу через сідло і, сівши на коні, як на лаві, руками і словами говорити почав: — чоловіче, чуйний будь! Чини так, аби війна була віддалена. Так Бернат каже, так Фрич, так Социн, так і я голосити почав. Кохайте ваших неприятелів, чиніть добре ненависникам вашим...

— Або Польщі, або Україні кінець буде! Сам тоє повідав еси, бакаляре, а тоє із словом твоїм у контроверсії великий єсть, — сказав пан Латка.

— Тож страх війни безбожної всім виголошує, отче чесний. Хоч слухати мене ніхто не...

— Чекай, *domine*, пресолодко говориш, — воїстину усе з війною гине, а в спокою квітне. Однак як же тоді з напасником поступити?

І тут по цім запитанні обернувся пан Латка на сідлі спиною до коня, і жваво до социніянина рукою махнув.

— *Invasor a se ipse occiditur**, — понуро той відповів, — як Єреміаш жидам сказав: піддайтесь Вавилонові — його ж упадку час надійде.

— Медом плине твій язик, чоловіче, — радів пан Латка і все більше до диспути запалювався. Не бачив навіть, куди іде і де перебуває. Тільки щораз більший довколишній галас — диспутантів до голоснішого крику змушував.

— Але, приятелю мій, як на те дозволити, щоб зрадливим пхненням меча виточити кров із серця вольності, матки України? Бож *Natio Cosacorum seu hominum librum* не є народом невільничим!

Тут бакаляр ногами забаламкав, сидячи на сідлі, — так його вразило філософа Латки єретництво.

Кінь його, наляканий, ґальопувати почав, а за ним і кобилка пана Симеона.

*⁾ Напасник із власної руки гине.

— Як же, — кричав бакаляр, — того, *domine*, зрозуміти не можеш, що як війну на тепер зоставиш, — тоді тільки на часи будучі по вік вічний спокій від неї матимеш!

— Ах, ах, ах... — почав Латка-Старунич, та мови солодкопливної не докінчив. Дві схрещені галібарди варти на підзамчу чигиринському зіпхнули одного й другого диспутанта просто на землю. Торби їх порозлітались, а книги розсипались у болоті.

— Ви, такі... сини, — кричали на ченців вартівники, — чи ви думаете, випинаючися так в безстидний спосіб, до замку його милости пана гетьмана вїжати?

Пан Латка встав, кліпаючи очима.

— Гей, філософе, — підіхав пан Григорій із Жданом і козаками, — в Чигирині есьмо!

— Знаю, — сказав Симеон Латка, киваючи, — знаю, і на своїм хребті болящім оний відчуваю.

Галас той великий, що йому диспутувати перешкаджав, був од сотень кузень воєнних. Коло вогнем зяючих горнів — чорні ковалі кували палаші, шаблі, (то й було передмістя — Шабельники), ратища, ножі, кінці до стріл.

Під важкими молотами блискало, сичало, дзвеніло до білости розпалене залізо.

54.

Підзамче чигиринське валом від півночі оточене, то було ціле місто військових. Тут, аж під самий замок Чигиринський, став не тabor, а табори „люду лицарського”. Перші кільканадцять довгих, деревяних будівель з маленькими вікнами під самим дахом вказували, що тут стоять відділи запорожців. Це вони в тих куренях — касарнях (кожний на кількасот людей), вчили там своїх джур послушенства, вогневого майстерства, шабельної сіці і просто звинності та твердости мужеської, так лицарям потрібної.

Пан Ждан, пан Григорій і пан Латка їхали тюпцем вузькою дорогою поміж цими гніздами синів Марса.

Двох січовиків мовчки грато в кості при дорозі, а між ними лежав виграш, пояс слуцький. Трохи далі, коло польової кухні, зівши обід, козаки вставали, кланялися низько один одному й кухареві.

Люд воггнистий: мушкетний мушкети направляв й кулі виливав, бо універсал гетьманський пять кіп кожному наказував мати. Сагайдачник у своїй буді жилавими руками майстрував величезні луки ко-зацькі. Коло нього інший військовий ремісник, стрільник, стріли обточував. Не всі стріли були однакі, — чорні, найлегші, були затроєні. Ними козаки бились тоді, як уже нізвідки рятунку не було. Мовчазні то були скрізь лиця і вперті.

Раптом вигуки й пісні почули кумпани.

То боролися, співали й танцювали джури. Було їх багато в таборі, не по п'ять, як давніше, але й до десять і пятнадцять на одного запорожця їх тепер припадало. Трохи далі сивий запорожець, що певне ще із шведами був під Ригою або Орнетою, учив молодь звичаїв.

Лава молодих козаків на конях ґальопом перед ним перебігала і, раптом вийнявши шаблі, поклін йому давала, шликом землі сягаючи. Старий учив, як треба перед битвою гречно-гідно пана ворога привітати.

— Ах, — сказав пан Латка, — очі його блищали, як дивився на модецькість козацьку:

— Ах, — благослови їх Боже за тую відвагу —

Согрішить Богу, хто дає козакам зневагу.

Бо вони на війнах в потребах кров проливають.

І за благочестиву віру душі покладають.

І пан Латка на стременах звівся, благословляючи запорожців:

— Бог вам побіждать врагів помогає —

І вас от смерти в військах і дома сохраняє!

Сказав так, зиркнув, скривився і плюнув. Двоє козаків виймало їжаків з торби і пускало на поле, на перегони. До тих перегонів джури, холоші спустивши, приготовлялись, а кілька старих кульбачників, що недалеко шили подерті сідла, усміхалися на ті перегони під вусом. Молоді козаки збоку стояли обнявшись, і сміялись голосно.

— О, дивний звичаю Січі Запорозької, — зітхнув філософ на сміх „послушників” і квікання їжаків. — Обаче жив буду, *verbum nobile*, оповім писанням діла твої! Чудні твої чини, видумки гострі, дії хитрі, — хоч у потребі стоїш твердо. Само з себе кпиш, Запорожжя, і світ на понюшку табаки міняеш. Що ім *vita hominum?* Як старий жупан з плеча скине раз, щоб отчизні *gloriostissime* послужити, а раз фортелю козацького ради. А однаке життя їхне, як слугування чернече, спокій духа мають. Ненарушимість присяги і вірність братерська — то нашого Риму *leges* найперші.

— Ба, кошові там мудріші від неодного сенатора римського, — сказав пан Григорій, що в молодості сам на Січі перебував.

— В тій республіці військовій не один граф, чи князенько з Мунтян, Угрів, або й Прус послушенства вчився.

— Січ із паничів, бабіїв, вертипорохів сміється і тільки свої закони узнає, — вказав пан Ждан на невелику будівлю, де при дверях два снопи ків стояли, а напроти вікон — три шибениці. Був то Суд Кошовий, — останній, бо четвертий ступінь судівництва запорозького. — Пяниць, своєвільників і сіромах, що на чуже добро ласі, — витинає старшина без пощади.

Кумпани минали вже останню касарню запорозьку, коли двох старих запорожців у поєдинку з'очили. Довкола дуелянтів молоді козаки стали. Запорожці бились одночасно на трьох зброях: шаблях, кінджалах і списах. Наскакували один на одного, як близкає:

і ще швидше відскакували, хапаючись то за одну, то за другу зброю. Рухи запорожців були скажені і звинні; на почорнілих від сонця гостроносих лицях вираз гордости змінявся то на вираз хитrosti, то примхливої веселости. Раптом щока одного, що пересічена підпливала кровю, залялася рудою ще більше і запорожець, не випускаючи шаблі, став на одно коліно.

Крики, тюкання і свисти з другого боку відвернули їхню увагу.

— То челядь послів його милости царя кримського, — сказав пан Ждан, — що то від нас тепер вельми залежить волею меча гетьманського і берла султанського.

І сміючися, пан Ждан показав на групки татарів сухих і низьких у копулястих кучмах, що насмівалися, оточивши когось.

— Тут є *domicilium* челяді посольської, — пан Ждан у стременах став, щоб ліпше бачити, — тут чвари і задирання часто бувають. Ба, — скрикнув весело, — ось і тії, до котрих афект спеціальний чуеш, вашмость!

Дійсно, під вигуки „кози бородаті” й інші не менш зичливі йшли москвини посла Суханова: в оксамитних ферезях, сонні, тяжкі, довгобороді. За ними їхали їх вози в чвірки коней запряжені. Відпроваджував їх, на чолі невеликого віddілу гетьманської драгонії в зелених каптанах, гетьманський дворянин покоєвий. Іхав підбочившись, чепурний і румяний.

— То Григорій Кобилецький! — скрикнув пан Ждан, — ах, як тепер Москва мало гонорів у найяснішого пана заживає! Не густо щось тої драгонії.

І обернувшись до кумпанів, річ провадив:

— Тії москвини тепер не втнуть у нас багато. В фебруарію пан наш відновив союз свій із його милістю султаном турським, а по попередній конвокації сойму Чигиринського два місяці тому на вірність присягнув, як король Сарматії. Від того часу такий титул

турський має: „ліпший посеред королів, — найвибраниший із монархів релігії Ісусової”. Тож нема чого в нас темній Москів шукати, до союзу закликати, і з нами рівнятися. Їхніх послів з Вахрамеевим його милість султан кіями недавно казав окладати, розгнівавшись, та й геть од себе прогнав.

Уже більше було чужоземців. Самі посли і їх близькі мешкали за високими мурами фортеці, а челядь їх перебувала у дерев'яних і муріваних домах під самими мурами. Блукала завжди пьяна і розхристана челядь посла Донського. Грали в карти білоузубі мультиани з Семигороду. Вигравали на дудах товариші закладників гетьмана, княжат молдавських. Поважно ступали виголені Гданські люди, що приїхали контракти підписувати на буди поташові в панстві кошацькім.

Пан Григорій завважив вояків в уборах венеціянських, шведських, пруських і інших йому незнаних.

— Ах, — сказав пан Латка, — воїстину гетьман наш до Чигирина увесь світ славою принадиз найяснішим іменем своїм!

Замок володаря був як на долоні.

Тепер видко було глибокі, мов провалля рови під мурами, земляний вал і високі мури. На мурах стояли тяжкі кошелі з землею, широкі вгорі, вузькі внизу, а між кошелями в розкотах зляли гирла гармат. Малиновий прапор Запорожжя маяв на найвищій вежі замку. Дипломат показував кумпанам палац монархи з ґраніту і мармуру з двома вежами, довгу, темну будівлю — минзу, де били дукати Богдана Хмельницького, що мали з одного боку меч, а з другого титул монарший. Пан Ждан вказав на арсенал з червоної цегли, муріваний курінь замкової корогви, невелику струнку церкву і доми для челяді й посольств.

Легко зависли над фосами два мости: вузький де-

ревяний міст для менших людей і челяді — від півночі, і другий муріваний, широкий — від південного заходу.

Стогони й крики звернули увагу подорожніх, — за генеральним судом козацьким стреміла понура будівля з ґратами на вікнах. То ж звідти виводили кільканадцятьох і петлі їм на шиї закладали. В стінах тої вязниці одразу вбудовані були шибеници.

— То, — сказав пан Ждан, — люди своєвольні, міщани й поспільство з-під Любеча, що їх сюди полковник чернігівський піймавши прислав. То проводирі. Заграницю йшли сваволю чинити і спокій розривали. А ті другі в кайданах, то купці, що славу нації козацької паплюжать. Для зарібку юдиного людей християнських ловили і татарам продавали. Між ними, повідують, є й добре урожоні.

— Тепер пароль до неба кат їм дає, — сказав пан Григорій.

Кумпани зупинилися, приглядаяючись. Ще недавно крикливи й підступні вязні белькотіли і стогнали, під шибеницями стоючи. Коли когось катівська петля зашморгом стискала — одразу замовкав він, а інші кричали, смерть його бачучи.

На той крик, здавалося, — вдарили чотири гармати в замку на чотири краї світу.

На мурованім мості показалося військо.

Блищучи голими шаблями, з розвиненими на вітрі вильотами і прaporцями на списах, їхало пів корогви козацької на чолі з сотником, за ними їхали драгони німецькі по три в лаві.

За драгонами маяв білий бунчук, за бунчуком великий білий із золотом стяг гетьманський. Між ними їхав самотно, убраний в подорожню кирею, злятий із сідлом і тілом коня, їздець — а на того їздця всіх очі були звернені.

— Найясніший пан! — сказав дипломат, і голову склонив.

Вдруге вдарили гармати, і головна замкова брама широко розсунулась.

Втрете вдарили гармати, і останній козак супроводу монаршого зник за брамою. В замку заторохкотіли бубни.

Очі козаків і чужинців ще відпроваджували гетьмана, коли пан Григорій озирнувся до бунтарських отаманів. Вони всі вже були повіщені. Нерухомі, обважнілі тіла їх злегка гойдались одне коло одного, а мертві очі теж, здавалось, відпроваджували неживим поглядом того, хто їх послав на смерть.

— І щож вашмость, — промовив дипломат до пана Трембецького, — чи на помсті своїй далі настаеш?

Трембецький помовчав. Ще немов би слухав очарований гарматної розмови і тріскотіння бубнів.

— Ще настаю, вашмость.

— Хоч то панству нашему зашкодити може?

— Хочби й так.

— Хоч і голову, вашмость, при тім утеряти можеш?

— Моя то річ, — зимно сказав купець. — А від справедливости для себе не відмовлюсь.

— Поможу тобі, — сказав пан Ждан, — якож старий мій приятель еси. Однак обіцяй, вашмость, в замку шаблі своєї з піхов не виймати.

Трембецький кивнув.

Тоді хтось сіпнув його за кирею.

Аж жахнувся пан Григорій, озирнувшись, так пан Латка змінився на лиці. Блідий, з близкучими очима, дихав важко і за груди хапався.

— Видить Бог, — повторював, як у пропасниці, — видить Бог, пане-братьє любий і приятелю. Був я з тобою у всяких потребах і в голоді і в холоді, але видить Бог, що я на це не піду з тобою. Проти слави Богданової не піду пане-братьє!

— З наших тренів і понижения нестерпимого виріс
Великий Князь, Ucrainae Rex, Богом даний!

— Людину визволити — велика річ, народ — свята!
Не сам він в обороні вольностей старожитних став. Тепер довкола нього військо: козаки *in splendore заліза educati*, стоять!

— Україна козакоруська, як кінь молодий ненависного їздця потратувавши, гадала: і гротиму, і басуватиму на широкім роздоллі! Та Іздець Великий прийшов, — коня оного твердою рукою стримав. Дрижить край наш, як кінь і танцює, і спишна пана Богдана несе. Тож серце мое щастям кипить, пане-братье! Виджу князя слави нашої і чеснот і діл лицарських — і руки проти нього не піднесу. Перебач, пане-братье, за приватами не піду!

— Не піду з тобою, пане-братье!

Тут стали всі троє над долиною чигиринською. Стрімкі сходи, вирубані в камені, майже простовисно спадали вниз до міста.

Місто під фортецею розлялося величезне й дивно барвисте. Ще недавно було тут невелике містечко, — тепер один із важливих торговельних осередків на півдні. Купці турецькі з тканинами, купці грецькі з оливовою й бакалією, венеціянські з пуздерками й філіграфами, угорські з винами й кіньми, перські, болгарські й волоські — всі мали свої окремі вулиці, комори і місця до забави.

Латка став східцями сходити.

— Пане-братье Григорію, — обернувшись, — там на тебе жду, там мене знайдеш, у веремії людській. А тимчасом, *vale!* Памятай тільки про край наймиліший, з которого життя і смерть черпаєш, — отчизну!

Мовчки звернув лице своє Трембецький до пана Ждана, а ти повільним і ласкавим рухом запросив його йти за ним до замку.

В палаці його милости пана гетьмана ніч уже давно залягла, а в залі авдіенційній сойм козацький, по півроку знову в Чигирині скликаний, ще раду радив.

Зала була освітлена грубими свічками при стінах, низьке її склепіння спочивало на двадцяти чотирьох малюхітових колонах. До одної з таких колон, притулівшись, стояв пан Григорій і дивився і слухав і серце в ньому змагалось: то завмидало, то билось живіще. Ніколи отчизна йому такою великою не здавалась.

Там напроти нього в кінці довгої залі на простому троні з тисового дерева сидів монарх Руси „Imperator Rex”, в кругі своїх маршалів і полковників.

Той, що з Москви данину стягав, а Варшаві короля вибирав. Той, що одну руку князю Ракочію подавав, а другу — королеві шведському. Той, кого інший князь революції, лорд-протектор Кромвель, своїм „любим приятелем” називав. Той, нарешті, хто в 1650 році мав армію найбільшу в Європі.

Син тридцятилітньої війни на заході і двохсотлітньої на півдні, знав світ і всі зброй світа. Знав народи, як власних братаничів, і кермував характерами, як власними незліченними коханками.

Говорив по-турецьки, розмовляв по-латині, а наказував по-своєму, по-козако-руськи.

Мав на собі жупан білий оксамитний, запинаний на кілька десять гудзиків, а кожний світився брилянтом; в міцній руці срібну з золотом булаву тримав; делія гроностаєва спочивала на його широких плечах. Відкинув голову назад і дивився згорда: невеликий на зріст, гостроносий з живими, немигаючими бурштина-ми очей. Дуже дотепний і швидкий, дуже ввічливий і шалений, — мав в собі щось із південного монархи. Недарма венеціянець, посол Віміна, гетьманські пещені і сильні руки виціловував, і ним очарований до рідної Венеції вернувся, хоч помочі проти султана й не дістав.

Тепер не один посол приходив із просьбою до монархи України. Бо ж він із волохами шаблею оженився, татарів найняв, султанові присягу склав, як трохи пізніше й Польща у Бучачу.

Польща! Пробував він із тою фантастичноюпанною раду дати: хотів, щоб королівство козацьке, королівство подільське було, як Литва — рівне в союзі з поляками. Однаке тим не о союз — лиш о упокорення монархи Руси сnilося. Тож Дикі Поля казав витолочити між нею і козацькою державою.

Москву гарячністю своєю настрахав, що та союзу з ним боялася і тільки гроші на підкуп ватажків черні посилала. Боялася такого союзника, що шаблею границі викроював, а союзницьке військо, як непослушне, в пень витинає. І от настав міцний рік: усталилася Земля Козакоруська. Вперся Козак пятою в Білу Русь, білий клин між московськими райтарами і польськими жовнірами, лівицею Дон зачепив, правицею — Воложи, грудьми над Руським морем ліг, очима в південні землі заглянув.

‘Тепер, як сам в універсалі рік: — „старанія як найпильней чинимо о успокоеню тих бурливостей, ко тория ся діють народові нашему”.

Тепер на своїх треба було глянути, на тих кілька надцятьох маршалів, що вже не лише військову, а й адміністративну, територіальну владу дістали, на старшину лицарську шестидесятитисячного Ордену Запорозького, на десять тисяч шляхти, утікачів із Прус, Семигороду, Польщі й Литви, врешті, на двістітисячну чернь військову і її провідників.

Тепер серед своїх утверditись — единовладно!

Дивився на кількасот вибраних панят українських. Одні з герба — пани, другі — з шаблі гострої, треті — з волі Божої. Лиця насторожені й байдужі, гнівні й зимні, зухвалі, бунтівлivi й послушні. Як би вітром

обвіював їх своїм швидким поглядом, і під тим поглядом то згасали, то розсвітлювалися лиця.

Слухав, що говорили.

Говорили про пакти з поляками, про своєвільства куп посполитих, про універсали на маєтності, про кривди людям римської віри, і про недостачу зброї, і один одному докоряли з блиском в очах.

Найдалі від гетьмана сиділи прихильники черні. Кричали, але обережно. Дивувалися в душі, що та ще два роки тому чернь — „права рука наша” тепер в обценъках гетьманських міцно сиділа. Споглядали на булаву монаршу, чи знаку не зробить, чи не вкаже на когось із них, на вивід, на голови втрату?

Вбито під Камянцем їхнього голову, понурого шкота, Перебийноса, а Матвій Гладкий не приїхав. Приїхав тільки полковник із броварників, пан Нечай з-під Бару. Тепер сидів грубий, червоний, великий між двома велитами, братами Мурашками, сам як третій брат, а в залі лунали їхні вигуки:

- На Варшаву йти. За п'ять днів там будемо.
- Віроломців укарати. Вони пакти нарушили.
- Вони шляхецтво втеряли, бо разом із посполитими під вози ховаються.

— Присяга католицька тонич, їх папа римський завжди розгрішить.

Сам Нечай сміявся грубим голосом, — він завжди сміявся. Він ніколи не зінав, що завтра скаже. Вчора з Польщею миритись хотів, сьогодні битись. Вчора Хмельницькому полі жупана цілував, сьогодні сам хотів гетьманом бути.

Виблискуючи саєтовими рукавами, вказували Мурашки на противників:

- Ви, латинники.
- Виродки святої церкви грецької.

В той бік навіть голови не обертав пан Адам Хмельницький, латинник, полковник павлоцький, син дав-

нього воєводи київського. Сидів із бундючним усміхом на тонко різьбленім лиці. Коли, підхмелені мовчанкою противників, Мурашки кричали голосніше, — він схрещував руки, на плече клонив голову і прислухувався до них із легкою і призирливою недовірливістю. Часом тільки казав щось на вухо приятелеві Гуляницькому, а той виполовілій, із тонкими устами, обертав у бік Нечая свій довгий насмішкуватий ніс.

Полковник Корсуня, пан Лукіян Мозиря, з нахмуреним чолом і широкими грудьми перебійника сидів обіч Хмелецького, хоч вони й не любилися взаємно. Однак обое мовчазні, згіркнілі mrіяли потиху, щоб савмим корону Руси здобути.

На погляд Хмельницького обое піднесли очі, як потривожені парди. Та зір гетьмана до іншої групи переплив, де панували ввічливі слівця, короткі усмішки, стишені голоси.

Тоді й собі глянув на монарху синіми очима тонкояздрий, чорноголовий, паничикуватий, його милості пан Антін Жданович, полковник київський, покоритель Krakova, посол до Стамбулу, що звідти шати, золото, турські сідла й арабські коні для монархи недавно привіз. Сам говорив мало, а кожне чуже слово хоч найтихше — почув, і кожну думку хоч найлегшу — вгадав. Витримку мав велику: власною головою на вістрю палаша міг би балансувати і не вронив би. Побуджений і неговіркий, здавалося, завжди був як перед поединком. Він міг мати в руці усі нитки змови. Але його не можна було впіймати, довести вину. Нікого за собою не кликав.

Тільки його вірний і зручний чоловік, лисий, рудовусий суддя Креховецький увихався серед змовників. Сказав щось полковникові миргородському Григорієві Лесницькому з котячими очима, шепнув надутому, як сич, Федорові Лободі, усміхнувся до генерального осаула Івана Ковалевського, сонного, оглядного, що одною

рукою себе за пояс підтримував, а другою рукавом піт чола витирає. Сам великий канцлер Виговський, блідий, з тонким чорним вусом, з сивиною на висках, був близько, дивився понад усіх, ніби нікого не бачачи, а все знаючи. Дивився на інсигнії гетьманські, що висіли між тріскотливими свічами в свічниках, і ловив обережні, незадоволені слова:

— Премногії сваволі надолі, а вгорі — єдиновладство нестерпимое.

— За небіжки Польщі інакше було. Bene natus...

— Хоч за універсалами монаршими панів поспільство пускає, але так їх шанують, що самі над ними панують...

— Волять на голову погинути, як панам звикле послушенство віддавати, а знамім є, що добре урожкої — сіль панства!

— Троє королевят вигналисъмо з України, — а четвертий себе за короля ставить...

— Елекція вільна короля Руси, — тихо поговорювали.

— Елекція вільна... — і тихнули під поглядом острих очей монарших.

До партії Ждановича прислухалися панята з канцелярії і суду генерального: пан Василь Верещака, драгоман присяглий, Семен Голуховський, значний писар, і дрібніші: Одинець, Петрашевський.

По тих вигуках вийшов Груша, старий полковник запорозький. Голову мав велику, оголену, очі жваві, сміливі. Великою долонею вуси приплескав, обернувся до монархи — вклонився, обернувся до сойму, — трохи голову схилив. Говорив без латини, хоч знати було, що вчений.

— Його милостъ пан наш, — казав спокійно, — видячі людей українських плач і степаніє, братерським серцем уболівав. Для визволу нашого многі офіри поніс. А ви, панове милії, ще аєр, од трупів вражеських

просмрадшийся, не прийшов до чистого єстества своєго, — свари чинити готові.

— Опамятайтесь! Чи удушені ю горла своєго якби пальцями залізним не чуєте? чи не сидів на грудях наших лик мусянжовий, вражеський, ненависний? Кров ми очі заливаєть, приятелі і панове ласкаві, гді спомяну як враг у супокою на грудях Руси її жизнею щирою ситився.

— Всі ми одної матері діти єсьмо, тоє памятаймо!

Не слухав криків, — подумав, чи вже все сказав, поправив шаблю і до трону гетьманського обернувся:

— Духом своїм владичним, — склонився, — абись нас провадив, яко Dux et Praefectus!

І відійшов до своїх, що по лівій руці монаршій сиділи й стояли.

Звідти зірвався пан Самуель Зорка-Соболь, сивий, згорблений, мигаючи булькатими очима, а чоло мав випукле і розтріпані вуси ясні:

— Absolutum dominium, — підніс руку і гукнув на всю залю, — що правду укривати! Absolutum dominium, — кричав, — absolutum dominium! Влада велика, самоїстна, дідична, од Бога — а всі слугою! І кохацтво і поспільство і ми — шляхта!

— Недочеканя ваше! — вирвалось мимоволі старому Остапію Виговському.

— Благословення Боже на тое! — з лави духовних встав епископ Тукальський, чорними очима бліснувши, і потягнув за собою митрополита київського і галицького. Сильвестр Коссів устав, якби збудився.

— Боронь Боже — України спустошені... — говорив щось, але його не було чути.

За своїм Тукальським кричали білорусини: — Юрій Ярмолович, Михайло Стеткевич — син воєводи менського, Сурин.

— Монархія дідична! — гукав пан Іван Креховець-

кий з Креховець, а за ним шляхтичі червоноруські: Струсь, Тарнавський, Данилович.

Прихильники вільної елекції відповіли гнівними вигуками.

— Dux Exercitus, Dux Cioviae cum supraeta rotestate! — кинув гостро пан Сулима, значний старшина запорозький, скоса на шляхту дивлячися.

— Et titulo монархи Руси! — додав пан Адам Мазепа, отаман куреня білоцерківського.

— Монарха Руси! — звівся з тими словами отець Петроній Ласко, встав Золотаренко, полковник Павел Янович Хмельницький, братанич Богдана, Прокіп Шумейко, полковник ніжинський, за ними звелися Васютинський, Поповські, Радзійовські.

На прихильників вільної елекції це все впало неожданно. На знак маршала Ждановича затихли, поніміли. Головачі черні теж мовчали.

Тоді вибіг старий Зорка поперед самий трон гетьманський. Він говорив, викрикував пронизливо:

— Човни Святославові море заполонять, корогвами козацькими степ устелимо, шаблями границі витичимо для тебе, Сканденбергу наш!

І впавши на коліно, руки до мовчазного гетьмана простягнув, дрижачим від зворушення голосом виговорив:

— Будь нам дідинним монархом!

По цих словах сльоза із старих очей його впала.

Богдан Хмельницький звівся поволі, поглядом, здавалося, всіх нараз обіймаючи. Делія гроностаєва впала з його плечей, високо підніс він вгору булаву, і — са моцвіти заграли на ній, заргали, вибухнули промінням на цілу залю. Полковники відступили на крок від трону, як би від полум'я.

Серце пана Григорія стиснулося, і куди глянув — скрізь бачив поблідлі, насторожені, або віddані лиця.

„ . . . Ознаймуємо вам, милостивії панове, — не для

своїх власних приват і амбіцій, а для пользи всенародньої владу взялисъмо, віру, дільність і побожність продків наших козацьких маючи на мислі. Хоч по антическорах наших, гетьманах, княжатах і королях руських мало що нам зостало, — однак меча маємо, і тим мечем нашим гострим утвердимось!"

І нараз, швидким рухом вийнявши з піхви палаша, вбив його перед собою в кедрові дошки трону. Потім спершися на блискуче й широке лезо глянув на всіх зором страшним, всевидячим і вогненним.

Потім заговорив гостро, виразно й неголосно. Говорив нетерпеливий, як завжди, все собі противника ждучи, і все готовий його вже на початку знищити. Часом кінчав речення звинно, легко, часом якби криком орлім. То знов — жартом, то знов якби муркотом хижацьким, тихим, із підозрою. Потім гнів у ньому вибурхав, зацвітав одразу, — він був упитий, як лев перед випущенням у жертву пазурів. Та й уся мова його була, як неспокійне ходження льва, замкненого в клітці.

Говорив спочатку лагідно:

,Ви ж нам, панове, твердо присягали, аби нам вірно служити і нас, і Військо Запорозьке ні в чім нігди не зрадити. Кожного дня своє військо приоздабляємо і за вас, діти, памятаємо. В братській милості з вами живучи, ми щастям вашим, як своїм тішимися. Где що вам противного зайде, — жалуємо і ми, діти, — то знайте. Різнити вас у серці своїм не буду: чи сини релігії грецької, чи римської — однаково мені милі. Річ неподібна і тяжка когось проти волі до віри своєї притягати і в вільному панству козацькому поневоляти. И ты, — митрополито, — звернувся до митрополита Коссова, — коли не будеш твердо стояти, і раду нашу перемінити, і на щось нове призволяти над нашу волю, — то конечно будеш у Дніпрі!

— Над спустошенiem України отцевським серцем уболіваємо. Пильное маємо піклування, аби приборкати

й утихомирити посполитого роду людей. Тії ж своєвільники...

Богдан Хмельницький зупинився в мові, і глянув просто в бік партії Гладкого й Нечая:

— ... нех стережутесь. Кому голови не треба, — а нехай спокій ламає. Шабля гостра пана Богдана досягне такого неомильно.

— Вольні єсьте спокій ламати! Волен єси і ти, батьку черні! — блиснув очима просто в бік Нечая.

Той зірвався, розпихнувши Мурашків, — загикувався.

— Твій меч, милостивий пане, — а моя шия! — вигукнув жалібно. — Богдан Хмельницький уже накинув оком інших.

— Тії ж там, що до презацної корони польської малий афект мають, — надаремно тое чинять, ба! можуть то ще нинішнього дня вельми болісно піznати.

— Ми то знаємо, — тільки обманом і ошуканством Нація Козацька взята може бути, — бо гвалтом народу такого взяти сили нема.

— Вельми зубожіла Польща. Тиждень тому був у мене пана Каліновського посол, що то з голими руками приїхав. А так ніодин із чужоземних послів до нас не прибував, як того Каліновського, худого пахолка і Польщі худої. Виджу, тепер нам Польщу запомогти треба...

— Гей, панове милостиві, котрі маестатові козацькому служать — уважайте! Жалують нас і заклинають ляхи, а ми їм відповідь таку дамо: дякуємо тобі, королю, що ти нас, Русь козацьку, у нашему сирітстві жалуєш, ба! Нами піклуєшся і журиш, хоч ми того й не потребуємо. Король польський нас в опіку і до науки взяти хоче, — а нехай спробує. Вельми тому дивуюся, що знову хоче отчизну нашу, славную Україну, посісти, лучче нехай дома сидить. Якже одірвуть нас од цицьки матері нашої, — тоді й самі прийдемо. Огни-

стую стрільбу і гострії мечі їм принесемо, а вони нехай
готують отдарунок власними тілами і червоною кровю
своєю.

Богдан Хмельницький в інший бік обернувся.

— Єсть ще одна хмара, що хмариться. Та вона хоч
наступає темно й густо, а що ж там по ній, коли в ній
дощу пусто? З пустими словами до нас московські по-
сли прибувають, а есть у нас на ті слова потужний ві-
тер, который їх у борзім часі розпорощить.

— Хочутъ вони присяги союзним пактам? Як ми
ся маємо вовчому хвостові московському поклонити,
маючи в своїм панстві голову львову. Як у вовчі лапи
льва дати? Нехай Москва стережеться і з нас не насмі-
хається, — ми зруйнуємо її, гірш ніж Литву!

Князь Руси стояв перед соймом знову спокійний,
простий і зичливий.

— Ознаймуємо вам, панове, сновидцями не будьте,
на сусідів не оглядайтесь, приходьте до них, не з'кола-
чем, але з гострим своїм мечем!

— Аби не вчинити собі нечести і неслави, а ще,
чого не дай Боже, — великої біди і розсипок панства
козацького!

— Лучче дбаймо про пакти і присяги для змі-
нення панства того великого.

— Русь Біла нам присягне і господар волоський,
що його синовця панят у себе в Чигирині тримаємо.

— Pax Cuyghynensis установимо. Не буде війни, —
між Москвою і Короною Польською — ми утвердимося.

— Що хвалитесь, що ви шляхта? — боярами, гра-
фами будете, бідолахи! Як за королівства руського.
Аби ви тільки нам і Війську Запорозькому послушні
були.

— В силу вбралася Україна Козакоруська, — будуть
панята препишні, челядь розмаїта, військо збройне
і люд працьовитий.

— Ми ж вдячним і веселим лицем до Бога звернувшись, оцим вам, панове, ознаймуємо: землі нашої володарем і начальником есьмо і в дню нинішнім нас і сукцесорів наших єдиновладність освятити час настав!

І тут урвав мову і гучним голосом кинув:

— В сурми крикнути!

Забігали паходки в німецьких каптанах. Почали дзвонити дзвони в палацовій церкві.

Раптом різко, оглушливо заграли в світанку сурми, як сурми архистратига Михаїла, як із неба.

56.

Сонце вдаряло промінням у широкі камінні плити замкового подвір'я, а під мурами будівель ще чаїлися раніші тіні.

Пан Григорій стояв коло церкви і дивився на процесію, що йшла з-під палацу монаршого. В чорній киреї стояв блідий, спокійний, міцний, так як три роки тому в гафі данцігській.

Він бачив, як виходили посли із своїх домів. Бачив посла московського недовірливого, низьколобого, в червоній ферязі, підпоясаного позолоченим поясом, у довгій, лисячій шубі. Бачив двоє княжат мультианських — худих, осмалених і скромно вбраних. Перейшло повз нього, голосно балакаючи, кількох голяндців, присланих від їхнього посла в Царгороді. З капішонами на головах, у сталевого кольору плащах, переходили похилені члени „sectae heroicae”, що єднали монарху Руси з Коменським у Лешні, батьком социніян, з Янушем Радивилом у Вильні. Що готовувався на короля протестантів, з Жигмонтом Ракочим і з самим „суддею Гедеоном”, Олівером Кромвелем. Був тут і Драбік, чеський духовний, що видав пророцтво про близький упадок католицьких держав. Нівроку їх тут було — тих мовчазливих чорних і сірих постатей: лицарів

„троканди серед терня”, кальвінів, шкотів, угрів, чехів і шведів.

Завважив пан Григорій і двох шляхтичів мазовецьких, послів з Варшави. Невеличкі на зрист, гострорисі, непомітні, а однак із накидливими поглядами, вони були скрізь. Блукали серед вузловатих низьких подолян, серед велітенського зросту запорозьких піхотинців, сухотілих німців-наемників, і мовчазних жовтолицьких татарів. На всі правди гаряче присягали чи руські, чи польські, чи римські, чи грецькі — а на думці, певне, одно мали: випробувати, чи де мур козацької держави не зарисувався, чи немає де щілини? Хоч часто йшли останніми у процесії, рушачись у глибині від зневаги, — але мали солодкий усміх назовні. Думали, може ще завтра в ті щілини клин вбємо, — і нагла кров залле ці непольські лиця і непольську віру?

Замовкли дзвони, перестали ревіти фанфари й сурми.

До церкви пішли вибрані парами й трійками одні за одними.

Попереду всіх ішов бурмістр Чигирина із райцями по боках, за ними цехові хоружі в яскравих жупанах із знаками свого цеху, потім — драконія замкова в широких капелюхах і шкуряніх плащах, потім — спіхочена корогва козацька в фіолетних жупанах. За ними ступали пахолята двірські і значні дворянини в карманинах.

Двоє з дворян у шапках із білими довгими перами провадили послів чужоземників.

Турецькі мали перше місце, коло них — шведські від канцлера Оксенстієрни, і семигородські від князя Ракочія. Потім ступали поважно посли австрійські, бранденбурзькі, мультянські, московські, а далі в темних уборах Европа лютерська і протестантська.

Більшість із послів виблискувала золотом і сріблом уборів. Ішли, як великі кольорові птахи: — близкучі,

напружені, як на токовищі. Зиркали надуті з-підлоба один на одного: чи не зайняв хтось кращого місця, як йому належиться? Челяді не мали близько, — інакше давно б палаші були в роботі.

Пройшло за ними в грецьких шатах духовенство із митрополитом на чолі, та й гурт дворян митрополичих і єпископських.

Потім несли на шовкових подушках інсигнії монарші й інсигнії обох гетьманів польських, два роки тому здобуті в бою.

Далі поважно, якби землю собою власкавлюючи, ішов сам Богом даний. Трохи далі за ним у простому жупані ступав найясніший козак, як його називали, Тиміш-гетьманнич. Як тур був: лице мов із каменю витесане, трохи віспою подзьобане. Дуже мовчазний і дуже сильний, про його шалену відвагу й холодну кров казки оповідали. В дитинстві, казали, одну тільки забавку мав — шаблю. Сойму й політики не любив. Жив на коні і не вагався ніколи. Його до Святослава Хороброго прирівнювали.

За монархою і гетьманичем ішли два маршали: полковник чигиринський і полковник київський.

Потім — великий канцлер. Потім німовні, брязкаючи зброєю, кільканадцять полковників, канцелярія тетьманська, судії, сотники, осавули, — і всі значні, що на сойм прибули. Всі, згорда ступаючи, — при шаблях і знаках своєї влади.

Процесію закінчували два невеликі відділи, що по смерти Кривоноса перебували в Чигирині, скажені в битві: англійські лучники і шкоти з ратишами та вкінці знов драгонія в блакитних уборах.

Найтажчий дзвін ударив, коли володар козако-русський вступив до церкви.

Пан Григорій увійшов разом із панятами українськими і став у сінях церкви, де на стінах на зразок Київської Софії був вимальований рай із тиграми, вед-

медями, орлами, сиренами і іншими жадібними на християнина звірятами.

Церква мерехтіла в свіtlі тисячей свічок.

Це — сьогодні — восьмого ноємбрія року Божого тисяча шістсот п'ятдесятоого служили літургію найвищі в єпархії грецькій: митрополит Коринту і митрополит Назарету.

Напруження панувало на лицах чужоземців і значних козацького панства.

На самім початку обидва митрополити вийшли в святочних яскравих ризах, з патерицею в руці.

Митрополит коринтянський не вмів української мови, за те другий митрополит дивною українциною привітав присутніх христолюбивих і войовничих панят козацьких, а між ними того, — чия слава й імя розійшлися по всіх світах від землі турської до землі франків. Не дарма, казав, співають скрізь пісні, складають оди на його честь і пишуть поеми про його перемоги над невірними і його походи. Прирівнював його до найбільшого цісаря з цісарів, Василя Македоняніна. „Воїстину, — звернувся до гетьмана, — Бог з тобою, воїстину найславнішу, велику Русь подвигнув еси, як Мойсей — Ізраїльтян, воїстину великим цісарем наректися можеш. Слава Богові, що довершив через тебе і твій гострий меч таких великих діл”!

Служба Божа тривала довго, — як то завжди грецький ритуал. Пан Григорій лиця вибраних оглядав: і прихильники черні, і прихильники шляхетчини, дивуючись, споглядали один на одного, боязкі питання світилися в їх очах. Це ж бо були в руках того, що про нього в пісні співано: „Тільки Бог один знає, що Хмельницький думає, гадає”.

І вони і всі інші стояли зворушені, застиглі і теж в очікуванню.

По молитві заамвонній — велика сталася річ.

Повагом, уникаючи поглядів людських, вийші обидва митрополити і стали перед головним вівтарем, перед царськими воротами.

На знак Григорія Кобилецького, найстаршого дворяніна монаршого, пахолята принесли безцінний смирененський килим і постелили його перед митрополитами.

Запанувала тиша й нерухомість.

Тоді в тій тиші твердою й певною ходою зблишився до владик гетьман Богдан Хмельницький із гетьманичем Тимошем і на знак митрополитів обое стали на коліна. По черзі чола їх владики накрили омофором. Потім до владик священники приступили із золотими начиннями.

Тоді в урочистій тиші соток стримуваних віддихів залунали слова:

— Миропомазую Тебе, Богдана, Государя і гетьмана великої Руси!

І трохи згодом:

— Миропомазую Тебе, Тимотея, гетьманича великої Руси!

Крикнули душі, заблищаючи або скаменіли очі. І в тій бурхливій тиші митрополит Коринту прочитав молитву грецьку, а митрополит Назарету дві — українські з київського требника.

Дивне щось робилося серед присутніх, що ніхто головою навіть не рушив.

І раптом залунав дзвінкий голос назаретянського князя церкви:

— Богданові, Государеві і гетьманові великої Руси — многоліття!

— Многая літа! — тріумфально залунало з глибини хорів.

— Многая літа! — здригнувшись, відізвалося старшинство, панята і вся значна Україна з силою страшною, що впоює і споює. Серце стиснулося в чужоземців від того вибуху сили.

— Многая літа! — тремтючи, повторював пан Григорій, а чув мурашки за плечима; чуб йому наїжився від того, ніби нового і прадавнього, що в ньому самому вибухнуло.

В церкві обіймалися знайомі і незнайомі, як на Великдень.

За мурами церкви вдарили всі гармати замкові, загриміли на переміну мушкети, потім знову гармати замкові із підзамча, потім знову гукання й мушкети, як непереривний грім.

І в цю хвилину побачив пан Григорій ворога свого, згорблена, неспокійного пана московського Шуйського, що на лівім крилосі боязко на нього споглядав. Якби хтось взяв у величезну жменю пана Григорія і кинув об землю, так упав раптом шляхтич під муром звитяжноголосної церкви. Він не міг віддихати, у корчах роздер на грудях жупан. Чув він, що дві душі в нім боряться, як два птахи, що один одному очі хоче відзьобати. І от ріvnіше почав віддихати. З кожним віддихом, здавалося, відлітала від нього гіркість, затиралася розбола. Віддихнув повними грудьми і встав.

Чув, що нова більша сила в нім загостила, що інших почувань коло себе не терпить.

Заточуючись, притулився до стіни. Високо перед царськими воротами стояв із блискучим, гордим лицем цісар України козакоруської, обіч нього син його з неzmіненим, камінним лицем бога війни.

Далі плила служба Божа, як гімн слави для Бога й імператора великої Руси. За кожним разом, коли в ектеніях і многоліттях поминали його, здригання потужне перебігало серед вірних. З ними разом зеднало те тремтіння і пана Григорія.

Росла в нім гордість, росла в нім радість, пінилося щастя таке велике, — що розвіялися його привати і жалі. Тепер те, що було в нім, було як сонце і живуща земля. З'однаковіли йому скарби чужинців, був

у світлі корони української і в майорінню інсигній
слави. Скарбом йому було його нове серце, а скарбом
України тисячі нових сердець.

І в вигуках юrb, і в виблисках голих шабель старшинства, і в золоті й сріблі стягів, і в звитяжній авролі монархи Богом даного, — почув він потужний надлюдський голос.

То велитенський лев козацький з головою понад хмарами ричав опромінений і роздражнений, і простягав залізну лапу над своєю багатою землею.

Кінець.

ПОЯСНЕНИЯ

До відтинку 1-го: Кранова Брама (Krantor) — ста-
ровинна вежа з краном до вантажів; гафа — пристань; ге-
майни — наємні вояки. **До відт. 2-го:** райця — радник;
петерцимент — вино маляга; фрегат, бригантина —
тришогловик. **До відт. 3-го:** малъвазія — міцне вино; пав-
анна — танець; нобіль — достойник. **До відт. 4-го:**
шмага — велика, купецька барка; бульварк — мол;
букшприт — частина дзъобу корабля; ванти — снасті,
такеляж; мультан — палаш.

До відт. 5-го: облавки — поміст, палуба; бриза —
легкий морський вітер; сількісъ — аякже, певне; гісу-
вати — напинати вітрали; флагерували — тріпотили;
вапори, фетор — випари, запах, байбарзо — дуже,
вельми. **До відт. 6-го:** мегатор — купець; шафар —
скарбник; уфають — довіряють; fortis imaginatio... —
велика уява творить факти; морbus maris — морська
хворість.

До відт 7-го: аер — повітря; доматор — домосід; шпиталь —
притулок для калік і немічних; Маслів Став —
місце поражки Острянниці; леберизанти — повстанці;
жак — лобур; поспільство — кріпаки, піддані. **До відт.**
8-го: sc giba castrensis — замковий писарчук; пакгавзи —
комори товарів; обербенишся — згинеш; авіозовано —
повідомлено; перспектива — бінокль. **До відт. 9-го:**
ольдермен — заслужений радник; jus stapulae, j. s. ш. —
право гуртового складу і ярмарку. **До відт. 10-го:** шклиця —
емаль; альмарія — широка шафа.

До 11-го: кураж — відвага. **До 12—15-го:** доктор ш. —
учитель солодкоплиний; альбіойці — католицька, віль-
нодумна секта; казання — проповідь; Борромей — коло
1628 р. заклав на острові палац і 12 поверхів саду; амбар —
комора на збіжжя.

До 16-го: бургграф — посадник міста; панство —
держава; литвин, черкасин, обливанець — Українець.
До 17-го: напрод — вперед; збережник — плюгавець;
вшетечне — розпусно; лицедія — песа. **До 18-го:** пе-
турбатор — паливода; ялмужна — милостиня; еде,
бібе, etc. — їж, пий, веселися і вчися. **До 19-го:** кумпан
(сипрапе) — товариш подорожній; жургапат. — закони
природи; фрасунок — смуток; омпіа... — все є спільне
всім; рахи. h. — всесвітне замирення людей; сип consegr-
vationе — заховуючи; sine clamoge — без галасу.

До 20-го: юродивий — моск. дервиш; потреба — би-
тва сутичка. **До 21-го:** армяк — сіряк; райтар — кіннотник;
губний староста — начальник округи. **До 22-го:** таможеній گалава — митник; маклак — купець; корель-
ські діти, лопі самоядь — північні племена; vox f. h. —
слова вязнуть у горлі. **До 23—29-го:** шіші — розбійники;
fugog исгайнensis — український шап; шутя. б. — до
чорта з ним; карабеля — угорська шабля; вздибити —

взяти на муки, тортури; фльорка — повія; павпер — убогий; полна — годі, досить; ad virginatum — збирання лози на кару; duellum — поєдинок; odium t. — богословська ненависть; кондіція — поведінка; лакуза — прислужник; pectus illum... — ніхто того не любить, хто все кричить „дай мені, дай”; геми — шоломи; комуколвек — комунебудь.

До 30-го: трабант — сурмач; постпонувати — понижувати; акомодувався — достосувався; адверсар — противник; тогес — порядок, звичаї. До 31-го: специфікований — видатний, умілий; вонності — пахищі; неповстяглива — безсоромна; на базар — тодішній нім. вірш (з книги Олеарія); ляйб медікус — придворний лікар; живот — життя; малжонка — дружина; полуушка, московка — пів, чверть моск. деньги; патага г. — природа річей; малженство — подружжя; кламця — брехун; сполечність — спільність, звязок; анталок — мала бочівка.

До 32-го: Я, Петро... — стара присяга молодих на вінчанні; шлик — шапка; вівчура — шуба; апараменти військ — озброєння; чекан — келеп, срібним дротом обкручений; поссул — хабар; politius — ввічливіше; afflictio afflictionem — прикрості прибитому; confegge Phisica b. R. s. — я, Фізіка, учитель із Праги. До 33-го: ремедія — ліки; рпешта — повітря тілесне; Johannes Sinensis — Іван Шуйський (претендент до трону).

До 34-го: звонтилисьте — ви почали сумніватись; бердиши — сокири на довгих держалнах; тюбітейки — малі татарські шапочки. До 35-го: кеп — вартій клин: у послушанії — як джура; бекети — стежкі, пікети; фрашка — жарт; свейський — шведський; вшетечниці — розпусніці; деспект — пониження; казнодійство — красомовство; армати — зброя; фузеля — рушниця; півгак — мала гарматка; апараменти свящ. — облачення, ризи; форта — брама; турбация — клопіт; агравація — перешкода; притомний — приявний.

До 40-го: таваших — вербунковий емісар; курультай — татар. сойм; томан — десять полків по тисячі вояків; мангала — авангард; сюрюн — провадьте вперед (бойовий клич). До 41-го: ляст — 12 кварт (збіжжя); опримують — пригнічують; гарнізон — залога. До 42-го: Будети... — напис на камені (з Олеарія); іносе — нехай так; навверле — навпаки; субмітация — упокорення; сротий — лютий; лямент — плач, жаль; авкзілярний — помічний; камрат — ошуканець.

До 43—47-го: білоголова — жінчина; фольгуали — давали волю; корона польська — держава п.; patios — переконання козацької нації; автентице — дійсно; виспецифікованая — визначена; афекти неповстягливи — нестримні пристрасті; антилогія — сумеречність; диспропорція, дискордія — непорядок, незгода; обахта стали — на варті; кусака — горілка на

черв. перцю; лизень — воловий язик; меркурій — посланець; жоломійка (*chalumeau*) — запор. бойова флейта.

До 48—51-го: всім вобец — загально; Георгоси — хлібороби; буколический — ідилічний; *vale*, а. — прощай, друже; *aetas m.*, а. м. — великі часи, перепишні; чесно урожоні — купці, міщене; *libertas*, fr. — воля, братерство; зегари — годинник; *i n disciplina m.* — в військовому ладі; *potentia et l.* — міць і радість; звонтивші — зневирившись; на акорд — до згоди; *vegum pobile* — чесне слово; *i n prospectu* — в обличчі; *dux et praefectus* — вожд і начальник; арматон — озброєно; екторзія — контрибуція; руди, ломи, гуральні — шахти, каменеломи винниці; камаратка — повія; реймент, фортифікація — керма, підстава; *oppressio* — гніт; *civitas libertatis* — місто свободи.

До 52-го: конкокція — травлення; онтпливий — непевний; супліковання — прохання; сукурс — поміч; немаш — нема; аліянс — союз; рейтмент — влада, терен влади; *facilitet s.* — легко й без клопоту; *non possumus* — не можем; зрайця — зрадник; вікторія — перемога. До 53-го: габовий — сукняний; бакаляр — учитель; *spectaculum* — видовище; контролерсія — суперечність; социніянин — пацифістична секція в Польщі; *Natio C. s. h. l.* — нація козаків або ж вільних людей.

До 54-го: *vita hominum* — життя людське; *gloriosissime* — преславно; *leges* — закони; *domicilium* — домівка; конвокація — скликання; турський — турецький; наставатина — упиратися в чомусь; *i n splendore* — в пишності; *educati* — виховані.

До 55-го: делія — керя; покоритель Krakova — разом із Ракочієм; інсигнії — відзнаки; *bene natus* — добре урожоний, шляхтич; *absolutum dominium* — небмежена влада; *dux e. d. C. c. s. p.* — вожд війська, вожд князівства київського з найвищою владою; *рах С.* — чигиринський уклад миру; сукцесор, антецесор — нащадок, предок.

Відомості в цьому романі взяті з актів, літописів, істор. словника мови і праць окремих авторів, як напр. проф. С. Платоноф (Москва і Запад; Прошлое руссково севера і інші), Амфітеатров (Адержмая Русь; Русский поп XVII-го века), Лукомський (Московія), Г. Котошіхін (Царствование Алекс. Mix.), кн. Щербатоф (А паврежденії нравоф), Т. Korzon (Dzieje wojen), Rodocanachi (Aventures d'un grand seigneur), проф. І. Огієнко (Присяга молодих), В. Модзалевський (Справи поетчнія), проф. Стелецький, проф. М. Грушевський, Chłedowski, Brueckner, H. Paszkiewicz, W. Łoziński, ks. Kitowicz і інші.

Багато відомостей дали подорожі англійця Флетчера, австрійця Л. Рінгубера (Подорож), німців: Корба (Щоденник) і Олеарія (Опис подорожі). На закінчення однаке мушу додати, що безпосередню певність дали мені оповіді п. п.: Симеона Латки-Старушича і Петра Сокольця-Вяжевича.

11. III. 1942

